

Hans Boutellier

*Solidariteit
en slachtofferschap*

De morele betekenis
van criminaliteit in een
postmoderne cultuur

MET EEN VOORWOORD VAN PAUL SCHNABEL

SOLIDARITEIT EN SLACHTOFFERSCHAP

Het Amsterdam Academic Archive is een initiatief van Amsterdam University Press.
In de serie verschijnen (populair-)wetenschappelijke publicaties die niet meer leverbaar zijn, maar waarnaar nog wel vraag is in binnen- en buitenland.
Relevante delen van deze publicaties zijn ook in te zien in het repository van Amsterdam University Press: www.aup.nl/repository. Achter in dit boek vindt u een overzicht van titels die in 2005 zijn verschenen.

Hans Boutellier

Solidariteit en slachtofferschap

De morele betekenis
van criminaliteit in een
postmoderne cultuur

MET EEN VOORWOORD VAN
PAUL SCHNABEL

3^xa_x

Amsterdam Academic Archive

Voor deze editie van *Solidariteit en slachtofferschap* is gebruik gemaakt van de eerste druk uit 1993, uitgegeven door SUN te Nijmegen (ISBN 90 6168 399 8).

Omslagontwerp: René Staelenberg, Amsterdam

ISBN 978 90 5356 409 7

NUR 820

© 2008 Hans Boutellier c/o Amsterdam University Press, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp).

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

VOORWOORD

Sinds 1984 bespreek ik iedere maand een proefschrift in het Wetenschapskatern van NRC-Handelsblad. Soms stelt een proefschrift teleur of maakt je boos, omdat het zo'n gemiste kans is of zo weinig blijkt geeft van enige betrokkenheid tot het onderwerp. Gelukkig komt ook het omgekeerde voor. Een proefschrift treft je dan door de scherpte van het inzicht, de kwaliteit van het betoog of de originaliteit van de opzet en de uitwerking.

Zo'n in elk opzicht goed proefschrift schreef Hans Boutellier in 1993. Het is dan ook leuk om te zien dat de kwaliteit die mij toen zo opviel, inmiddels bewezen is in de carrière van Hans Boutellier – nu hoogleraar Veiligheid en Burgerschap aan de Vrije Universiteit en directeur van het Verwey-Jonker Instituut in Utrecht – en weer zichtbaar is geworden in het veelbesproken en veel gelezen boek *De Veiligheidsutopie* (2002).

Op 20 januari 1994 verscheen in NRC-Handelsblad mijn recensie van *Solidariteit en slachtofferschap*. Ik kan me er nog altijd in vinden en daarom volgt de tekst hier integraal bij wijze van voorwoord. Als nawoord kan ik er nog aan toevoegen dat in de vijftien jaar sinds de publicatie van het proefschrift het concept 'slachtofferschap' sterker dan ooit het maatschappelijk debat en ook het zelfbeeld van mensen is gaan bepalen.

Wat een genoegen was het om dit proefschrift te lezen. Goede proefschriften worden er gelukkig genoeg gemaakt en ik bericht er hier ook graag over, maar het meeste plezier geven toch de wat ik dan maar zal noemen intelligente proefschriften. Dit is er zo één, een lichtgevend proefschrift. Een metafoor voor wat toch eigenlijk ook een fysieke ervaring is. Je voelt echt een zekere opwinding bij het lezen, ik zat er instemmend bij te knikken en mijn potlood plaatste de nodige uitroeptekens. Ja, zo is het, natuurlijk, heel goed, en vooral, verdomme, waarom ben ik daar zelf niet opgekomen. Want dat is het, je leest iets wat helemaal aansluit op min of meer vage noties die je zelf hebt, maar die noties krijgen pas echt inhoud – en worden ook dan pas als noties herkend – in de woorden van de schrijver. Je krijgt een beslissend zetje, waar je zelf de mogelijkheid van een sprong niet had gezien. Alle lof dus, maar nu ter zake.

In deze rubriek heb ik regelmatig aandacht besteed aan onderzoek naar de vaak late en ernstige gevolgen van psychotraumatisering. Oorlogsslachtoffers, slachtoffers van bankovervallen, van seksueel of familiair geweld blijken vaak lang na de gruwelijke gebeurtenissen die ze hebben meegemaakt ernstige psychische problematiek te vertonen in reactie op het hen aangedane leed en hun onvermogen zich daartegen te verweren. De ontdekking van de blijvende betekenis van toegevoegd leed, de erkenning van het psychotrauma als bron van psychische problemen, is naar mijn mening een van de belangrijkste ontwikkelingen in de moderne psychopathologie. Omdat de aandacht voor het psychotrauma vooral van psychologen en psychotherapeuten komt, is het niet vreemd dat de slachtoffers toch vooral als patiënten worden gezien.

De aandacht gaat dan ook vooral uit naar diagnostiek en behandeling. Hans Bou-

tellier gaat echter weer terug naar de oorspronkelijke situatie, het slachtoffer als slachtoffer en dan met name als het weerloze slachtoffer van de criminele gebeurtenis. Dat sluit, zeker als het om fysiek geweld gaat, de aanwezigheid van een psychotraumatische situatie, allerminst uit. Integendeel zelfs, we spreken immers pas van een psychotraumatische situatie als het gaat om ingrijpende en schokkende levensgebeurtenissen, die boven de normale alledaagse ervaring uitgaan. Roofovervallen, bedreigingen met geweld, verkrachting, moedwillige beschadiging – allemaal zaken waar het Wetboek van Strafrecht sancties op stelt – horen daar zeker toe.

In het slachtofferschap ligt een nieuwe verbinding tussen psychologie en criminologie: de victimologie. Op het ogenblik is de victimologie zelfs bepaald populair, maar toch vooral als onderdeel van de klinische psychologie; in de criminologie is men – net als in het strafrecht – traditioneel meer in de daad en de dader geïnteresseerd. Pas de laatste tijd ontstaat meer belangstelling voor de positie van het slachtoffer en de betekenis van het slachtofferschap. Het schadefonds voor slachtoffers van geweldsdelicten is nog geen twintig jaar oud en de opkomst van slachtofferhulp is van nog recenter datum.

Hoewel het slachtoffer in het strafrecht geen directe partij is – daar dient de civiele procedure voor – lijkt de betekenis die de criminele gebeurtenis heeft voor het slachtoffer, inmiddels wel degelijk een rol te spelen bij de bepaling van de strafmaat. Boutellier wijst zelfs al op het gevaar, dat de ‘victimologische wending in het strafrecht’ tot een sterk repressief criminaliteitsbeleid zou kunnen leiden en tot een verzwaring van de straffen. Ook de rechter zal zich gemakkelijk kunnen inleven in de positie van het slachtoffer en vanuit die emotie anders naar de dader kijken dan wanneer hij alleen rekening hoeft te houden met de daad, de dader en de algemene rechtsorde. Deze kleine kanttekening laat onverlet dat Boutellier het slachtofferschap bij uitstek beschouwt als de intuïtieve grondslag van het strafrecht en ook ziet als basis voor een nieuwe strafrechtfilosofie, met name waar het gaat om criminele handelingen tegen personen. Het strafrecht omvat ook veel delicten van heel andere orde, maar enigszins impliciet blijkt uit de beschouwingen van Boutellier toch wel dat veel daarvan eigenlijk niet meer goed gelegitimeerd kan worden. Een groot deel van de zedelijkheidswetgeving, vooral in de sfeer van de ‘*crimes without victims*’ (homoseksualiteit, abortus, prostitutie, maar ook drugsgebruik en euthanasie) is al verdwenen.

Dat zal niet gebeuren met een heel ander soort ‘*victimless crimes*’ zoals het plegen van een steun- of belastingfraude of het simpelweg overtreden van de maximumsnelheid. Van een persoonlijk slachtofferschap is hier geen sprake en hoewel er evident wel sprake is van een soms zeer grove overtreding van wettelijk vastgestelde en maatschappelijk veranderde normen, is de beleving van schuld zowel bij de daders als bij het publiek hier intuïtief toch van een andere orde. De legitimatie van de strafbaarstelling staat hier niet ter discussie, maar omdat het slachtofferschap hier abstract (de gemeenschap) of virtueel (verkeersongeluk) is, is er minder sprake van schuld in de morele zin van het woord en gaat het verwijt van gebrek aan medemenselijkheid ook niet op.

Omgekeerd wordt juist de 'kleine criminaliteit' als bijzonder bedreigend en verontrustend beleefd, omdat juist de in juridisch-technische zin 'kleine' criminaliteit en masse slachtoffers maakt. De vergoeding van de verzekering weegt niet op tegen een algemeen gevoel van onveiligheid, dat een lichte paranoia tot een verstandige levenshouding maakt.

Het rechtsgevoel is sterk gebaseerd op een gevoel van solidariteit met het slachtoffer: de kleine criminaliteit is er het beste bewijs van dat deze rol voor iedereen weggelegd kan zijn en steeds vaker ook is. Het slachtoffer is in de woorden van Boutellier de 'centrale figuur in de moraliteit van de postmoderne cultuur' en de solidariteit met het slachtoffer is de enige reële bron van legitimiteit voor het strafrecht in de moderne samenleving. Waar geen door iedereen gedeelde cultuur meer bestaat, geen overkoepelend waardensysteem, geen gemeenschappelijke levens- en wereldbeschouwing meer bestaat, kan het strafrecht zich niet meer overtuigend legitimeren met een beroep op de collectiviteit of de representatie daarvan. Wat overblijft is een beroep op de autonomie en de onaantastbaarheid van het individu, niet echter het zich ontplooiende individu dat zich in de wereld wil realiseren, maar het kwetsbare individu, dat slachtoffer van het rücksichlose handelen van anderen kan worden.

In het strafrecht moet de dader zich dan ook niet meer verantwoorden ten opzichte van de gemeenschap – wier waarden hij misschien bestrijdt, maar ten opzichte van het slachtoffer dat in het strafrecht, uiteraard niet het concrete slachtoffer, maar het gegeneraliseerde slachtoffer dat in het strafrecht zijn zaakwaarnemer vindt. De dader moet niet langer zijn inbreuk op de maatschappelijke orde rechtvaardigen (dat is niet zo moeilijk meer!), maar op de autonomie en de persoonlijke levenssfeer van anderen.

Boutellier plaatst deze visie op dader- en slachtofferschap in het kader van het 'ironische' liberalisme van Richard Rorty. Ironisch omdat we niet langer de illusie kunnen volhouden dat we op het niveau van de samenleving als geheel weten hoe het 'goede leven' er uitziet, maar alleen nog weten wat 'slecht leven' is. '*Are you suffering?*' is voor Rorty de existentiële vraag bij uitstek geworden en de minimale moraliteit in een samenleving bestaat voor hem dan ook uit een verzet tegen wreedheid, dat voortkomt uit de angst er ook zelf het slachtoffer van te kunnen worden.

Dat klinkt allemaal niet erg prettig, maar het aardige van deze opvatting – de ironie van het geval, zo men wil – is natuurlijk toch dat een strikt individualistisch uitgangspunt hier toch basis voor een minimalistische publieke moraal kan bieden, die uiteindelijk minder relativistisch zal uitpakken dan het huidige als positief voorgestelde pluralisme. Het maken van slachtoffers is in een pluralistische situatie gemakkelijker te rechtvaardigen en moeilijker te weerleggen dan in een minimalistische, waarin het maken van slachtoffers immers vanuit het slachtofferschap zelf gerechtvaardigd moet kunnen worden.

Inhoud

Woord vQoraf 9

INLEIDING	<i>Moraliteit, strafrecht en criminele gebeurtenissen</i>	11
Criminologic en ervaring		11
Criminaliteit en norm		15
Moraliteitencultuur		17
Moraliteit en postmodernisme		20
Strafrecht en moraliteit		23
Solidariteiten sbchtofferschap		27
Opbouwvanhctboek		31

DEEL I. *De morele betekenis van criminaliteit!*

HOOFDSTUK 1.	<i>Secularisering en criminaliteit</i>	35
Deseculariseringsthese		35
Verzuilingen criminaliteit		37
Bangers 'Geloofen misdaad'		37
Kempes 'Criminaliteiten kerkgenootschap'		39
Nagds 'Criminality and religion'		41
Conclusie		43
Controle en religie		45
Hirschi en Stark's 'Hellfire and delinquency'		45
Stark, Kent en Doyle's 'lost relationship'		48
Conclusie		50
HOOFDSTUK 2.	<i>Moraliteit en criminaliteitsbeleid</i>	54
De ontdekking van kleine criminaliteit		56
Sociale controle en gelegenheid		59
Normatieve wending		60
Commemoren		63

Sociale ongelijkheden en criminaliteit	64
De Van Dijk-Jongman-controverse	68
Conclusie	73

HOOFDSTUK 3. <i>Legitimiteit en slachtofferschap</i>	77
De legitimatiecrisis van het strafrecht	77
Contrafactie	79
Sociaal-wetenschappelijk instrumentalisme	80
Het vernederde slachtoffer	84
Criminaliteitsrechtelijk probleem	90

DEEL II *Het victimiseringsproces*

HOOFDSTUK 4. <i>De victimologische wending in het strafrecht</i>	101
De erkenning van het slachtoffer	102
De herontdekking van het slachtoffer	105
Slachtofferhulp	108
Slachtoffer-enquêtes	113
Victimologie	115
Slachtofferlozedelicten	117
Slachtofferschap	120
Conclusie	123

HOOFDSTUK 5. <i>De victimisering van het seksueel misbruikte kind</i>	127
De ambivalentie	128
De 'ontdekking'	130
Seksualisering	134
De seksuele revolutie	136
Het feminisme	138
Individualisering van het kind	142
Van fantasie tot realiteit	145
Conclusie	149

HOOFDSTUK 6. <i>De devictimisering van de prostituee</i>	152
Van reglementering tot bordeelverbod	154
Hygienisme	155
Feminisme	156
Het bordeelverbod	158

Een psychosociaal probleem	159
Eenseksuevariant	163
De tweede feministische golf	166
Het herontdekte slachtoffer	167
De prostituees subject	169
Een gewoon beroep	170
Conclusie	172

DEEL III. *Solidariteit en slachtofferschap*

HOOFDSTUK 7. <i>Solidariteit of deugdzaamheid; Richard Rorty versus Alisdair MacIntyre</i>	177
De deugdzame gemeenschap van MacIntyre	179
De ironische solidariteit van Rorty	183
Het morele subject	185
Het narratieve subject van MacIntyre	189
Het gespleten subject van Rorty	190
MacIntyre versus Rorty	193
Liberalisme en solidariteit	195
Conclusie	200

HOOFDSTUK 8. <i>Criminaliteit en liberalisme; een slotbeschouwing</i>	202
Het criminaliteitsvraagstuk	203
Criminologie	206
Criminaliteitsbeleid	209
Victimaalliberalisme	211
De rechtvaardigestaat	214
Opvoeding als moreel proces	217
Conclusie	219

LITERATUUR	221
------------	-----

Opgedragen aan

M. Th. Boutellier-Ten Hacken
(1919-1986)

'Alleen tijdperken ~~die~~ moreel verdedd lijn,
lijnen invloeden op het gebied van de moraal.'
(Durkheim, 1917)

Woord vooraf

War began met cen vage belangstelling voor 'de mamal van onze tijd' resulteerde in een boek over solidariteit en slachtofferschap. Deze onrwikkeling is nier het gevolg van cen verschuiying van de probleemstelling; zij is het resultaat van de srudie zelf. 'Het slachtoffer' is de centrale figuur in de moraliteit van cen postmoderne cultuur. Deze stdljog, die aan het voorliggende boek ico grondslag Jigr, vormt het (voorlopige) antwoord op een problematiek die roij vanaf het eiude van de jaren zeventig heeft beziggehouden. In die tijd deed ik participierend onderzoek in cen justitiële heropvoedingsinrichting. War mij trof was de onmacht van de groepsleiding (en mijzdf als cen van hen) om morele duidelijkheid re bieden aan jongeren die 'olltspoord' waren; men koo zich slechts beroepen op de notie van zelfootplooiing (Boutellier en Van der Linden, 1980).

Een vergelijkbare ervaring deed ik enkele jaren later op toen ik een onderzoek verriette in een aamal Leidse jongerencemra. De jongerenwerkers typeerden hun werk veelal als polirieke praktijk maar sronden maehreloos ren opzichre van her, soms ontluisrerende, experimenteergedrag. Voorsrellen om de omgang mer jongeren in morde i.e. pedagogisehe rermen re definiëren (Bourellier, 1985) werden met de nodige seepsis ontvangen. Vanaf 1985 bood mijn werk als eindredaateur van her tijdschrift *Justitiële verkenningen* op her Werenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum mij de mogdijkheid in enkele deelstudies de moraliteit van onze eultuur te ondetzoeken, wat betreh het prostitutievraagstuk (1987a en 1987b), het jongerenwerk (1988), seksude kindermishandeling (1989) en het kleine-criminaliteitsbeleid (1991a).

In 1989 besloot ik deze analyses re benutten voor een algemener onderzoek mar de morele betekenis van criminalireir in een postmoderne eultuur. In de vier jaar dar ik aan deze studie heb gewerkt, heeft de connotatie van het begrip mora[iteit een ware meramorfose ondergaan. Van een enigszins obscure notie veranderde het in een centrale term in her publieke debar. De rijdgeest zar mij, vanuit de

linkse maar vooral vanuit de rechtse politieke hoek, op de hie!en, en we! zodanig dat deze snelle omslag op zichzelf ondcrdce! van de Studie moest worden. Met dit boek, dat resulteetdc uit deze studie, hoop ik nieuwe formuleringen te leveren die de huidige discussie over criminaliteit en moraliteit meer precisie kunnen geven.

In de periode dat ikaan dit hoek heh gewerkt, heb ik vee! be!angstelling en seeun ondervonden. In de eerste plaats dank ik de medewerkers van de afdeling Oocumentatie en Publikaties van het wODE: ik heb kunnen profiteren van de deskundigheid van de documentaliseen, de professionaliteit van de bureauredactie en de accuratessevan de administratie. In het bijzonder gaat mijn dank uit naar de collega-redacteuren van *Justitiële verkenningen*, Peter ter Veer en Chris Rutenfrans: de eerste voor zijn onuirputte!ijke be!angstelling en zijn suggestie voor de afbeelding op de omslag, de tweede voor zijn kritische houding en zijn eindredactie van het boek. Met e!kaar vormde de gehele afdeling D&P voor mij memaal een buitengewoon ondersteuende omgeving.

In de tweede plaats dank ik Kees Schuyt, die vooral tot intellectuele nuchterheid maande en mij daardoor steeds opnieuw deed geloven in de onderneming. Mijn algemene belangstelling voor de moraal van ooze tijd heeft in belangrijke mate door zijn toedoen deze concrete vorm aangenomen. In de derde plaats ben ik dank verschuldigd aan Ien Ang en Antoine Verbij die mij, in wat ooit begon als 'Frcud-studiegroepje', in aanraking brachten met onder andere het werk van Richard Rorey.

Ten slone dank ik mijn familie. Mijn vader bood mij de stimulerende vrijheid in het kiezen van mijn eigen weg. Hem dank ik ook, door het back op te dragen aan mijn moeder. Mijn vrouw Els van Veen en mijn kinderen Bas en Nikki vormden mijn dagelijkse morele praktijk. Zonder deze beschurte omgeving zou ik het hock we! hebben willen schrijven, maar zou het me niet zijn gelukt.

INLEIDING. *Moraliteit, strafrechten eriminele gebeurtenissen*

CRIMINOLOGIE EN ERVARING

Het woord 'criminaliteit' roept onvermijdelijk beelden op van gewddadigc daders die het gemunr hcbbcn op wecrlouze slachtoffers. De gevodswaarde van 'criminalireit' verwijst eerder naar suaatroof, bankovervallen, verkrachting of moord dan naar bdstiogfraude of het illegaal storren van chemisch afval. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de criminologic, de sociale wetenschap die strafrechtelijk relevant gedrag bestudeert, vroe een belangrijk deel is gericht op het relativeren en differentiëren van deze intuïtieve betekenis. De resultaten van veel criminologisch onderzoek zouden kunnen worden samengevat onder de noemer 'de criminaliteit bestaat niet'. Het beeld van een gewddadige dader en een lijdend slachtoffer wordt in de criminologie vervangen door (veelal cijfermatig) inzicht in de aard en ernst van delicten, dadenypen, omstandigheden, achtergronden en dergelijke. Het begrip criminaliteit wordt als het ware ontdaan van zijn stereotiepe associaties, waarin de wreedheid van de ene mens ten opzichte van de andere centraal staat.

Al deze criminologische inspanningen ten spijt blijft het harde, fysieke beeld van criminaliteit bestaan. De misdaadliteratuur en de berichtgeving in de media appelleren keer op keer met succes aan deze emotionele betekenis, een betekenis die door criminologen vaak met enig *dédain* als 'sensationeel' of 'irrationeel' wordt afgedaan. ZO was het in de jaren zestig en zeventig benon om veront- ruste burgers aan te raden een andere kram te lezen reneinde een

1. Zie voor een overzicht van het onderzoek naar de verhouding tussen media en criminaliteit, Schneider (1988). Hij concludeert: 'Above all it is necessary that a larger public and especially the mass media are being acquainted with the empirical research outcomes of criminology in an understandable and modern fashion' (p. 52). Vreemd genoeg zijn er, voorzover mij bekend, geen studies van het misdaadbegrip in de populaire cultuur. We! is ervan oudsher een grote criminologische belangstelling voor misdaad in de 'hogere' literatuur. Zie hiervoor bijvoorbeeld het rethema-nummer van het *Tijdschrift voor criminologie* (1989).

meer realistische inschatting te kunnen maken van het gevaar dat criminaliteit inhoudt. Hoewel een **reëel** inzicht in het criminaliteitsprobleem wellicht kan leiden tot een vermindering van de onveiligheidsgevoelens, lijkt de persistentie van het geschetste beeld van de criminaliteit niet zonder betekenis.

De intuïtieve betekenis van criminaliteit laat zich klaarblijkelijk niet uitvlakken door een statistisch overzicht of een sociaal-wetenschappelijke verhandeling over de oorzaak ervan. De emotionele associaties die aan een criminele gebeurtenis verbonden zijn, laten zich moeilijk rationaliseren. Dit geldt voor het concrete slachtoffer van criminaliteit, maar ook, of juist, voor het publiek, de 'omscanders'. Criminaliteit verwijst naar de overschijding van een emotionele grens, die om wat voor ceden dan ook geformaliseerd is in de strafwet. Criminaliteit heeft betrekking op gedrag dat men niet geacht wordt te veronen, en dat, wellicht juist daardoor, voor de dader aantrekkelijk is (Wulff, 1985; Katz, 1988). Men wil er over het algemeen echter niet het slachtoffer van zijn.

Een criminele gebeurtenis voltrekt zich aan gene zijde van wat althans volgens de strafwet - roelaatbaar wordt geacht, en is dan ook eerst en vooral op te vatten als *een gebeurtenis die verwijst naar een norm*. Afgezien van de vraag of deze norm juist, rechtvaardig, opportuun of gewenst is, geeft hij uitdrukking aan een **afwijzing** die is geobjectiveerd in de wetgeving. Criminaliteit heeft, met andere woorden, een morele betekenis. De 'gruwelijke' connotatie die het begrip criminaliteit aankleeft, verwijst naar deze morele betekenis.² Criminaliteit heeft betrekking op dargenewar wordt afgewezen, het niet-gewenste, zo men wil 'het kwade' en dat laat zich fantasmarisch nu eenmaal gemakkelijker verbedden in de vorm van een gewelddadige persoon die een weerloos slachtoffer attaqueert dan in een ondernemer die frauduleus een belastingformulier invult.

Behalve in het populaire bewustzijn wordt de morele betekenis van een criminele gebeurtenis nog op een andere plek levendig gehouden, namelijk in de rechtszaal.³ In de pleidooien van de advocaat, het verhaal van de dader, de getuigeverklaring van het slacht-

2. Hoewel de semantiek van criminaliteit in het populaire bewustzijn niet is ondenocht, is er wel veel empirisch onderzoek gedaan naar opvattingen van de bevolking omtrent misdaad en straf. Voor Nederland kan hiervoor verwezen worden naar Rood-Pijpers (1988) en ook naar Junger-Tasen Terlouw (1991).

3. Voor de analyse van communicatie en moraliteit in de rechtszaal kan worden verwezen naar de dissertatie van Bal (1988).

offer, het requisitoir van de openbare aanklager en het vonnis van de rechter wordt de morele betekenis van de wersetoverschrijding gededd naast de strafbaarheid volgens de wet. Juridisch gesproken is vooral de strafbaarheid van de daad aan de orde. Ieder vonnis impliceert echter altijd ook een moreel oordeel over de daad (zie bijvoorbeeld Remmelink, 1989). Het strafproces staat in het teken van 'schuld en boete' (Groenhuijsen, 1989).

De morele betekenis van een delict wordt dus vooral zichtbaar in de 'populaire' emoties rond dat delict en in de strafrechtelijke reactie. In de sociaal-wetenschappelijke benadering van criminaliteit verdwijnt deze betekenis echter meestal naar de achtergrond. In de criminologische rationalisering van 'criminaliteit' wordt afstand genomen van de morele beoordeling ervan. Men probeert de oorzaken ervan te achterhalen of onderzoekt de mogelijkheden haar te voorkomen. De emotionele reactie op criminele gebeurtenissen wordt ofwel verondersteld, ofwel als irrelevant voor de criminologische analyse afgedaan. Dit wil zeggen dat zij wordt verstopt in betekenisssystemen waarin gevoelens van afschuw, angst, afkeuring of eventueel fascinatie, bewondering of begrip geen plaats hebben. Vanaf de jaren zestig zijn er, enigszins schematisch weergegeven, twee dominante vormen van een dergelijke criminologische rationalisering te onderscheiden. De eerste is vooral gericht op de beheersing van criminaliteit, de tweede op de maatschappelijke analyse van criminaliteit. Hirschi (1969) duidt dit onderscheid aan met de begrippen controle en sociale deprivatie.

De beleidscriminologie beschrijft criminele gebeurtenissen zodanig dat zij beleidsmatig kunnen worden benaderd. Op die moment vindt men in het beleid vooral begrippen als (sociale) controle en fysieke gelegenheid, en bijvoorbeeld niet (meer) persoonlijkheid en resocialisatie. De beleidscriminologie objectificeert criminele gebeurtenissen bij voorkeur tot acties van rationeel calculerende individuen wier gedrag preventief onder controle is te brengen.⁴ De morele betekenis van een delict valt eenvoudigweg samen met de strafwet. (De momenteel in het beleidsdenken in zwang zijnde term culturele normvervaging komt nog aan de orde.)

In de meer kritische benadering wordt aan criminele gebeurte-

4. Een goed voorbeeld van deze benadering vormt het themanummer 'Daders aan het woord' van *Justitiële verkenningen* (nr. 9, 1991) waarin een aantal onderzoeken wordt samengenomen waarin daders als rationeel calculerende personen worden ondervraagd vanuit een preventief oogpunt.

nissen eerst en vooral een structureel-maatschappelijke betekenis toegekend. In dit geval gaat het om beschrijvingen in termen van maatschappelijke achterstandssituaties, disciplineringsprocessen en staatsmacht. Deze vorm van criminologisch: rationalisering van criminaliteit op als een symptoom van maatschappelijke, culturele en sociale ontwikkelingen die zich voltrekken buiten de direct benoemen, dader en slachtoffer, om. De inzet van het criminaliteitsprobleem wordt veelal op een ander dan het **justitiële** niveau gelokaliseerd. In deze benadering wordt de morele betekenis van criminaliteit niet gerelateerd aan de **strafwet**, maar aan de rechtvaardigheid van de maatschappelijke verhoudingen.

Zonder op dit moment op beide criminologische benaderingen in te gaan (zie hiervoor hoofdstuk 2), kan worden gezegd dat zij de hiervoor gestipuleerde morele betekenis van criminaliteit buiten beschouwing laten. In de beheersingsgerichte criminologie wordt deze eenvoudigweg verondersteld, maar niet **gethematiseerd**. Het morele gehalte van een gebeurtenis wordt afgelezen aan de bestaande **wet-** en regelgeving en de overreding daarvan wordt bij voorkeur gedefinieerd met behulp van manipuleerbare variabelen (bijvoorbeeld situationele factoren). In de maatschappelijk georiënteerde criminologie wordt de morele betekenis als **politiek** relevant feit opgenomen in een hoger geordende macro-analyse. **Strafwet** en **overtreding** zijn dan historisch of sociaal-economisch analyseerbare kennisobjecten. In het eerste geval vormt criminaliteit een **technisch**, in het tweede geval een **politiek probleem**.⁵

In dit back vormt criminaliteit een **moreel** probleem: de morele betekenis van criminaliteit staat centraal. Een criminele gebeurtenis wordt opgevat als een voorval waarbij een persoon zich schuldig maakt aan een handeling die **moreel** beladen is, omdat zij - **al** dan niet terecht - wordt afgewezen. **20**'n gebeurtenis zegt dus niet **alleen**

5. Op het **gevaar** af de **zaken** te simplificeren wil gesteld kunnen worden dat beide vormen van criminologie, waarop in hoofdstuk 2 nog uitgebreid zal worden **ingegaan**, **ongeveer** samenvahten met de 'gouvernementde' criminologie van het wo DC en de academische criminologie aan de universiteiten. Beide vormen van 'onmoralisering' van de **intuïtieve** betekenis van criminaliteit zien elkaar **soms** als **deel** van het criminaliteitsprobleem. Zo wordt in de laatste beleidsnota, *Recht in beweging* (1990), gesteld dat **bepaalde** vormen van criminologiebeoefening hebben bijgedragen aan een ideologisch klimaat dat crimineel gedrag **verontschuldigt**. Door **diverse** critici van het **justitie**beleid wordt **daarentegen** gesteld dat in de **beids**criminologie **geen** aandacht is voor de werkdruk **oorzaken** van het criminaliteitsprobleem (zie bijvoorbeeld Fijnaut in het Themnummer **over** deze beleidsnota van het *Tijdschrift voor criminologie*, 1990).

iets over de moraliteit van de dader, maar ook over die van de cultuur die de dader betreffende handeling afwijst. Een criminele gebeurtenis is met andere woorden *relevant* voor de *moraliteit* van een samenleving. En de beoordeling van criminaliteit zegt iets over de samenleving die dit denken genereert; iedere samenleving krijgt niet alleen de criminaliteit (Schuyt, 1989), maar *vooral* ook de criminologie die zij verdient. Door de wijze waarop tegenwoordig over criminaliteit wordt gedacht, kunnen we inzicht krijgen in de *moraliteit* van onze tijd.

CRIMINALITEIT EN NORM

De laatste jaren roont men zich op veel gebieden bezorgd over de huidige morele stand van zaken. Alomteklank de twijfel door over de mogelijkheden om in een pluriforme, consumptief georiënteerde verzorgingsstaat 'zin' te geven aan samenleving en individu. Steeds vaker gaan er stemmen op dat een aantal sociale problemen is terug te voeren op het gebrek aan morele overeenstemming. In dat verband wordt in de discussie over de sociale zekerheid weer gepraat over de 'plichten' van de burger, en in de geestelijke gezondheidsweg worden 'zingevingproblemen' geconstateerd (Van Lieshout en De Ridder, 1990). Meer in het algemeen staat het 'burgerschap', in de zin van verantwoordelijk leven binnen een rechtvaardige gemeenschap, volop in de belangstelling (zie bijvoorbeeld Van Srokkom, 1991).

Ook het criminaliteitsprobleem wordt in toenemende mate als een normatief probleem of als een probleem van het burgerschap geduid (zie bijvoorbeeld Cliteur, Van Gennip e.a., 1991). Sterker nog, het criminaliteitsvraagstuk lijkt een politieke speerpuntfunctie te zijn gaan vervullen in de discussie over de moraliteit van de moderne samenleving.⁶ Het gaat daarbij om analyses van normvervalsing, individualisering of gebrek aan burgerzin bij de burger en om maatregelen als meer dwang, controle en discipline.

Een in dit verband veel gehoorde redenering luidt als volgt. Door de ontzuiling zijn de sociale en morele kaders waarbinnen mensen handelden, verdwenen: het maatschappelijk middenveld is geërodeerd. Scholen, kerken, verenigingen, welzijnsinstellingen, buurten en gezinnen oefenen niet meer de normerende functie uit die hun

6. Ook in de PvdA wordt het criminaliteitsprobleem sinds de verschijning van Vuyssjes boek *Lof der dwang* (1989) in deze termen geanalyseerd.

van oudsher roekwam. In de jaren zestig en zeventig werden de gezagsverhoudingen doorbroken en is de tolerantie tegenover deviant gedragingen doorgeslagen naar vrijblijvendheid, gebrek aan sociale controle en het onmatig najagen van eigenbelang. Als remedie wordt voorgesteld het maatschappelijk middenveld te versterken en de burgerzin ten opzichte van de gemeenschap nieuw leven in te blazen. Deze benadering van het criminaliteitsprobleem bepleit een soon 'normatieve correctie' op de jaren zestig en zeventig (de beleidsnota *Recht in beweging*, 1990, neemt hier een expliciet standpunt over in).

Deze redenering over 'normvervaging' als gevolg van de secularisering acht ik om twee redenen problematisch. In de eerste plaats wordt de ontzuiling historisch geïsoleerd. De massale secularisering in de jaren zestig en zeventig heeft mijns inziens alles te maken met de idealen van de liberale staat zoals die zich sinds de Verlichting heeft kunnen ontwikkelen. Het gaat om de vrijheid van het individu, de rationele beheersing van de samenleving en de technologische vooruitgang bepalen sinds enkele eeuwen de maatschappelijke Ontwikkeling. Deze canon van de burgerlijke samenlevingsvorm is zo succesvol geweest, dat hij door de wegenomen wdwart in het Westen massaal werd onderschreven. In plaats van een typering van de jaren zeventig als de periode van 'doorgeslagen tolerantie' ben ik veeleer geneigd te spreken van de democratisering van de uitgangspunten van de liberale rechtsstaat.⁷

Een tweede bezwaar tegen een dergelijke analyse is dat er geen rekenschap wordt afgeded van de rol die de - sociaal-wetenschappelijk begeleid - staatsbureaucratie zelf in deze ontwikkeling heeft gespeeld. De bureaucratische sturing van de samenleving lijkt steeds meer een in zichzelfgekeerd proces te zijn geworden, waarin de criteria van efficiëntie en effectiviteit zich hebben losgemaakt van de waarden in diensr waarvan zij worden geacht te opereren (zie onder andere Sruurman, 1986; Bekke, 1990 en Daren Klein, 1987). Behalve op een zich uitbreidende regelgeving, die op zich al een roename van overmedingen impliceert, leen daarbij worden gewezen op de alom geconstateerde kloof tussen bestuur en bevolking. De explosie-

7. Technologische en sociaal-geografische veranderingen - kort samen te vatten als 'pit, auto, tv en stad' - vormen de condities waaronder ook de massa seculariseerde en zich als moderne, autonome en automobiele burger ging gedragen. Deze materiële condities worden in die boek voorondersteld, maar als zodanig niet geanalyseerd.

ve stijging van het criminaliteitsprobleem in de eerste helft van de jaren tachtig worde door Schuyr (1990) bijvoorbeeld in verband gebracht met het in die jaren in gang gezette cynische no-nonsense beleid.

De in dit boek gehanteerde definitie van criminaliteit als moreel probleem (en niet als technisch of politiek probleem) sluit aan bij de notmatieve beoordeling van criminaliteit van de laatste jaren. Zij heeft echter veel principiële en complexere consequenties dan een typering in termen van doorgeslagen tolerantie suggereert.

MORALITEIT EN CULTUUR

De vraag naar de moraliteit van de samenleving heeft bij het ontstaan van de sociologie een grote rol gespeeld. De sociologen van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw thematiseerden in hun werk de spanning tussen de morele beoordeling van maatschappelijke vraagstukken en de rationele beheersing ervan. Meer in het bijzonder gaat het daarbij om de vraag of een praktische moraliteit zich kan vestigen onder een heroep te doen op de religie. Deze vraag werd op een pregnante wijze beantwoord door Durkheim. 'In de wereld van de ervaring ken ik C.) slechts één subject dat een rijkere en complexere werkelijkheid bezit dan de onze, namelijk de collectiviteit', stelde Durkheim in 1906 in zijn verhandeling *Détermination du fait moral*. In één adem voegt hij hieraan toe: 'Ik vergis me, er bestaat een ander dat dezelfde rol zou kunnen spelen: de godheid. Tussen God en de samenleving moet men kiezen' (Ned. vert. 1977, p. 83).⁸ Niet het individu, niet God, maar de collectiviteit was voor Durkheim de bron van moraliteit.

Durkheim onderscheidt drie elementen in, wat hij noemt, de morele werkelijkheid die de collectiviteit vormt. In de eerste plaats kent zij morele regels die *verplichtend* zijn, dat wil zeggen dat zij *onherroepelijk* verbonden zijn met 'sancties'; daarin onderscheiden zij zich van andere regels. Maar dit verplichtende karakter van mora-

8. Dit probleem is sinds de Verlichting vanzelfsprekend ook een centraal thema in de filosofie, te beginnen met Kant (1785), die een seculiere moraal mogelijk hield voor de dichter, maar meende dat de massa religieuze disciplinerende nodig had. Zijn categorische imperatief luidt: 'Handel zo dat je de mensheid, zowel in je eigen persoon als in de persoon van ieder ander, tegelijkertijd ook als doel en nooit enkel als middel gebruikt.'

liteit staat niet op zichzelf. In de morele werkdijkheid worden doelen voorgesteld die ons wrmelijkvorkomen. Morele regels zijn met andere woorden ook gewild. 'Nog nooit is een handeling zuiver uit plichtsgevoel volbracht; altijd was het nodig dat zij op een of andere manier goed leek', aldus Durkheim (p. 75). Ten slone is moraliteit verbonden met het *heilige*. 'Eeuwenlang zijn moraal en rdigie nauw met elkaar verbonden en zelfs niet van elkaar te onderscheiden geweest; men maet vaststellen, dar die nauwe band zelfs tot vandaag de dag in het bewus,zijn van de mees,en is blijven voortbesraan. Het is dan ook dUidelijk, dat het morde leven zieh nooitzal kunnen ont-doen van alle kenmerken die het gemeen heeft met het religieuze leven' (pp. 78 en 79).

Durkheim kopieert voor de fundering van moraliteit de grond-trekken van de religie. Hij lokaliseert moraliteit eehter niet in de reli-gieuze beleving, maar in de ervaringvan gemeenschappelijhcid: het collectieve bewusrzijn. De samenleving vormr naar zijn idee een transcendent *doelen* een morele *autoriteit*: 'we zijn naar, hebben haar lief, wensen haar' (p. 89). Zoals de theologie de verbondenheid tus-sen mensen begrijpt via hun deelhebben aan het goddelijke, zo begrijpt de sociologie van Durkheim deze verbondenheid via het deelhebben aan het collectieve. Maar de collectiviteit vormt voor Durkheim geen statisch doel; 'De geschiedenis heeft aangetoond dat, afgezien van de abnormale gevaHen, iedere samenleving in grate ttekken de moraal heen die ze nodig heeft' (p. 89). In Eurapa heeft de sociale geschiedenis gdeid tot een grate nadruk op het individu. 'De samenleving heeft van de mens een God gemaakt waarvan ze vervolgens de dienaar is geworden' (p. 91). Dit proces had hij eerder in *De la division du travail social* (1893) geanalyseerd als de overgang van een mechanische naar een organische vorm van solidariteit.

In hetwerk van Durkheimschuilt enige ambivalentie ten aam,ien van de waardering van deze ontwikkeling. Enerzijds kan een samen-leving niet functioneren zonder een religieus geïnspireerd collectief bewusuijn, terzclfder tijd schetst hij een tendentiele afname van her collectieve en de opkomsr van het individuele bewusrzijn. Moralireir wordt een steeds individueler aangdegenheid, terwijl zij vaor Durk-heim per definitie een collectiefgegeven is. Belangrijk in deze span-ning tussen individualiseringen moralireit is de ral die Durkheim de wetenschap toebedeelt. Aan de wetenschap, Le. de sociologie, komt de taak toe de specifieke moraliteit van een samenleving re bestude-ren, te beoordelen en eventueel te corrigeren. De wetenschap levert

als het ware de mogelijkheid om de heilige collectiviteit te redden.⁹ Durkheim kende in het verlengde daarvan een grote plaats toe aan het onderwijs.

De gedachte dat de tationele wetenschap de functie van de religie heeft afgelost, vinden we eveneens terug bij Weber.¹⁰ Zoals bekend, ziet deze in de opkomst van het protestantisme de overgang naar het moderne kapitalisme: de geseculariseerde wereld van staat, bureaucratie, werkschap en onderneming. Toch lijkt Weber sceptischer dan Durkheim over de mogelijkheden om een 'sociaal-wetenschappelijk onderscheiden moraal' te ontwikkelen. De moderne mens heeft met meer dan twee sferen - de religieuze en de wereldlijke - te maken. Hij maakt deel uit van een grote variëteit aan leefwerelden: economisch, politiek, esthetisch, seksueel, intellectueel. Al deze leefwerelden genereren hun eigen waarden, hetgeen het waardenpluralisme per definitie tot een wezenkenmerk van de moderniteit maakt. Het cruciale verschil tussen religie en wetenschap is dat de laatste niet de integratieve structuur biedt die eigen is aan de religie.

De wetenschap heeft weliswaar de functie van religie overgenomen voor zover het de ontwikkeling van de maatschappij betreft, maar zij is uitermate slecht geëquipeerd om een antwoord te geven op morele vragen. Weber formuleert om die reden het adagium van de waarde vrije wetenschap. De wetenschap zou zich juist verre dienen te houden van morele oordelen, omdat ze daarvoor niet is toegerust. Beide sociologen zagen het morele probleem dat zou ontstaan door een wetenschappelijk geïnspireerde secularisering. Durkheim geloofde in de mogelijkheid dat de sociologie zich van deze taak kon kwijten door een wetenschap van de moraal te ontwikkelen en via het onderwijs de verbondenheid met de maatschappelijke moraal te

9. In het boek *The Elementary Form of the Religious Life* (1915, Eng. vert. 1965) verklaart Durkheim aan de hand van studies over de Aboriginals in Australië het ontstaan en de functie van religie. Gezien zijn opvatting dat religie in feite synoniem is met het sociale, is het begrijpelijk dat hij de oorsprong van religie niet ziet in een transcendentiaal wezen, maar in sociale geloven (*beliefs*) en rituelen. De totem - 'as a moral power' - beschouwt hij als de oervorm van de religieuze handelen. Durkheim gaat ervan uit dat religie in steeds mindere mate een rol zal spelen in het vormgeven van de moderne samenleving. De morele eenheidscheppende functie van de religie wordt geleidelijk afgelost door de wetenschap: 'Scientific thought is only a more perfect form of religious thought. Thus it seems natural that the second should progressively retire before the first, as this becomes better fitted to perform the task' (P. 477).

10. Zie voorts interessante actualisering van het gedachtegoed van Weber: Lash en Whimster, 1987.

vestigen. Weber onderkende van het begin af aan dat de rationaliteitsaanspraak van de wetenschappelijke verhandelingen nooit de plaats zou kunnen innemen van de morele legitimering van de maatschappelijke verhoudingen, die besloten lag in de religieuze aanspraken.

Deze spanning tussen moraliteit en rationaliteit, tussen leefwerelden en bureaucratie, die werd gethematiseerd door beide 'moderne' sociologen, vormt de achtergrond van de problematiek die in die boekencyclus staat: de morele betekenis van criminaliteit in de postmoderne cultuur. Evenals Durkheim acht ik het zinvol de morele wetmatigheid tot zelfstandig onderwerp van onderzoek te maken; zij kan wel worden herkend in, maar niet worden gereduceerd tot politieke, wetenschappelijke of economische uitspraken. Moraliteit vormt een vooronderstelling van elke samenleving, maar wordt in haar verschijningsvorm bepaald door concrete maatschappelijke omstandigheden: 'Ik zal (...) volhouden, dat er nooit een andere morele gewild kan worden dan die, welke doot de sociale omstandigheden van de tijd wordt verliest' (Durkheim, 1906, Ned. vert. 1977, p. 65). Maar met Weber realiseren we ons dat de moraliteit van onze tijd gedomineerd wordt door het pluralisme.

MORALITEIT EN POSTMODERNISME

De gescherste opvattingen van Durkheim over de relaties tussen moraliteit en cultuur worden, in de huidige tijd, op drie manieren op de proef gesteld. In de eerste plaats is er de rol van het sacrale. Durkheim acht de relatie tussen moraliteit en het sacrale niet alleen theoretisch, maar ook empirisch aantoonbaar. Hij kon zich als het ware niet voorstellen dat moraliteit ooit zonder religies zou kunnen bestaan.¹¹ Terzelfdertijd constateerde hij een tendentiele secularisering en individualisering en een geleidelijke ontmanteling van het collectieve bewustzijn. Hoewel er recentelijk weer stemmen opgaan die een dergelijke relatie leggen (Bulhof, 1990), kan het, na de massale secularisering in de jaren zestig en zeventig, nauwelijks nog als vanzelfsprekend worden gezien dat moraliteit een religieus karakter heeft. Sterker nog, wellicht schuilt de morele uiddaging van

¹¹. In de woorden van Durkheim: 'want wat heilig is, wordt aan gezet, heeft geen gemeenschappelijke maat met wat profaan is' (Ned. vert., 1977, p. 90).

deze tijd juist in de formulering van een moraliteit mnder een beroep te doen op een metafysische bron.¹²

In de tweede plaats is het de vraag of de collectiviteit die Durkheim vooronderstelt, de samenleving, (nog) als een eenduidige entiteit kan worden beschouwd. Juist ten aanzien van deze collectieve, morele gemeenschap bestaan grote twijfels in het geseculariseerde tijdperk. In onze pluriforme, multiculturele cultuur is de samenleving die 'wij zijn, liefhebben en wensen', moeilijk in moreel eenduidige termen te omschrijven. Niet de gemeenschap, maar juist het ontbreken van gemeenschappelijkheid kan in het verlengde van Weber als het wezenskenmerk van de moderne samenleving worden gezien. De fragmentering van een geseculariseerde cultuur lijkt van belang als we de moraliteit van onze tijd willen beschrijven.)

Ten slotte kan men vraagtekens plaatsen bij het optimisme van Durkheim ten aanzien van de rol van de (sociale) wetenschap. In de opkomst van de sociale wetenschappen schuilde de belofte van een rationele beheersing van de maatschappij. Met behulp van de verkla-

12. Er bestaat veel verschil van mening over de aard van het seculariseringsproces (Hargrove, 1989). In het algemeen wordt er wel van uitgegaan dat er in toenemende mate sprake is van een individualisering van de godsdienstbeleving (zie bijvoorbeeld Berger, 1967 en Luckmann, [1967]). Grote delen van de bevolking in het Westen beschouwen zich nog als belijdend religieus. Met name in de Verenigde Staten wordt een zeer hoge mate van kerkelijkheid gevonden (zie bijvoorbeeld Greeley, 1989). Cruciaal in de hier gegeven analyse is de rol van de religie niet langer als een algemene morele aanspraak functioneert. Wel dient gewezen te worden op pogingen om ondanks de individualisering een soort gemeenschappelijkheid te formuleren, bijvoorbeeld BeUahs 'civil religion' (1967; 'a heritage of moral and religious experience'). Deze discussie heb ik uitgebreider beschreven in 'De secularisering van moraal' (Boutdier, 1990b). Op deze plaats wil ik de opvatting dat de moderne maatschappij in haar wezen niet godsdienstig kan zijn (Stuurman, 1986) als uitgangspunt nemen.

13. Deze fragmentering lijkt empirisch te worden bevestigd door het onderzoek van Halman, Ester e.a. (1987 en 1990). De Moor concludeert in een slotbeschouwing op dit internationaal vergelijkende waarden-onderzoek (1987) dat religie verschoven is naar de perifere cultuur. 'Behalve verschoven is ze ook nog slechts onderdeel van een gefragmenteerd waardensysteem, dat wil zeggen er is een grote verscheidenheid aan zowel religieuze als niet-religieuze zingevingssystemen' (p. 239). Hij constateert dat de moderne mens klaarblijkelijk met tegenstrijdig geachte waarde-oriëntaties kan leven. Ook in de Nederlandse studies komt het erop neer dat de hier veronderstelde fragmentering (Felling, Perse e.a., 1981). Janssen (1988) merkt in een overzichtsartikel op dat er een snel groeiend legioen van mensen is met vage religieuze behoeften [...], hun opvattingen zijn een amalgaam van christendom, humanisme, vrijdenkerij en agnosticisme' (p. 418). Overigens concluderen Dekker en Maas-de Waal (1992) op basis van onderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau dat daarmee nog niets is gezegd over normvervalsing.

rende sociale wetenschappen kon een samenleving worden gedacht die op basis van haar morele uitgangspunten zo efficiënt mogelijk zou kunnen worden vormgegeven. De rationele beheersing van de samenleving veronderstelt zowel bij Durkheim als bij Weber wel een 'moreel actieve' samenleving die deze vormgeving begeleidt. Het is echter de vraag in hoeverte deze beide naast elkaar kunnen bestaan. De (sociale) wetenschap wordt veelal juist veramwoordelijk gesteld voor de technocratisering en de bureaucratisering van onze samenleving. In plaats van de woordvoetder inzake de moraliteit van de cultuur te kunnen zijn, lijkt het er veel meer op dat deze is schuilgegaan achter de objectiverende pretenties van de wetenschap. Deze drie kanttekeningen bij de moraliteitsopvatting van Durkheim behelzen evenzovde kenmerken van wat wel de postmoderne eendrie wordt genoemd (Lyorard, 1979).

Het begrip postmodern, dat vanuit de architectuur en de literatuur is overgeplant op de cultuur als geheel, wordt hier met enige aarzding gehanteerd, omdat daarmee — analoog aan de theoretici van het postmodernisme — een programmatisch uitgangspunt wordt gesuggereerd in termen van 'taalspeken', 'narratieve vcrzetsvormen' en 'subliemc esthetische ervaringen', zonder de mogelijkheid over de legitimiteit daarvan te kunnen oordelen. Voor zover van een programmatisch uitgangspunt kan worden gesproken, bcoogt de hier gepresenteerde analyse de postmoderne eenditie juist te eonfronten met haar impliciete moraliteit, waarmee zij ophoudt postmodern te zijn. Het begrip postmodern wordt hier vooral opgevat als het 'reëel bestaande postmodernisme' (Verbij, 1993). Het biedt een mogelijkheid om het huidige culturele klimaat, waarbinnen de vraag naar moraliteitw sterk naarvoren komt, te typeren.

Na de massale seeulatisering van de jaren zestig kan deze vtaag niet meer worden beantwoord door de grote rdigieuze instituties; deze vervuHen niet langer de tol van ideologieproducemen waarbinnen de morele verhoudingen worden gedefinieerd. De sociale wetenschappen hebben, al dan niet tereecht, de morele tol van de levensheschouwingen niet over kunnen nemen, zo hun beoefenaren dit al zouden beogen.¹⁴ Juist in het criminaliticsprobleem lijkt het succes van het tationaïsme in de beheersing van maatschappelijke proeessen te stuiten op de gtenzen van haar mogelijkheden. Binnen een dergelijke situatie verschijnt criminaliteir als mared prableem.

14. Zie voor een interessant pleidooi om de sociale wetenschappen hun morele functie terug te geven: Wolfe (1989).

Tegen de achtergrond van secularisering, fragmentering en over-rationalisering van onze cultuur wordt in dit boek – naar analogie van Durkheim – aandacht gevraagd voor de morele berekenis van criminaliteit, oftewel voor de rol die criminaliteit speelt in het normatief'vormgeven' van de samenleving. Daarbij zal niet worden gezocht naar een nieuw of zelfs maar aanvullend sociologisch verklaringsmodel voor criminaliteit. De hier gepresenteerde analyses beogen niet te verklaren, maar de – veelal impliciete – morele beoordeling van criminele gebeurtenissen als 'culturele factor' (Zijderveld, 1983a) te articuleren.

STRAFRECHT EN MORALITEIT

Het recht, en meer in het bijzonder het strafrecht, komt ten aanzien van de moraliteit van een samenleving een speciale plaats toe. In de (straf)wet worden immers algemene, voor iedereen geldende uitgangspunten geformuleerd over de organisatie van de samenleving. Voer het strafrecht geldt daarbij nogdat de staat, in de vorm van het openbaar ministerie, kan optreden namens de gelaedeerde partij. De staat lijkt aldus via het strafrecht een instrument voor de verkondiging van een 'morele waarheid' te hebben. Deze speciale status van het strafrecht maakt het voor de behandeling van de vraag naar de positie van moraliteit in de huidige samenleving uitermate interessant.

Zoals eerder geschetst, is moraliteit voor Durkheim 'heilig', maar niet sacraal. De moraliteit van een cultuur beweegt mee met het collectief en ligt verankerd in zijn bewustzijn. In deze verankering kent Durkheim een grote rol toe aan het recht en meer in het bijzonder aan de straf (Durkheim, 1893). Het recht symboliseert, of beter nog, objectificeert de menselijke solidariteit. De twee centrale sanctievormen, leedtoevoeging en restitutie, verwijzen naar verschillende vormen van recht en daarmee naar twee vormen van solidariteit. Het restitutieve recht herstelt schade die is opgelopen binnen een al dan niet uitgesproken overeenkomst. De straf in het repressieve recht verwijst daarentegen naar diepgewone collectief gedeelde gevoelens.

Het strafrecht krijgt bij Durkheim het sacrale odium mee dat hij ook aan de moraliteit toekent. Religie, straf en moraliteit vormen een heilige drieenheid in zijn analyse van de gemeenschap. Staat is

'een gepassioneerde reacie, verschillend in intensiteit, die de samenleving door tussenkomst van een georganiseerd lichaam oplegt aan **degenen** die bepaalde gedragsregels hebben geschonden' (1893; 1978/10, p. 63). Strafhout tot functie de cohesie van een samenleving in stand te houden door het gemeenschappelijke bewustzijn te schragen. Criminaliteit provoceert het collectieve bewustzijn en in de straf wordt de eenheid ervan **bevestigd**: 'een reken dat **aangeeft** dat de sentimenten van het collectief niet zijn veranderd' (idem, p. 77).

Deze **opvatting** van criminaliteit en **straf heeft** als belangwekkende consequentie dat beide als onmisbaar worden gezien voor een samenleving. Criminaliteit vormt een integratief element in **iedere** gezonde samenleving, studeert Durkheim (1895, Eng. vert. 1982, pp. 97-103) in een andere verhandeling: 'In tegenstelling tot de gangbare ideeën verschijnt de crimineel niet langer als een absoluut nice **sociaal** geachte creatuur, een soon parasitair element, een wezen vreemd onaanpast lichaam. Hij speelt een normale rol in het sociale leven' (idem, p. 103). Behalve dat de crimineel de gelegenheid biedt het collectieve bewustzijn op peil te houden, kent Durkheim aan hem ook **een** innovatieve rol toe. Hoe groter de ruimte voor individuele creativiteit, hoe meer ruimte voor grensoverschrijdend gedrag, dat achteraf grensverleggend zal blijken te zijn.

In 1901 maakt Durkheim in 'Two laws of penal evolution' (Eng. vert. in: Lukes en Skull, 1983) een onderscheid tussen religieuze en menselijke criminaliteit. De eerste is gericht tegen het collectief, de tweede heeft het individu als object. Durkheim voorspelt in **dit** artikel een afname van de religieuze criminaliteit. 'Het moment breekt aan - en het is al bijna zo ver - dat misdrijven tegen de persoon het gehele strafrecht zullen gaan uitmaken.' Misdrijven tegen het gezin, de moraal en de staat blijven weliswaar voorkomen, 'maar **deze** collectieve zaken **verliezen** zelf tendentie hun religieuze karakter'. Naarmate een samenleving geavanceerder is, en de rol van het collectieve bewustzijn verzwakt, zal ook de criminaliteit volgens Durkheim toenemen. Een dergelijke stijging is niet veronwacht, maar wordt abnormaal **als** er geen overeenstemming meer is over **de** voorafgaande **regels**.¹⁵

15. Zie voor een dergelijke visie onder meer Dahrendorf (1985). Hij meent dat de westerse cultuuropweg is naar **Anomia** (in tegenstelling tot **Utopia**). De cultuur passeerde de 'threshold beyond which the cost of modernity begins to exceed its benefits' (p. 43). Zoals uit **verdere analyses** in dit boek zal blijken, **gaat deze** beoordeling van de moderne tijd mij **te ver**. Ik sluit mij wel aan bij zijn uiteindelijke

Durkheim anticipeert op een onrwickeling die afgemeten aan zijn eigen uitgangspunten – het belang van een in het, oorspronkelijk religieuze, colectieve bewusrzijn verankerde moraliteit ten behoeve van de cohesie in een samenleving – desastreus is. Tegen deze achtergrond wordt hier het onderzoek van Durkheim hernomen, waarbij ik evenals Garland (1990) de 'spooky' term collectief bewusrzijn liever vervang door het begrip cultuur.¹⁶ Wat is de morele berekenis van eriminalireit in een posrmoderne cultuur? Deze probleemsrelling kan nader uireen worden gelegd in de volgende vragen: Welke actuele onrwickelingen doen zieh vaar in de marele beoordeling van srrafreehrelijk relevant gedrag? Op grand waarvan wordr erimined gedrag in een posrmoderne culruur veroordeeld? Is er in deze beoordelingen een 'harde kern' van motalireit zichtbaat? Vormt het strafrecht een anachronisme of is het een mated *pièce de résistance*? Welke betekenis hebben criminaliteit en straf voar de posrmoderne culruur? Is de pluriforme samenleving vanuit srrafrechtelijk srandpunr in sraarvoldoende moralireir te genereren?

Bij het op deze wijze aan de ordesrellen van de verhouding fussen moralireir en strafrechr dienen we ons te realiseren dat de secu[arise]ring van het (srraf)rechr in de wesrerse samenlevingen een zeer oude traditie heeft, ouder dan de recente massale secularisering vanaf de jaren zesrig, maar oak ouder dan de genoemde doelrationalisering van de westerse samenleving. Remmdink (1989) wijst er bijvoorbeeld op dat de scheiding van kerk en staar zelfs al is rerug te vinden in Lurhers leer van de Twee Rijken: de mens is onder rwee regimes geplaaars, her goddelijke en her wereldse. 'Reehr geschiedr', volgens Lurher, darwil zeggen de praktijk van her teehr kenr haareigen logica. (Her goddelijk rijk blijftvoot Lurher overigens we! als roetssteen functioneren.)

pleidooi voor versterking van de instituties en voor meer aandacht voor de onderklasse.

16. Garland (1990) wijstcrop dat het strafbegrip van Durkheim onder invloed van het structured functionalisme is geherdefinieerd tot sociale controle (zie oak Hilbert, 1989). De morele betekenis van straf werd door de symbolisch interactionisten wel begrepen in de *labelling*-theorie, maardaarin werd geen verband gelegd met de sociale organisatie. Strafvormr een symbolische representatie van culturele processen; criminaliteitsbeleid reproduceert de morele orde, aldus Garland. De huidige verharding van het strafklimaat verklaart hij psychoanalytisch als een reacrieop de rationalisering van her strafproces in deze eeuw: een terugkeer van de verdrongen vergeldingsbehoefte. In hoofdstuk 4 zal ik een andere verklaring geven. Zie overigens voor een interessante christelijke visie op srraf: Hockema (1986).

Zonder hier uitgebreid in te gaan op het rechtstheoretische debat rond het positieve recht, lijkt het van belang om te constateren dat in de *rechtstheorie* het rechtspositivisme min of meer gecombineerd is geworden.¹⁷ Dat is echter nog iets anders dan de vraag of dat ook in de *rechtsbeleving* van de burgers het geval is. In dat verband zou gesteld kunnen worden dat de onzuivere ontzuiling van de Nederlandse *samenleving*, die zich in slechts een kwart eeuw heeft voltrokken, een ideologisch *vacuüm* creëerde voor veel van de aan het Wetboek van Strafrecht ten grondslag liggende principes. Gemeenschapsgedachte, het ontzien van andermans bezittingen en de fysieke integriteit van andere personen lagen ingebed in weliswaar gevarieerde, maar desalniettemin meer eenduidige stromingen. Dit gold voor de christelijke zuilen, maar ook voor de sociaal-democratie en het liberale erfgoed (waarin het strafrecht van oudsher een meer vooropstaande plaats heeft).¹⁸

'De moraal' was tot voor kort het domein van de 'grote verhalen' van Lyotard. Het strafrecht kon als positieve praktijk medeelen op de disciplinerende functie daarvan. De morele legitimiteit van het strafrecht kon als een vanzelfsprekende vooronderstelling worden aangenomen.¹⁹ In deze situatie heeft zich in vijftien jaar tijd een dramatische wending voltrokken. Met het wegvallen van de verzuilde kaders lijkt de legitimering van de verboden en geboden uit het Wetboek van Strafrecht in toenemende mate een zaak van het strafrecht zelf te zijn geworden. Vanaf de tweede helft van de jaren tachtig zijn pogingen ondernomen het strafrecht te rationaliseren.

17. Sramhlis (1988) wijst er in zijn dissertatie over veertien protestantse strafrechtjuristen op dat de meesten van hen het strafrecht aanvaardden als een 'objectieve normering met een "jenseitige" oorsprong'. De protestant-christelijke strafrechtbeoefening heeft naar zijn mening geen aparte 'couleur', maar is wel relevant voor de algemene leerstukken zoals vergelding, schuld en in het algemeen de morele dimensie van het strafrecht.

18. Het is in dit verband interessant om erop te wijzen dat de VN-Verklaring van de Rechten van de Mens geformuleerd is zonder verwijzing naar een goddelijke instantie; dit in tegenstelling tot de verklaringen van de Franse Revolutie (1789; 'l'Être Suprême') en de Amerikaanse *Declaration of Independence*. In 1947 verklaarde de Franse rechtsfilosoof Maritain: 'Ieder kan de praktische levenshouding gefundeerd achten in de eigen speculatieve of religieuze denkwijze' (zie Schelkens, 1989).

19. Omgekeerd konden op deze manier kritische tegenbewegingen het strafrecht reduceren tot een instrument van de heersende orde. Volgens Stenson (1991) kan het huidige criminaliteitsbeleid niet meer eenvoudig in termen van links en rechts worden beoordeeld. Vergelijk in dit verband de discussie over alternatieve sancties (Van der Laan, 1991).

De enorm toegenomen druk op het strafrechtelijk apparaat heeft geresulteerd in pogingen om de efficiëntie ervan te doen toenemen (bijvoorbeeld Hirsch Ballin, 1990b; Steenhuis, 1990). Deze rationaliseringstendens betreft echter slechts een kant van de medaille.

De gdoofwaardigheid van het strafrecht heeft vooral te maken met de vraag of het binnen de geschetste morele fragmentering zijn algemene geldigheid kan waarmaken. Dit doet het naar mijn mening niet door te verwachten dat de morele fragmentering weer ongedaan gemaakt kan worden, daarvoor heeft deze een te lange geschiedenis en liggen de wonden van de secularisering te diep. Het zou te gemakzuchtig zijn om te verwachten dat de samenleving zich zonder meer weer gaat gedragen naar het Wetboek van Strafrecht. In plaats van gebruik te kunnen maken van een vanzelfsprekende ideologische bedding, wordt het strafrecht - meer nog dan in de tijd van Durkheim - geconfronteerd met 'het vrije spel der morele krachten'. Normhandhaving vormt in deze opvatting des te meer een *permanente proces van morele constructie*.²⁰ Het strafrecht zal met andere woorden steeds opnieuw morele aanknopingspunten moeten vinden in de morele gefragmenteerde samenleving.

SOLIDARITEIT EN SLACHTOFFERSCHAP

'Are you suffering?' In deze vraag ligt voor de Amerikaanse filosoof Richard Rorty de essentie vervat van de morele dynamiek van de postmoderne liberale cultuur. Solidariteit, de centrale notie van de sociale rechtsstaat, kan in een pluriforme samenleving niet langer gebaseerd zijn op een gemeenschappelijke identiteit, waarop wij elkaar kunnen aanspreken of waarop wij aanspraak kunnen maken. Het is niet nodig te zoeken naar een hoger geordende eenheid - God, de Natuur, de Gemeenschap, de Mens, de Ratio, de Natie of de Geschiedenis - die ons in staat stelt 'sociaal' te zijn. Het besef van elkaars kwetsbaarheid is voldoende om een *publieke moraal* te vestigen.

20. Ook Junger-Tas (1990) bestrijdt de gedachte dat er sprake is van normvervaging en wijst op de opkomst van nieuwe normen rond de individualiteit. Haar analyse is echter niet compleet. Op het moment dat de toegenomen criminaliteit dient te worden verklaard, neemt zij haar toevallig tot de sociale-controletheorie. De vraag is echter wat haar opvatting dat de normen verschoven zijn in plaats van vervaagd, betekent voor de verhouding tussen moraliteit en criminaliteit.

Het zoeken naar gemeenschappelijke overeenkomsten en bindingen kunnen we maar beren achterwege laten, omdat elke poging weer even vruchteloos zal blijken, maar vooral omdat het ons afhoudt van onze zelfcreatie, het eindeloos herschrijven van onze eigen levensgeschiedenis en onze strevingen. Het enige dat in een seculiere, liberale samenleving telt, is dat mensen vatbaar zijn voor vernedering en wreedheid, pijn en lijden; de mate waarin we ons gevoldig tonen voor dergelijke ervaringen van anderen, bepaalt de moraliteit van onze cultuur. Onzesolidariteit is geen waardeopzichzelf, maar is gebaseerd op de (h)erkenning van de kaars mogelijke lijden.

In het werk van Rorey, dat in hoofdstuk 7 uitgebreid zal worden behandeld, wordt een filosofische rechtvaardiging gegeven voor de stelling die in dit boek rechtssociologisch zal worden uitgewerkt: 'het slachtoffer' vormt de centrale moraliserende noemer in onze geseculariseerde, pluriforme samenleving. Voorheen lagen morde uitspraken ingebed in een beperkt aantal ideologieën, dat wil zeggen dat zij onderdeel uitmaakten van politieke machtsaanspraken. In het huidige tijdperk dient het terrein van de moraal echter te worden gelokaliseerd tussen de onpersoonlijke bureaucratische organisaties en de subjectieve ervaring. Het slachtoffer vormt in deze ontwikkeling naar mijn mening het centrale referentiepunt. De moraliteit van de huidige geseculariseerde, pluriforme samenleving is niet langer gebonden aan een godheid, ook niet aan de collectiviteit (van Durkheim), maar aan de positie van het slachtoffer. Dit noem ik de *victimatisering van de moraal*.

De inzet van veel morde debarren lijkt niet meer te zijn gericht op het verkrijgen van consensus over hoe een rechtvaardige samenleving eruit moet zien. In een pluriforme, geseculariseerde samenleving is daar moeilijk overeenstemming over te krijgen: de klassieke vraag naar 'het goede leven' lijkt inmiddels te zijn geprivatiseerd, de vraag naar een rechtvaardige samenleving verbureaucratiseerd. De discussie over de morde uitgangspunten van onze samenleving lijkt veeleer in negatieve termen te verlopen. De pogingen om consensus te bereiken, richten zich op de vraag naar slachtofferschap: Welke individuen of groepen zijn de dupe van een bureaucratisch geleide liberale markteconomie? Wat voor wereld dragen we over aan toekomstige generaties? De metaforen van de morde gemeenschap en her collectieve bewustzijn lijken te zijn afgelosd door de metaforen van de wreedheid, het lijden, de vernedering, het kwetsen, het bui-

tensluiten. Dergelijke negatieve morele termen zijn in toenemende mate een bemiddelende tol gaan spelen tussen de staatsbureaucratie en individuele of **groepsgewijze** ervaringen.

Dat er sprake is van een victimalisering van de moraal, vormt in zijn kern een eenvoudige, snelle, invoelbare stelling. Zij heeft echter verregaande consequenties voor het denken over mens en cultuur. Zij breekt met de opties **die wel** een hoger doel van een cultuur of een diepere zin van menselijk leven als noodzakelijk voor een cultuur veronderstelden. In plaats van een referentiekader voor 'het goede leven' **levert** zij een basaal negatief referentiepunt voor een pluriforme **moraliteit**. Devraag naar 'het goede leven' is weliswaar **geprivatiseerd**, maar wordt wel begrensd door de invulling die anderen daar aan wensen te geven.

Een van de centrale nieuwe morele elementen waarop het strafrecht zich - overigens op een zeer terloopse wijze - is gaan beroepen, is de positie van het slachtoffer van criminaliteit. Het westerse strafrecht is van oudsher sterk dadergericht, binnen een context van handhaving van de rechtsorde. Dat er in de strafrechtspleging meer aandacht is voor de positie van het slachtoffer, is op zichzelf voor de hand liggend dat de vraag interessant is waarom deze pas 20-25 jaar geleden opkwam. Gegeven de veronderstelling dat het maatschappelijk draagvlak van het strafrecht met de secularisering is weggefallen, kan de slachtofferbeweging (met de vrouwenbeweging als hefboom) worden gezien als een nieuwe vorm van legitimering van het strafrecht, die **daarvoor** eenvoudigweg niet nodig was.

Wanneer Leijten (1990) stelt dat 'de openbare orde slechts een schuilnaam is voor het slachtoffer', dienen we ons te realiseren dat **deze** uitspraak vijftien jaar geleden ondenkbaar zou zijn geweest. Het denken over de openbare orde als moreel **te rechtvaardigen** orde was als het ware voorbehouden aan de machtige zuilen. Met het verdwijnen daarvan dient 'de morele werkelijkheid' meer en meer globaliseerd te worden tussen de staatsbureaucratie en de subjectieve ervaring, zonder tussenkomst van ideologische instanties. Het slachtoffer is in die zin als een nieuw markeringspunt voor het moraal van het strafrecht gaan functioneren. Het is niet zozeer de schending van de ideologisch verankerde norm die dient te worden hersteld, maar het concrete individuele leed waaraan moet worden rechtgedaan. Daarin ligt mijns inziens de wezenlijke betekenis van de strafrechtelijke aandacht voor het slachtoffer. Met die grotere aandacht geeft het strafrecht (elk beleid) vorm aan een onwrik-

ling die hier als centrale stdling zal worden verdedigd. De organische solidariteit van Durkheim is opgelost in een gevictimiseerd solidariteit.

Op deze wijze geformuleerd kan de victimiseringstheorie worden ingezet tegen de eerder geschiedte, pessimistische visie op de moraliteit van onze samenleving, waarin termen vallen als immoraliteit, normvervalsing en gebrekkig normbesef. De victimiseringstheorie kan echter ook worden ingezet tegen de opvatting dat het strafrecht in het teken staat van de disciplineringsbehoefte van de moderne bureaucratische staat. In deze opvatting vormen strafrecht en/of criminaliteitsbeleid instrumenten van de gevestigde maatschappelijke orde. De victimiseringstheorie verwijst daarentegen naar een reële legitimeringsgrond voor strafrechtelijk beleid.

Slachtofferchap verschijnt in mijn analyses als een actief en dynamisch fenomeen voor een geseculariseerde moraliteit. De vraag wie als slachtoffer dan wel als dader dan wel als omstander aangemerkt dienen te worden, is niet een per definitie uitgemaakte zaak. In die zin keert de victimiseringstheorie zich ook tegen vormen van bureaucratisch moralisme, waarin moraliteit wordt plageslagen voor een geheel van formeel spiegelde. In een dergelijke benadering kan moraliteit in feite niet anders gerhemariseerd worden dan als de more van conformiteit aan het geheel van wetten en regels.

In het Werkboek van Strafrecht staat geschreven wat niet mag, maar er staat niet in vermeld waarom het niet mag die taak kon in het verleden voor een belangrijk deel worden overgelaten aan de zuielen. Justitie wordt vinder deze streun als het ware geconfronteerd met haar morele taak. Deze vervult zij naar mijn mening niet door zichzelf louter en alleen luit te leveren aan de bureaucratische efficiëntienorm, ook niet door klakdoos de legitimiteit van haar normen te vooronderstellen en niet zo min door op een algehele morele renaissance te hopen. Het strafrecht heeft een actieve morele positie in een pluriforme samenleving.

Via het criminaliteitsbeleid kan geen blauwdruk worden geleverd van een gewenste samenleving, maar het kan ons wel herinneren aan de grenzen van onze individuele strevingen. De intuïtieve connotatie van criminaliteit - de gewelddadige dader en het weerloze slachtoffer - waar deze inleiding mee opende, heeft een verderstreckende betekenis dan in eerste instantie lijkt. Zij vormt het emotionele equivalent van de moraliteit in een postmoderne samenleving. Het strafrecht biedt een geïnstitutionaliseerde mogelijkheid wreedheid, ver-

nedering en leed af te wijzen. Daarin schuilt de kern van haar legitimiteit. Het is in dit licht weinig verwonderlijk dat het criminaliteitsbeleid een zo vooraanstaande rol speelt in de huidige discussie over de moraliteit van onze samenleving.

OPBOUW VAN HET BOEK

In bovenstaande beschouwing is in een kort bestek de inzet van dit boek beschreven. Het beoogt de morele betekenis van criminaliteit te herformuleren in andere termen dan die van 'het collectieve bewustzijn'. We zouden in dat verband kunnen spreken van een herijking van het criminaliteitsprobleem, gegeven de fragmentering van de moraal. De inzet van deze doelstelling is de vraag in hoeverre een dergelijke herijking iets kan zeggen over de positie van moraliteit in de huidige samenleving als zodanig. Als we de strafrechtspraktijk, met Durkheim, opvatten als een 'celebration of morality', dan ligt het voor de hand te onderzoeken in hoeverre vanuit deze invalshoek nieuwe termen zijn te vinden voor de status van moraliteit in de huidige samenleving.

Deze probleemstelling wordt op diverse wijzen benaderd. Er komen vier concrete ontwikkelingen aan de orde: het beleid rond de zogenoemde kleine, veelvoorkomende criminaliteit (hoofdstuk 2), de toegenomen aandacht voor het slachtoffer van criminaliteit (hoofdstuk 4), de opgekomen aandacht voor het probleem van de seksuele kindermishandeling (hoofdstuk 5) en de afschaffing van het bordeelverbod (hoofdstuk 6). De ontwikkelingen op deze terreinen zullen worden beschreven binnen een kader dat is ontleend aan de criminologie, de sociologie en de (rechts)filosofie. Hoewel deze drie disciplines samenkomen, beschouw ik probleemstelling en uitwerking vooral als het resultaat van een rechtssociologische studie.¹

Het boek bestaat uit drie delen. Het eerste deel handelt over criminaliteit als moreel probleem. Op verschillende wijzen wordt gepoogd de morele betekenis van criminaliteit bloot te leggen. In hoofdstuk 1 gebeurt dit in een confrontatie met de empirische criminologiebeoefening, voor zover zij de onrckerelijking als verklaring

1. Volgens de indding van Griffith (1979): ZOU onderhavige studie kunnen worden getypeerd als normatieve rechtsfilosofie, ik hecht er echter aan de victimaliseringstheorie op empirische gronden naar voren te brengen. Om die reden wordt zij pas in het derde deel filosofisch onderbouwd.

van crimineel gedrag heeft onderwacht. In hoofdstuk 1 wordt de morele betekenis van criminaliteit geformuleerd in discussie met het criminaliteitsbeleid vanaf het midden van de jaren tachtig en de kritiek die hierop is gekomen. In het derde hoofdstuk wordt de morele betekenis van criminaliteit nader gespecificeerd in relatie tot de strafrechtsfilosofie, meer in het bijzonder die van Fouqué en 't Hart. Het slachtoffer verschijnt in deze drie confrontaties als centrale figuur in de definiering van criminaliteit als moreel probleem.

In het tweede deel wordt aangetoond dat de centrale positie van het slachtoffer herkenbaar is in enkele actuele ontwikkelingen in het strafrecht. In hoofdstuk 4 worden opkomst en ontwikkeling van de victimologie en de slachtofferbeweging beschreven. Vervolgens worden twee recente culturele ontwikkelingen geanalyseerd, namelijk de opkomst van het probleem van de seksuele kindermishandeling en de voorgenomen afschaffing van het bordeelverbod. Aan de hand van deze analyses wordt duidelijk dat 'het slachtoffer' geen vaststaande positie inneemt, maar als dynamische metafoor voor moraliteit kan worden aangemerkt. In de eerste casus is sprake van een proces van victimisering (het seksueel mishandelde kind wordt als slachtoffer 'ontrukt'). De tweede casus is een voorbeeld van devictimisering (de prostituee verliest haar status van slachtoffer).

In het derde deel wordt de centrale positie van het slachtoffer in een pluriforme moraal uiteengezet in filosofische termen. De aandacht gaat hierbij vooral uit naar een confrontatie van het werk van Alisdair MacIntyre, die het verloren ideaal van een deugdzame gemeenschap opnieuw heeft verwoord, met dat van Richard Rorty, die tracht een pragmatische ethiek, zo men wil politiek te formuleren van het individualisme. Met name vanuit het werk van de laatste wordt 'het slachtoffer' als centrale metafoor van een pluriforme, liberale samenleving inzichtelijk gemaakt. In het slot hoofdstuk wordt de victimiseringsthese tentatief uitgewerkt naar de criminologie, het criminaliteitsbeleid, de positie van de staat en de opvoeding.

DEEL I. *De morele betekenis van criminaliteit*

HOOFDSTUK I *Secularisering en criminaliteit*

DE SECULARISERINGSTHESE

'Eén pastoor die de angst voor de hel erin weet te houden is waardevoller dan honderd agenten', aldus de schrijver Willem Frederik Hermans in een in november 1989 uitgegonden televisieportret. De gedachte ligt voor de hand. Van de totale Nederlandse bevolking gaat nog slechts een kwart een keer per maand ter kerke; een op de drie Nederlanders rekent 'lich'telf niet tot enigerlei kerkelijke ge'lindte' (Beets, 1989). De in Nederlandsinds 1960 sterkgestegen criminaliteitscijfers wuden wd eens iets te maken kunnen hebben met de sindsdien sterk afgenomen kerkelijkheid van de Nederlandse bevolking. Het aanwakkeren van de 'angst voor de hel' zou dan een aardige remedie kunnen 'lijn tegen het Nederlandse criminaliteitsprobleem. Deze gedachtengang ligt 'ldfs zo voor de hand dat het verbaazingwekkend is om te 'lien hoe weinig criminologische aandacht -- tot voor kort -- aan de relatie t'ussen religie en criminaliteit is besteed.¹

Sinds kort is de stilte rond de positie van 'het geloof' in het criminaliteitsvraagstuk verbroken. In Nederland is de discussie over, wat ik wu willen noemen de *seculariseringstheze*, vooral geentameerd vanuit het justitiële criminaliteitsbeleid, en in ved mindere mate vanuit de wetenschappelijke wereld. Met de seculariseringstheze wordt bedoeld op de (veronder)stelling dat de massale ontkerkelijk-

1. Dit percentage is gebaseerd op de zogenaamde eentrapsvraagstelling: 'Wdke is uw kerkdijke gezindte?'. Bij een tweetrapsvraagstelling ('Hebt u een kerkdijke gezindte; zo ja, welke') s[lijg] het percentage onkerkelijken aanzienlijk (Oudhof, 1988).

2. Oat geldt niet alleen voor Nederland. De Amerikaan Stark vond slechts in vier indexen van de 28 door hem bekeken criminologische handboeken het onderwerp religie terug. Stark, Kent en Doyle (1982) verklaren deze 'lost relationship' uit het zelfbewuste secularisme van de sociale wetenschapper. Het wu wetenschappelijk 'nor done' lijn om interesse te tonen voor de relatie tussen strafrechtelijk gedefinieerd 'crimineel gedrag' en de religieus gedefinieerde 'zonde'.

king in de jaren zestig een negatieve invloed heeft gehad op de mate van criminaliteit in de samenleving. Ten aanzien van de Nederlandse samenleving wordt in dit verband overigens meestal gesproken van 'oltzuiting', dat wil zeggen het verdwijnen van de institutionele verstrengelingen van denominatie en levensstijl. In het algemeen gaat het dan om de stelling dat door de onnuiling de (strafrechtelijke) normen zijn vervaagd.

In het volgende hoofdstuk wordt de rol van de seculariseringstheorie in het criminaliteitsbeleid onderzocht. In dit hoofdstuk staat de seculariseringstheorie binnen het kader van de verklarende, empirische criminologie centraal. Er worden in dit verband twee criminologische discussies besproken. In de eerste paragraaf betreft het een heftige discussie die in de eerste helft van deze eeuw in (het verzuilde) Nederland heeft gewoed. Hierin figureerden grote namen als Bonger, Kempe en (na de Tweede Wereldoorlog) Nagel. In de tweede paragraaf staat de Amerikaanse empirische traditie centraal, waarbinnen met name vanaf de jaren zestig - ondanks de geringe theoretische belangstelling - met enige regelmaat onderzocht naar de invloed van kerkelijkheid op crimineel gedrag werden verricht.

In beide gevallen is sprake van een duidelijk 'paradigmatisch' vertrekpunt. In de Nederlandse criminologie betreft dit het artikel 'Geloof en misdaad' van Bonger uit 1913, in de Amerikaanse empirische traditie het artikel 'Hellfire and delinquency' van Hirschi en Stark uit 1969. Beide artikelen bespreken de opvatting dat onkerkelijkheid tot een grotere geneigdheid tot criminaliteit zou leiden, maar bleven niet verder ingesproken.¹

De bespreking van de criminologische discussie vindt plaats vanuit de vraag in hoeverre in deze discussie aanknopingspunten te vinden zijn om het centrale onderwerp van dit boek, de morele betekenis van criminaliteit in een postmoderne samenleving, te thematiseren. Om misverstanden te voorkomen zij er nadrukkelijk op gewezen dat het in deze bespreking niet gaat om het al dan niet verifiëren van de seculariseringstheorie. Het gaat veeleer om een analyse van de termen waarin deze relatie wordt beschreven. Niet zelden de bevindingen als wel de beperkingen van veel van het besproken onderzoek

3. We gaan hierbij niet in op de Duitse criminologiedie van oudsher geïnteresseerd is in deze relatie. Aschaffenburg (1923) stelt bijvoorbeeld dat misdaad per definitie impliceert dat de relatie mer rechtsgievers is gegaan. Het hierna te bespreken artikel van Bonger richt zich overigens met name tegen het oork van H. Stursberg, *Die Zunahme der Vergehen und Verbrechen und ihre Ursachen*, 1878.

zullen relevant blijken te zijn voor een nadere specificatie van het centrale onderwerp van dit boek.

VERZUILING EN CRIMINAUTEIT

BONGERS 'GELOOF EN MISDAAD'

Bonger begint zijn uit twee delen bestaande artikel (1913) met de coostateting dat weinig setieuze auteurs het voor mogelijk houden dat kerkelijkheid kan leiden tot crimineel gedrag, maar dat er des te meer (met name Duitse) auteurs zijn die meenen dat *onkerkelijkheid* tot criminaliteit leidt (Krauss: 'Wahre Sinlichkeit ist nicht möglich ohne Religion'), Toch, zo steld Bongers vast, daalde de (geregistreerde) criminaliteit rond de eeuwwisseling, terwijl de onkerkelijkheid in dertig jaar tijd (volgens de volkstellingen van 1879 tot 1909) met maar liefst 1500 procent steeg (van 0,31 tot 4,97 procent van de bevolking). Ook constateert hij dat, als onkerkelijkheid tot criminaliteit zou leiden, 'de tijden, waarin een ieder geloovig was, wel zeer rein van zeden en vrij van misdaad geweest zouden zijn' (p. 201). Klaarblijkelijk is de onkerkelijkheidsthese niet zo veel waard als wordt gedacht, aldus Bongers.

Maar Bongers gaat nog een stap verder. Bij de bestudering van de criminaliteitsstatistiek van veroordeelde daders⁴ van 1901 tot 1909 komen de kerklozen er zelfs *zeer gunstig van af*: tegenover iedere 100 onkerkelijken staan 252 joden, 366 protestanten en 494 katholieken. 'De slechtste cijfers vertoonen de *Katholieken*, en wel bij alle misdrijven, met uitwondering van heling, verduistering, oplichting en een der sexuele delicten, waarbij zij op één na de slechtste rang innemen. Meestal zijn de *verschillen* beduidend' (p. 206; curs. Bongers). Gegeven dit statistische materiaal acht hij de factor 'ongeloof' voor de criminologie niet meer relevant, maar de verschillen *tussen de gelovenden* te meet.

Bongers gaat ervan uit dat genoemde religies moreel gesproken nagenoeg gelijk zijn in de zin dat niet gestolen, vermoord en mishandeld mag worden; en ook in de dreiging met goddelijke straf ver-

4. In 1983 werd gestopt met het registreren van het kerkgenootschap van delictplegers. Overigens vond in 1896 een door Bongers aangehaalde, niet met name genoemde auteur het 'van weinig kiesheid' geruigen 'om geloofsleven te betrekken in een sfeer van "tellen en wegen"'.

schillen zij niet fundamenteel. Wel onderscheidt de rooms-katholieke kerk zich in haar formalisme (de kerkelijke hiërarchie) en de biecht. Beide elementen acht hij echter niet in staat de verschillen te verklaren. Het eerste zou, vanwege de expliciete gezagsverhouding, immers niet zo goed kunnen leiden tot minder criminaliteit; wat betreft de biechtwijst hij erop dat de biechtvader berouw eist en verwacht dat het laakbare gedrag niet herhaald wordt (hetgeen volgens Bonger uit de recidivecijfers ook zou blijken). Het hoge criminaliteitsgehalte van katholieken moet zijns inziens veeleer worden geweten aan hun achtergestelde economische positie en de gevolgen daarvan: armoede, gemis aan beschaving, alcoholisme en kinderverwaarlozing: 'Deze afwijkende economische en maatschappelijke positie verklaart geheel hare eveneens afwijkende criminaliteit. Andere hypothesen zijndaarbij niet nodig' (p. 222).⁵

In het tweede deel van zijn artikel behandelt Bonger de tegenwerpijgen op zijn stelling. Hier wordt volstaan met het oemmen van enkele daarvan: de rol van toeval in de statistiek; per misdrijf de mate van schuld dienen te worden bekeken; slimme daders worden niet opgepakt; ook de deugden van het katholieke geloof (blijmoedigheid, naastenliefde) zouden moeten worden bekeken. Al deze argumenten weersprekt Bonger vrij summier, onder verwijzing naar Weber, met de stelling dat de protestanten een aan het kapitalisme aangepast moraal hebben. Zij zouden daardoor in betere materiële omstandigheden verkeren, hetgeen hen minder tot criminaliteit zou doen neigen.

Ook voor de geringe misdadigheid van onkerkelijken opteert Bonger voor een economische verklaring: het gaat over het algemeen om grote-stadsbewoners met inderjude beroepen of om 'gequalificeerde arbeiders'. Hij geeft ook nog een psychologisch argument, namelijk dat het afzwerven van een kerkelijke achtergrond een zekere karakterologische sterkte veronderstelt: de ionerlijke strijd van afvalligen leidt tot een selectieve populatie van onkerkelijken. De onker-

5. Het eerste deel van Bongers artikel in het *Tijdschrift voor strafrecht* wordt afgesloten met een 'Aanteekening' van redacteur J. Domela Nieuwenhuis, waarin hij de waarde van het doorveroordeelden opgegeven kerkgenootschap in twijfel trekt; kerkelijken geven zich wellicht op als onkerkelijk om onder 'hun hoofdlijke omslag' uit te komen en omgekeerd zijn waarschijnlijk ved zogenaamde kerkdijken in feite 'naam-christenen' en 'naam-Joden'. Dit argument over de vraag wat kerkelijkheid eigenlijk is, keert telkenmale in de literatuur terug. Het feit dat het wordt afgedrukt onder het artikel, lijkt te wijzen op het schokkende effect van Bongers bevindingen.

kelijken vertonen met andere woorden een gunstiger sociale en psychologische predispositie dan kerkelijken.⁶

Concluderend meent Bongerd dat de hardnekkigheid van het idee dat onkerkelijkheid leidt tot immoreel gedrag is terug te voeren op twee misvattingen. In de eerste plaats is moraliteit geen gegeven van de religie, maar van de (menselijke) natuur: 'In de historische periode gingen godsdienst en moraal samen, waardoor de schijn van onafscheidelijkheid is ontstaan' (p. 340). In de tweede plaats leidt godsdienstrigheid niet tot moreel gedrag, maar lijkt eerder het omgekeerde het geval te zijn. Gepassioneerde misdadigers voelen zich volgens Bonger vaak aangetrokken tot religie. De kwestie geloof-ongeloof is koftom 'voor het vraagstuk der misdaad een vrij onverschillige zaak'. De veronderstelling van enkele Duirse criminologen dat 'dem Volke die Religion muss erhalten werden', staat volgens Bonger gelijk aan het met zweepslagen terugdringen van de zee. Ook al zou de godsdienst geheel verdwijnen, dan nog wuden misdaad en immoraliteit niet toenemen, zo luidt zijn voorspelling.

KEMPES 'CRIMINALITEIT EN KERKGENOOTSCHAP'

In 1938 publiceert Kempe, een leerling van Bonger, het boek *Criminaliteit en kerkgenootschap*, dat in feite als vervolgstudie kan worden opgevat. Ook hij bespreekt een aantal tegenwerpingen c.q. verklaringen waar berreft de hoge criminaliteit onder katholieken. Naast de verklaringen die door Bonger reeds werden besproken, komen we een heden ren dage als zeer curieus ervaren argument tegen. Volgens Febcr (1933) is er in het karholieke volksdeel sprake van een structureel degenererende tendens vanwege het celibaat. Immers, de slimste jongens uit een karholiek gezin worden opgeleid tot priester, en zullen dus niet huwen en kinderen krijgen: 'zoo'n groep is biologisch, in haar erfelijke samenstelling, afwijkend opgebouwd, dat er met name in de verhouding, waarin de waardevolle leden en de minder of niet waardevolle zich voortplanten, iets schapert' (p. 70).

Een andere verklaring betreft de veronderstelling dat in de zuidelijke provincies de opsporings- en vervolgingsintensiteit grater zou zijn, hetgeen zou resulteren in een overmatig aantal van katholieken in de landelijke statistiek. Een vergelijking per provincie maakt volgens Kempc echter duidelijk dat deze verklaring niet opgaat.

6. Het argument zou in de huidige tijd omgekeerd kunnen worden: het toetreden tot een kerkgenootschap in een seculiere maatschappij vereist enige psychologische spankracht.

Interessanter is dat Kempe her economische argument van Bon-ger aan de hand van Weber nader uitwerkt in termen van de emancipatie van het katholieke volksdeel. De maatschappelijke positie van de katholieken is anno 1937 systematisch verbeterd en dit dankt zij aan de daling van de criminaliteit: 'ook bij misdadigheid der Katholieken voltrekt zich [...] een emancipatieproces naar aard en omvang' (p. 140). Hij vergelijkt de periodes 1910-1914 en 1921-1930. Wat betreft de *aard* was er in de eerste periode sprake van een 'uitgesproken paupers- en drinkersmisdadigheid', terwijl dit soort criminaliteit in de tweede periode gelijk was aan dat der hervormden. De *omvang* in de tweede periode weliswaar nog wat groter dan die van de hervormden, maar toch beduidend kleiner dan in de eerste periode.

Dit brengt Kempe tot de stelling dat niet de hoge criminaliteit van katholieken dient te worden verklaard, maar hun late emancipatie. Deze heeft alles te maken met de katholieke houding ten opzichte van het economisch leven; katholieken schikken zich eerder in hun lot en combineren dit met een afwijzing van een buitenmatige economische inspanning. Het protestantse individualisme daarentegen vergist een actieve economische instelling: 'de wereld overwinnen in naam van God door voortdurende rusteloze arbeid [...] succes in zaken is een kenteken van een voorbeeldig leven volgens Gods wil' (p. 164). Het emancipatieproces van de katholieken bestaat uit een 'aarzelend en schoorvoetend accepteren van de kapitalistische ordening' (p. 165); volgens Kempe willen zij uiteindelijk nooit al hun energie ontfouwen in een maatschappij die niet volgens katholieke beginselen is ingericht.

Kempe's bevindingen ondersteunen de economische verklaring van Bonger. De verhouding tussen kerkelijkheid en criminaliteit is indirect; zij wordt – geïnspireerd door Weber – gemedieerd geacht door de houding die in het katholieke geloof besloten ligt ten opzichte van de economie. Wel benadrukt hij dat de organisatie van het kerkelijke leven, met name wat betreft de sociale ontwikkeling, hierbij van groot belang is.

Fijnaut (1991) concludeert hieruit dat Kempe (als enige auteur) op deze wijze een belangrijke anti-criminogene toekent aan de *verzuijde* maatschappij. Deze geldt vooral de 'zelfkant' die buiten deze maatschappelijke verdeling blijft. Fijnaut constateert echter dat Kempe weinig specifiek is over de feitelijke anti-criminogene werking van de zuilen. Bovendien wijst hij erop dat in alle verder door hem

besproken literatuur uit de jaren veertig en vijftig de verzuilinggeen enkele rol van betekenis wordt toegekend.

Criminaliteit werd in deze jaren vooral gerelateerd aan het vraagstuk van de 'onmaatschappelijkheid'. In de, wat Fijnaut noemt, crimineel-geografische studies die in het kadervan de onmaatschappelijkheidsbesrijding werden verricht in Rotterdam, Utrecht, Maas-tricht, Amsterdam en Nijmegen, treft hij vooral verklaringen aan in termen van urbanisatie, immigratie, industrialisatie en dergelijke. Oat wil zeggen, in die rijd werd aan algemeen sociaal-economische en culturele onrwikkelingen meer waarde gehechr dan aan de invloed van de zuilen.

NAGELS 'CRIMINALITY AND RELIGION

Opnieuw een kwart eeuw later herneemt Nagel in het artikel 'Criminality and religion' (1960) de besproken **problematiek**.⁷ In dit uitermate uitvoerige, complexe, en af en toe cryptische artikel besprekt hij de vooroorlogse discussie en stelt daar een ander standpunt tegenover. Bonger en de zijnen begripen volgens Nagel de **essentie** van geloof niet. Zij zouden de mogelijke betekenis van religie voor het handden te snd afdoen als 'het dreigen met straf en de belofte van bdoning in het hiernamaals'. Nagel probeert naar zijn zeggen meer wezenlijk tot de relatie tussen het religieuze en het criminele door te dringen en richt zijn pijlen daarbij vooral op het macrokarakter van de besproken vooroorlogse benadering.

Nagel constateert weliswaar dat de verschillen tussen de denominaties in de gevangenisstatistiek in 1955 min of meer zijn verdwenen, maar hij verzet zich desondanks tegen het economisch reductionisme van Bonger en Kempe. De Kemperiaans-Weberiaanse verklaring van de katholieke houding ten opzichte van het kapitalisme geldt volgens Nagel niet voor het Nederlandse katholicisme, en zeker niet voor dat van de noordelijke provincies. Nederlandse katholieken hebben een calvinistische uitstraling; hij schrijft: ze - in navolging van Van Heek - zelfs een 'frontmentaliteit' en 'religieuze elan' roe, hetgeen onder andere zou blijken uit de katholieke 'bevolkingspolitiek'.⁸

7. Dit artikel werd in 1961 vertaald opgenomen in de voorloper van *Justitiële verkenningen*, het *Documentatieblad*.

8. Hier zou de beroemde studie van Nagel over de criminaliteit van Oss (1949) aan toegevoegd kunnen worden, waarin veel meer aandacht! wordt! besteed aan andere culturele en psychologische factoren.

De relatie tussen religie en moraliteit is volgens Nagel oneindig veel ingewikkelder dan uit de correlatie tussen kerkgenootschap en criminaliteit kan worden afgeleid. Om die reden bespreekt hij onder andere drie beruchte gevallen van moord e.g. doodslag in streng gereformeerde milieus, waarbij de religiositeit van de betrokkenen hen niet weerhield van ernstig immoreel gedrag, maar hen daar juist toe aanzette.⁹ In zijn redenering staat de intensiteit van de geloofsbeleving voorop en deze is op haar beurt van belang voor de ethische uitgangspunten in het individuele handelen.

De gelovige is soms echt gelovig, soms niet meer dan kleingelovig, en soms zelfs pseudo-gelovig. Wanneer een persoon zijn naast op de proef stelt, stelt hij ook zijn God op de proef. Maar als de kwaliteit van zijn geloofskwestieus is, dan is de kans groot dat 'God' niet zal reageren. God doet niets; hij is van God los. Met andere woorden, niet de kerkelijkheid als zodanig, maar de beleving van het geloof is van invloed op moreel gedrag. De geloofsbeleving verdwijnt echter in de statistieken. Wanneer de maatschappelijke ethiek 'als het ware natuurrechtelijk' op de religieuze ethiek is gefundeerd, zal de eerste gemakkelijk met de laatste ineensorten. In het geval van de katholieken is het zo dat velen van hen een complex van morele verplichtingen hebben dat direct op hun religie is gebaseerd. Als deze basis minder stevig wordt, dan krijgt hun algehele moraliteit een slecht fundament.

Nagel breekt in het artikel een lans voor de ethische dimensie van criminaliteit, en keert zich tegen een reductie van de invloed van religie tot de ontwikkeling van de economische verhoudingen. Voor gelovige mensen is de beleving van hun geloof essentieel voor hun ethisch handelen. Wanneer de intensiteit van hun geloof afneemt, berust hun ethiek op drijfzand. Religie is volgens Nagel overigens niet het enig mogelijke ethische fundament. 'Het is menselijk om een legitimering van motieven te roeken buiten de mensheid [...] in God, in zoiets als "humaniteit", in de "geschiedenis", in de "status quo", [...] of "wat dan ook"' (p. 290). Deze legitimering is in essentie echter altijd metafysisch of pseudo-metafysisch, hetgeen eveneens geldt voor de legitimering van crimineel gedrag.

9. Het betreft de moord in Appeltorn in 1900, de moord van de Katwijkse vissers (1915) en de moord in Meerkerk (1944). Verrips wijdde eveneens een studie aan deze drie gevallen en stelt in dat artikel (1987) ten onrechte dat het de eerste keer is dat de samenhang in deze drie gevallen wordt bestudeerd. In een artikel in *Justitiële verkenningen* (1991) geeft hij een uitgebreide inventarisatie van religieus geïnspireerde moorden.

CONCLUSIE

Hoewel Pompe in een 'Yoorrede' op het boek van Kempe (1938) stelt dat een reductie van het criminaliteitsprobleem tot economische factoren kan leiden tot 'onderschatting van het spirituele',¹⁰ kan worden gesteld dat de invloedrijke Utrechtse school van Pompe en Kempe een einde probeert te maken aan in haat ogen moraliserende en speculatieve benaderingen van het criminaliteitsvraagstuk. Het criminaliteitsonderzoek kwam in het teken te staan van macro-sociale en economische ontwikkelingen, waarin de rol van de zuilen hooguit als sociaal-economisch relevante factor werd beschouwd. 'Het (toenmalige) criminaliteitsprobleem was, in elk geval voor de tijdgenoten, nu net een probleem dat niet "verzuimd" was', aldus Fijnaut die in het eerder geciteerde artikel ook deze discussie oprekende in verband met het recente justitiebeleid (Fijnaut, 1991).

In het verlengde daarvan stelt hij dat 'het meest algemene en meest fundamentele uitgangspunt, de basis van het ware, van de justitiële ideologie' kan worden verworpen. Een dergelijke gevolgtrekking over de rol van de verzuiling op grond van studies van 'tijdgenoten' lijkt mij ongeoorloofd. Aan de toenmalige criminologen wordt een theoretische oordeelskracht toegekend omdat zij tijdgenoot waren van de beschreven ontwikkeling. Met een zelfde mate van plausibiliteit nu omgekeerd kunnen worden gesteld dat zij, juist omdat zij deel waren van het verzuilde Nederland, geen enkel zicht hadden op de werkdijk relevante factoren die in het geding waren.¹¹

Voor zover de weergegeven discussie iets zegt over de seculariseringsthese, dan dienen toch eerst en vooral de verschillen tussen de beide perioden te worden benadrukt. Vanuit het huidige perspectief doet de vooroorlogse discussie enigszins gedateerd aan. Zij wijst in die zin op de historische relativiteit van het empirisch onderzoek naar de invloed van religie op criminaliteit. *Religiositeit* betekent in de huidige samenleving iets anders dan in 1913. Dit blijkt alleen al uit het feit dat de verschillen tussen de christelijke denominaties economisch (en criminologisch) gesproken nauwelijks nog van betekenis zijn. In onze (deels) gesecculariseerde samenleving zijn deze als 1.oda-

10. 'Verwaarlozing van bezinning omtrent den algemeenen regel, de leidende gedachten, voert tot een empirisme, dat geen uitzicht biedt, en daarmee tot onmachtige opeenhoping van feitenkennis' (Pompe, in: Kempe, 1938, p. 1x).
11. In dit verband bespreekt Fijnaut ook nog de dissertatie van Pover (1970) over de criminaliteit in Limburg in de periode 1910-1954, waarin de sociaal-economische en politieke instabiliteit zo groot was dat de verzuiling er geen greep op kon krijgen.

nig ondergeschikt geraakt aan die tussen gelovig en niet-gelovig (of, nog algemener, die tussen levensbeschouwelijk of 'helemaal niets'). Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat het onkerkelijk worden in Bongers tijd nog kon worden gezien als het resultaat van een sterke persoonlijkheid.

Ook *criminaliteit* is historisch voor een groot aantal delicten een onvergelijkbare grootheid. Belangrijk in dit verband is het feit dat Bonger en de zijnen – al dan niet terecht – criminaliteit vooral zagen als het resultaat van verpaupering. Kenmerkend voor de huidige criminaliteitsproblematiek is echter dat zij alle lagen van de bevolking betrefte. Het was moeilijk voor te houden dat mitieu-criminaliteit, computer-criminaliteit, verkeerscriminaliteit, heling, ondernemers-criminaliteit, belastingfraude en dergelijke verklaard kunnen worden vanuit een achtergestelde economische positie. Vanuit een oormatig gezichtspunt is juist de brede spreiding van de huidige criminaliteit interessant.

Alleen al het feit dat *wel* religie als criminaliteit heden ten dage onvergelijkbaar zijn met *dezelfde* fenomenen in de beschreven periode, maakt de stelling van Fijnaar dat de verzuiling geen rol speelt in het criminaliteitsprobleem, discutabel. De discussie over de oorzaken van criminaliteit, en dus ook de invloed van religie op criminaliteit, heeft alles te maken met de maatschappelijke context waarbinnen ze wordt gevoerd. Iedere maatschappelijke context en iedere historische episode kennen hun eigen definities van het criminaliteitsprobleem die specifieke antwoorden daarop voorbrengen. In *die* zin kunnen weer niervan lijrgaan dat er sprake is van 'vooruitgang' in de criminologische theorievorming, als zou er een toenemend inzicht ontstaan in de oorzaken van crimineel gedrag.

Bongers verbinding van het criminaliteitsvraagstuk aan de sociaal-economische verhoudingen kan in de vooroorlogse situatie als een belangwekkend theoretisch inzicht worden gezien. In de huidige tijd zou het vasthouden aan deze benadering echter nieuwe inzichten in de weg kunnen staan. Bongers voorspelling dat met het verdwijnen van de godsdienst de misdaad niet zou toenemen, is in dit verband interessant. Sinds zijn tijd zijn *wel* de onkerkelijkheid als de criminaliteit toegenomen, terwijl het welvaarsniveau is gestegen (waarbij overigens de verschillen tussen de verschillende maatschappelijke groepen aanzienlijk zijn). De voorspelling is klaarblijkelijk niet uitgekomen.

Desondanks was, vanuit Bongers historische positie, deze extra-

polarie van zijn bevindingen naar de toekomst als 'gerechtvaardigd' beoordeeld kunnen worden, **gegeven** de toenmalige betekenissen van religie en **criminaliteit**. Op grond van het besproken onderwerp zie ik vooralsnog weinig reden om een relatie tussen de secularisering en het huidige criminaliteitsprobleem uit te sluiten. De vraag is echter of **deze** als een directe causale **relatie** moet worden gezien. In dit verband is het pleidooi van Nagel voor een ethische benadering van criminaliteit interessant.

Ethische overwegingen spelen volgens Nagel altijd een rol in de legitimering van het eigen gedrag; religie levert **een** dergelijke ethiek, die echter wankel wordt op het moment dat de geloofsintensiteit afneemt. De relatie tussen religie en criminaliteit wordt bij hem bemiddeld door de ethiek. Het gaat hem dus niet zozeer om de 'disciplinerende' functie van de **zuilen**, zoals in het huidige criminaliteitsdebat, maar meer om de **morele** beleving en rechtvaardiging van het eigen gedrag. Daarin speelt religie een rol, die verdwijnt in een macro-criminologisch perspectief. Zijn ethische benadering van criminaliteit **heeft** - helaas - weinig navolging gevonden. In dit boek wordt deze losse draad van Nagel weer opgepakt, met die kannekening dat niet zozeer de religieuze beleving als vorm van individuele ethiek onderwerp van studie vormt, als wel de ontwikkeling van de **culturele** moraliteit door de secularisering.

CONTROLE EN RELIGIE

HIRSCHI EN STARK'S 'HELLFIRE AND DELINQUENCY'

De relatie tussen religiositeit en delinquentie vormt een kritische test voor de algehele relevantie van religie voor het maatschappelijk leven, aldus Hirschi en Stark in genoemd artikel (1969, p. 203). Als religie maatschappelijk **ergens** toe dient, dan zou dat roep vooral op het vlak van de normhandhaving tot uitdrukking moeten komen, zo zouden we deze opvatting kunnen parafraseren. Zij constateerden dat het onderzoek tot die tijd methodologisch zwak is of een sterke 'bias' vertoont voor de religieuze achtergrond van de onderzoeker. De mogelijke invloed van religie leggen zij (met verwijzing naar Durkheim) uiteen in drie variabelen: het geloof legitimeert sociale en individuele waarden; religieuze rituelen creëren verbondenheid met de gemeenschap en haar gezagsdragende instituties; **religie** biedt

vormen van beloning en straf die het feitelijke gedrag beïnvloeden.

In hun empirische studie onder 4.077 studenten van 'high schools' in Californië, onderzochten zij de samenhang tussen kerkbezoek, zelfgerapporteerde criminaliteit en geregistreerde criminaliteit. Naast vragen over kerkbezoek en delinquent gedrag, legden zij, analoog aan de genoemde drie variabelen, vragen voor om de internalisering van morele waarden, de instemming met de wet en het geloof in een hiernamaals te meten. Alleen de derde variabele blijkt samen te hangen met kerkbezoek: frequente kerkbezoekers geloven in een hiernamaals. De eerste twee variabelen zijn gelijkelijk verspreid onder kerkbezoekers en niet-kerkbewerkers. Kerkbezoek kan dus volgens Hirschi en Stark alleen relevant zijn voor delinquent gedrag via de angst voor het hellevuur.

In de beschrijving van de resultaten blijkt echter het omgekeerde het geval te zijn. De mate van instemming met bepaalde morele waarden en de mate van acceptatie van de wet vertonen significante correlaties met crimineel gedrag. Maar 'students who believe in the Devil and in a life after death are just as likely to commit delinquent acts as are students who do not believe in a supernatural world' (p. 210). Ook de correlatie tussen kerkbezoek en crimineel gedrag levert geen significant verschil op. Kerkbezoekers zijn met andere woorden net zo delinquent als anderen, aldus Hirschi en Stark.

Deze conclusie gaf in de daaropvolgende jaren aanleiding tot diverse empirische onderzoeken, die nu eens wel en dan weer niet tot vergelijkbare conclusies kwamen. In een overzichtsartikel bekeek EBis (1985) 56 studies (ook van voor 1969, het jaar dat het artikel van Hirschi en Stark verscheen). Zeven van deze studies bekeken de samenhang nominaal: welke religieuze groep vertoont welke mate van criminaliteit. Vergelijking van deze studies leverde weinig op. In de overige 39 onderzoeken werd een maat opgenomen voor de internalisering van de geloofsbeleving. Ellis verdeelt deze in zes vormen van operationalisering: kerklidmaatschap, kerkbezoek, geloof in God, geloof in het hiernamaals, andere religieuze vormen van geloofsbeleving en gecombineerde of vage maten. Hoewel Ellis tot drie sterke en twee zwakke generalisaties meent te kunnen concluderen,¹² voegt

12. De drie sterke verbanden zijn: onder kerkleden leidt de frequentie van kerkbezoek tot lagere criminaliteitscijfers (met name voor criminaliteit zonder slachtoffers, zoals gokken, prostitutie en dergelijke); onder kerkleden scoren joden lager dan protestanten en die weer lager dan katholieken; geloof in een straffend hiernamaals levert een iets lager criminaliteitsniveau op. De twee zwakke

hij hier ogenblikkelijk aan toe dat deze verbanden oak verklaard zouden kunnen warden uit intermedieërende variabelen, namelijk hetwdstandsniveau en de opleiding.¹³

Twee jaar eerder waren oak Elifson, Peterson e.a. (1983) na een heranalyse van vele onderzoeken niet verder gekomen dan de conclusie dat rdigie hooguit een van de relevante factoren kan zijn in het criminaliteitsprobleem. Tegenover studies die geen relatie tussen beide grootheden aanconen, staan weer even zoveel onderzoeken die wd cen verband menen re hebben gevonden (bijvoorbeeld Rhodes en Reiss, 1970; Burkett en White, 1974; Higgins en Albrecht, 1977; Tirrle en Wdch, 1983). In een andere overzichtsstudie conduderen Sloane en Potvin (1986) dat de Imethods of measuring this association have a major effect on the research findings' (p. 103). Met deze conclusie verwijzen zij naar een probleem dat in de empirische sociale wetenschappen als het validiteitsprobleem bekend staat, namelijk de vraag in hoeverre een theoretisch concept kan worden gemeten via de in het onderzoek betrokken variabelen.

De hier genoemde kwantitatief empirische studies kunnen worden gerangschikt onder de algemene noemer 'methodologisch individualisme'. Uitspraken van respondenten worden op 'face-value' genomen, gemeten en met elkaar in verband gebracht.¹⁴ Daarmee verdwijnt het zicht op wat Nagel de individuele geloofsbedeving noemde, maar bovendien op de veranderingen die zich kunnen voordoen in de functie van religie en de context van religieuze bedeving. Naar mijn mening is kwantitatief empirisch onderzoek pas zinvol indien de betekenissen van de onderzochte concepten - in ieder geval tijdelijk - geen nadere discussie behoeven, of indien deze als pragmatische keuzen zijn gerechtvaardigd. Het heeft er alle schijn van dat een complex fenomeen als religie zich in feite nauwelijks leent voor een zinvolle empirische operationalisering als onafhanke-

verbanden zijn: personen die zichzelf expliciet niet als kerklid zien, vertonen zeer lage criminaliteitscijfers; in het algemeen scoren kerkbezoekers iets lager dan niet-kerkbezoekers.

13. In 1987 komt Ellis aan de hand van de arousal-theorie met een andere intermedieërende variabele. In deze benadering wordt criminaliteit gezien als 'excitement seeking'. Hoe geroutineerder de kerk, hoe sterker de aversie tegen kerkbezoek, hoe groter dus de relatie tussen niet-kerkbezoek en criminaliteit.

14. In survey-onderzoek worden de gegevens over diverse variabelen individueel verzameld, gecorreleerd en dan gegeneraliseerd over de totale onderzoeksgroep. Indien de steekproef methodologisch nauwkeurig is vastgesteld, mag de conclusie worden geëxtrapoleerd naar de totale populatie.

lijke variabele. In dat verband verscheen in 1982 nog een ander interessant overzichtsartikel van ~~dezelfde~~ Rodney Stark, samen met H. Kent en D. P. Doyle, dat tot een zelfde conclusie leidt.

STARK, KENT EN DOYLE'S 'LOST RELATIONSHIP'

In het artikel 'Religion and delinquency. The ecology of a "lost" relationship' (1982) concluderen Stark, Kent en Doyle dat de relatie ~~tussen~~ religie en criminaliteit in feite niet individueel onderzocht ~~kan~~ worden. De invloed van religie kan alleen begrepen worden indien deze wordt geplaatst in de ~~culturele~~ context. Volgens de auteurs wordt in Hirschi en Stark's artikel 'Hellfire and Delinquency' ten onrechte geconcludeerd dat religie geen betekenis heeft voor de morele orde. Dat artikel had ervoor gezorgd dat relatie ~~tussen~~ religie en criminaliteit uit de handboeken verdween. De bevindingen van Hirschi en Stark zijn 'puzzling only if we restrict our view to an individualistic, psychological model of how religion exerts influence on behavior' (p. 6).

Volgens de bevindingen van Stark, Kent en Doyle is de inconsistentie tussen de diverse onderzoeksresultaten te verklaren uit de mate van secularisatie in de *omgeving* van de onderzochten. Religie maakt individuen niet zozeer bang voor 'de zonde', maar bindt ze aan een 'morele gemeenschap' (zie ook Stark, Doyle e.a., 1980). Alleen indien religieuze verbondenheid (*commitment*) de norm is, is er sprake van een individueel effect; indien de context echter seculier is, dan is zelfs de meest devote jongere niet zo crimineel als de niet-religieuze. Religie bindt mensen alleen aan een morele orde als 'religieuze invloeden de culturele en sociale interacties doordringen' (p. 7). In die zin was het logisch dat Hirschi en Stark in het seculiere Richmond, Californië, geen relatie konden vinden; ook de gegevens van Burkett en White (1974) kwamen van de ontkerkelijkt westkust. Maar in Atlanta, Georgia (Higgins en Albrecht, 1977) of Nashville, Tennessee (Rhodes en Reiss, 1970) en de Mormoonse regio's (Higgins en Albrecht, 1977) is wel sprake van 'morele gemeenschappen', aldus de auteurs.¹⁵

15. Deze, zoals de auteurs het noemen, 'ecologische' relatie werd door Stark, Bainbridge e.a. in 1983 nog eens bevestigd in een historische analyse van de Amerikaanse 'roaring twenties'. Groves en Newman (1987) passen de *ecology*-these van Stark. Kent en Doyle toe in een vergelijkend studie van westerse en islamitische landen. Zij komen tot de conclusie dat in landen waar een nadat ioneel religieus klimaat heerst, de criminaliteit onderdrukt wordt. De mate van

In een nadere uitwerking van hun standpunt bespreken Stark, Kent en Doyle onderzoek van Empey en Erickson (1972) die in het Mormoonse Provo, Utah, ongewoon hoge negatieve correlaties vonden tussen delinquentie en kerkbezoek. Daarregenerover vonden Hindelang, Hirschi c.a. (1981) in het geseculariseerde Searle, Washington, zeer lage correlaties. Vervolgens heranalyseren zij de gegevens van een 'nation-wide' onderzoek: op 78 high schools werden 25 jongeren (totaal 1950) vragenlijsten voorgelegd en interviews afgenomen. De resultaten van de heranalyse van deze data (uit 1966) zijn overeenkomstig de voorspellingen van de onderzoekers: de correlaties tussen religie en delinquent gedrag variëren naar gelang het religieuze klimaat van de gemeenschap waarin zij werden onderzocht. Zo worden in Californië dezelfde te verwaarlozen correlaties gevonden als in de Californische studie van Hirschi en Stark het geval was, met uitzondering van de resultaten op enkele high schools die overwegend leerlingen met een religieuze achtergrond hebben.

Stark, Kent en Doyle speden, binnen een positivistisch perspectief, een sterke kaan. Er is naar hun mening sprake van een individuele relatie tussen crimineel gedrag en betrokkenheid bij de kerk, als er sprake is van een context waarbinnen een dergelijke relatie *moreel gesproken zinvol* is: 'Where religious conviction is primarily a private matter, it loses its capacity to sanction the normative system' (p. 21). Daarmee lijken zij de gevonden verschillen en inconsistenties tussen en binnen de verschillende studies reddijk te kunnen verklaren. Maar tevens worden de grenzen van de kwantitatief-empirische benadering van de seculariseringsthese zichtbaar. Niet zozeer de invloed van religie op individueel gedrag lijkt in het geding als wel het *institutiële* dat vorm geeft aan een morele gemeenschap.

De seculariseringsthese wordt in de empirische onderzoekstraditie versmald tot een verband tussen individueel gemeten variabelen. Maar op individueel niveau is een eventuele relatie betekenisloos, omdat zij afhankelijk is van een als gemeenschappelijk ervaren context. Juist daarvan is in een postmoderne, gefragmenteerde cultuur geen sprake. Niet de geïsoleerde invloed van religie op individueel crimineel gedrag vormt naar *mijn* mening de inder van de seculariseringsthese, maar de eventuele verschuivingen in de morele betekenis

modernisering van een land speelt hierin een belangrijker rol dan de kerkelijkheid als zodanig: 'A high level of economic development is strongly related to high crime rates, rather than Islamic religion being related to low crime rates' (p. 500).

van crimineel gedrag in een geseculariseerde gemeenschap.¹⁶ Als de religieuze geïnspireerde ethiek ontbrekt, waarop is de morde veroorzaking van criminaliteit dan wel gebaseerd?

CONCLUSIE

In de bespreking van de benadering van Bongers, die ongetwijfeld zeer functioneel was vóór de Tweede Wereldoorlog, heb ik geconstateerd dat deze vooral wijst op de historische relativiteit van het wetenschappelijk onderzoek naar de factoren religie en criminaliteit. Zowel religie als criminaliteit hebben een sterke ontwikkeling doorgemaakt, waardoor een generalisatie naar de huidige tijd, zoals Fijnaut (1991) die maakt, moet worden afgewezen. Maakt Bongers en zijn navolgers nog gebruik van grove empirische statistische technieken, in de Amerikaanse traditie komt men mer gebruikmaking van geavanceerde individualiserende statistische methoden niet veel verder dan het genereren van systematische inconsistentie of tot verschuivingen naar 'serieuze' factoren. Zoals eerder gesteld, heeft het schijnt van dat de invloed van religie zich in feite nauwelijks leent voor kwantitatief empirisch onderzoek. De 'factor' religie blijkt in zijn omvattendheid steeds weer vatbaar voor intermedierende verklaringen of regeerstrijdige operationalisering. Empirisch onderzoek naar religie dwingt per definitie tot steeds nauwkeuriger verfiningen, zodanig dat de vraagstelling uiteindelijk elke betekenis verliest.

De grenzen van een dergelijke empirische benadering worden zichtbaar in de ecologische these van Stark, Kent en Doyle (Stark is hier een standpunt gaan innemen dat diametraal tegenovergesteld is aan dat in zijn onderzoek samen met Hirschi). Zij zijn van mening dat de individuele geloofsbeleving wel degelijk van belang is voor het probleem van de normhandhaving, maar achten deze ondergeschikt aan de communautaire betekenis van religie. Zij veronderstellen mer anderewoorden een sterke relatie tussen religiositeit en criminaliteit onder de conditie van een sterke geloofsgemeenschap. Bij ontstentenis van een dergelijke gemeenschap blijft de - individueel gemeten -

16. In Nederland werd de *ecology*-these onderzocht door Jungeren Polder (1990). Die met name binnen de Turkse gemeenschap een relatie vonden tussen roerend klimaat en delinquentie. Binnen de Marokkaanse gemeenschap in Nederland vonden zij een dergelijk verband, tegen de verwachting in, niet.

relatie tussen religie en crimineel gedrag leeg. Dit betekent dat monocausaal, individueel onderzoek naar de relatie tussen criminaliteit en religie als weinig zinvol kan worden beschouwd, omdat eerst en vooral de moraliteit van de culmen in het geding is.¹⁷

In het eerder besproken artikel van Nagel, dat de indruk wekt het resultaat te zijn van een intellectuele worsteling, wordt iets zichtbaar van wat ik de incommensurabiliteit van het rationalistische en het ethische argument in de benadering van criminaliteit zou willen noemen. De morele benadering - in termen van Nagel gedefinieerd - scheidt, sociale en religieuze ethiek - onttrekt zich als het ware aan een 'objectieve meting'. Positieve wetenschap en religieuze beleving verwijzen naar twee verschillende betekenisssystemen, zo men wil vertoegen, die niet zonder meer tot elkaar reduceerbaar zijn. Vanuit het empirisch rationalisme zijn normen en waarden tot culturele variabelen te operationaliseren; vanuit een ethisch perspectief is de sociaal-wetenschappelijk gefundeerde rationalisering van de samenleving echter deel van het probleem.

De sociaal-wetenschappelijke traditie in het algemeen, en de kwantitatief empirische variant daarvan in het bijzonder, ondaken hun objectiviteitspretentie juist aan het feit dat morele i.e. religieuze argumenten geacht werden geen tol te spelen. In de sociale wetenschappen schuilt een belofte voor een rationele beheersing van maatschappelijke vraagstukken; de criminologie wekt deze suggestie ten aanzien van het criminaliteitsprobleem. Een morele benadering van het criminaliteitsvraagstuk heeft her in die zin afgelegd tegen een objectiverende interpretatie ervan. Morele overwegingen, religieus of anderszins, komen in her meeste empirische sociaal-wetenschappelijk onderzoek hooguit voor als individuele variabele of worden als vanzelfsprekende vooronderstelling meegenomen.

Stark, Kent en Doyle achten hun ecologische these zo evident dat zij zich afvragen waarom de relatie tussen godsdienstigheid en criminaliteit, die soms zelfs sterker is dan die tussen criminaliteit en sekse, opleiding of sociaal-economische status, verloren is gegaan. Volgens de auteurs is het 'seculiere zelfbewustzijn' van sociaal-wetenschappelijke onderzoekers (Berger, 1967, spreekt hier van methodologische atheïsme) hier de oorzaak van. Naar mijn mening raakt deze 'verlo-

17. Bainbridge (1989) trekt dezelfde conclusie naar aanleiding van de *ecology*-these van Stark e.a. Religie noch deviantie vormen volgens hem op zichzelf staande eenheden; hij benadrukt de contingente invloed van religie op gedrag.

ten relatie' echtet de kern van de gerationaliseerde moderne samenleving **zèlf**. Er is niet zozeer sprake van een blinde vlek in het sociaal-wetenschappelijke bedrijf; een morele benadering van maatschappelijke vraagstukken **is** door de sociaal-wetenschappelijke benadering eenvoudigweg uit het culturele venoog gestoten. De objectivering van maatschappelijke vraagstukken neemt veelal de **plaats** in van de rechrvaardiging en de rechrvaardigheid van de voorgesrelde oplossingen.

Het hier gepresenreerde onderzoek biedt cen goede illustratie van een wetenschapstheoretisch probleem van het empirisme, namelijk de verstrengeling van norm en feit. De binnen het 'waardevrije' paradigma geconstateerde feiten kunnen slechts bevestigingen (of ontkenningen) opleveren van verbanden tussen vooraf gedefinieerde empirische grootheden, maar kunnen daar niet buitenom (Galtung, 1967). In een geseculariseerde samenleving kan de consratering dat de **ontzuiling** heeft geleid tot een vergroting van het criminaliteitsvraagstuk *beleidsmatigalleen* leiden tot een omkering van de relatie, namelijk een pleidooi voor een hernieuwde invloed van de rdigieuze instituturies, of de ontwikkeling van een nieuw cultured ethos. Met andere woorden, moralireit krijgt via het rationalisrische empirisme een insHumenteel karakter; zij wordt als een manipuleerbare grootheid benaderd binnen de grenzen van vooraf gegeven doeJeinden, namelijk de dalingvan het criminalireitsniveau.

De **inzet** van levensbeschouwelijke overwegingen in het morele debat in ooze plutiforme samenleving acht ik echtet alleen dan **zin-**vol indien zij de doelrationele criteria van 'het beleid' weet te ovetstijgen (Boutellier, [1990b]). De seculariseringsthese verwijst naar mijn mening niet naareen kwantitatief probleem (waarin motaliteit wordt opgevat als de som van disciplinerende normen), maar naar een kwalitatief probleem: **wat** is de aard van een geseculariseerde moraal? 'We need a theory which comes to grisps with **the** multiple moralities which exist in contemporary society' (Braithwaite, 1989, p. 15).

Een oppervlakkige beleidsmarige omkering van de seculariseringstendens is inderdaad zichtbaar in de consequenties die Stark, Kent en Doyle aan hun bevindingen verbinden. Zij pleiren voar het inzetten van godsdienstige educatie om de veronderstelde **normver-**vaging terug te dringen. Deze gevolgtrekking lijkt echter enigszins **naïef** tegen de achtergrond van hun eigen bevinding dat niet de individuele religiositeit in het geding is, maar de morele gemeenschap als

geheel. De educatieve inspanning zou wel zeer massaal en intensief moeten zijn, wít zij resulteren in **een** cohesieve religieuze **gemeen-**schap, die oak nog eens bepalend zou moeten zijn voor de 'culturele en sociale interacties'. Bonger sprak in dat verband, zoals reeds **geno-**teerd, van het met zweepslagen proberen terug re dringen van de zee.

HOOFDSTUK 2 *Moraliteiten criminaliteitsbeleid*

Volgens Max Weber, de socioloog van de moderne maatschappij bij uitstek, wordt een bureaucratie gewoonlijk gekenmerkt door een afkeer van de irrationaliteit van religie. Deze combineert zij echter met de erkenning van het nut dat religie kan hebben 'for controlling the people' (geciteerd door Sourdieu, 1987). Deze ambivalente houding van de moderne staat ten opzichte van religie lijkt weer uiterst actueel te zijn. In het beheer van de moderne staat is weinig ruimte voor levensbeschouwelijke uitgangspunten. Toch gaan er steeds meer stemmen op voor een rehabilitatie van het religieuze erfgoed voor de inrichting van de samenleving: 'De kerken hebben nog een missie te vervullen [...] er is ruimte voor burgerzin, ook christelijke burgerzin' (Hirsch Ballin, 1990C). De bureaucratische staat en niet het minst het justitiebeleid lijken de levensbeschouwelijke stromingen weer nodig te hebben. In dit hoofdstuk wordt het justitiebeleid nader geanalyseerd.

In diverse lezingen heeft de minister van Justitie begin jaren negentig zijn visie gegeven op de rot van de levensbeschouwelijke suominen in de huidige cultuur (Hirsch Ballin, 1990a, 1990C, 1991, 1992 en 1993; ook Kosto, 1991). In het algemeen komen deze lezingen erop neer dat de samenleving risico loopt door de individualistische instelling van burgers. Het strafrecht veronderstelt verantwoordelijkheid van de dader, maar gezien het grote aantal anonieme daders is het van belang het verantwoordelijkheidsbesef preventief te revitaliseren in de structuren en organisaties van de samenleving. Daarbij wordt veel belang gehecht aan het zogeheten maatschappelijk middenveld. Ook de kerken worden opgeroepen bij te dragen aan deze opgave, omdat een 'civil religion' in termen van vrijheid, gelijkheid en broederschap te weinig richting geeft aan het normbesef.¹

1. Schreiner (1991) typeert de interesse van minister van Justitie Hirsch Ballin overigens als postmodernisme bij uitstek. 'Omdat een zinnige wijze van voortbouwen op gevestigde functies en idealen niet meer voorhanden is, gaat de post-

In het vorige hoofdstuk is deze beoordeling van de huidige moraal de seculariseringstheorie genoemd. Het notmatieve justitiële pleidooi op grond van deze theorie vindt overigens plaats rond een duidelijk empirisch referentiepunt. De slachtoffer-enquêtes die sinds 1973 door het Centraal Bureau voor de Statistiek worden gehouden, gaven tot 1984 een immer stijgend percentage rezien van mensen die te maken hadden gehad met een of meer delicten. Sindsdien is die percentage weer iets afgenomen, maar nog steeds wordt ongeveer een derde deel van de bevolking jaarlijks geconfronteerd met crimineel gedrag.¹ Het betreft hier niet alleen veel voorkomende, en minder ernstige strafrechtelijk relevante gedragingen. De Nederlander kon al het ware niet meer om het criminaliteitsprobleem heen.³

Dit geldt eens te meer sinds hij zich geconfronteerd ziet met de hoge positie die Nederland inneemt in de internationale slachtoffer-enquêtes (Van Dijk, Mayhew e.a., 1990; Van Dijk en Mayhew, 1992). Het algemene 'last hebben' van crimineel gedrag lijkt van berekenis voor Webers opmerking over het nut van de religieuze instituties voor de staatsbureaucratie. De sinds 1960 venienvoudig-

modernist op *eigen-zinnige* wijze op zoek in het verleden om eiraren te vinden waarvan hij zeker is.' Het maatschappelijk middenveld moet zich (volgens Hirsch Ballin in de interpretatie van Schreiner) vormen door de horizontale aaneenschakeling van 'vrij aan te halen' overtuigingen, "levensbeschouwelijke waarden", "oriëntatie- en zingevingskaders", "normbevestiging", "gemeenschapsgevoel" en "burgerschap" (pp. 53 en 54).

z. Volgens de slachtoffer-enquête van 1990 werd 32,7% van de Nederlandse bevolking van 15 jaar of ouder slachtoffer van een of meer vormen van criminaliteit. In 1986 was dat nog 34,3% en in 1984 36,2%. Het gaat hierbij in 1990 in totaal om 6,3 miljoen misdrijven (in 1984 nog 6,9 miljoen). Van het bedrijfsleven werd in 1989 42% slachtoffer van in totaal 8,9 miljoen misdrijven. De schade van criminaliteit wordt voor 1990 in totaal geschat op 8,4 miljard gulden. Bijna 4 miljard betreft het bedrijfsleven, 2,9 miljard individuele burgers en 1,4 miljard de publieke sector (Eycken, 1992).

3. Het is in dit verband zinvol te wijzen op de groep linkse criminologen die in het begin van de jaren tachtig een omslag maakte. In hun werk uit de jaren zeventig zagen zij criminaliteit als een vorm van authentiek menselijk handelen waarmee wordt gepoogd te komen aan dwangsocialisatie. In latetwerk van Young en de zijnen, uitgegeven onder titels als *What is to be Done about Law and Order. Crisis in the Eighties* (1984) en *Losing the Fight against Crime* (1986), wordt benadrukt dat criminaliteit weliswaar het resultaat kan zijn van relatieve deprivatie, maar dat zij toch vooral ook egoïstisch, seksistisch, racistisch, konom asociaal is. Deze argumentatie werd voor het eerst uitgeschreven door Taylor (1981). Criminaliteit neft vooral de onderliggende klasse; er is in die zin sprake van structurele victimisatie. Zie voor Nederlandse overzichten van deze stroming van 'left realism', Van Swaaningen (1988), Fijnaut (1990) en Hebberecht (1990).

de criminaliteit lijkt te dwingen tot bezinning op 'onze' onderlinge verhoudingen. De vraag welke morele betekenis we toekennen aan crimineel gedrag, dringt zich in het geval van de kleine criminaliteit empirisch op door het alledaagse karakter ervan, en dringt de etologische vraag, de vraag naar de oorzaken van crimineel gedrag, op de achtergrond.

Tegen die achtergrond zal in dit hoofdstuk de beleidsmatige discussie rond de toename van kleine veel voorkomende criminaliteit worden geanalyseerd. De analyse beperkt zich tot de Nederlandse situatie, hoewel vergelijkbaar beleid werd ingezet in met name Frankrijk en Engeland (onder andere King, 1989; Lazerges, 1990). Het hoofdstuk wordt geopend met een samenvattende analyse van de relevante beleidsstukken over kleine criminaliteit. Daarna wordt het werk van de Groningse onderzoeksgroep van Jongman beschreven, die de meest systematische kritiek op dit beleid heeft geleverd. De analyse concentreert zich op de vraag welke morele betekenis wordt toegekend aan (in die geval) kleine veel voorkomende criminaliteit.

DE ONTDEKKING VAN KLEINE CRIMINALITEIT

In een slotbeschouwing van het eindrapport van de Commissie-Roethof (Roethof, 1986) wordt gesteld dat het door de commissie voorgestane beleid een poging is om de diepgewoonde Nederlandse traditie van een colerame criminele politiek voort te zetten in een omzuilde samenleving. Het 'laveren tussen de mtsen van een nieuwe vorm van fatsoensrakkerij en de klippen van een doorgeslagen vorm van tolerantie' (p. 60) resulteerde in de centrale beleidsnotie van bestuurlijke preventie van criminaliteit. Dat wil zeggen dat de aanpak van kleine criminaliteit niet langer werd gezien als een zaak van het strafrechtelijk apparaat alleen, maar van het maatschappelijk middenveld en met name van het lokale bestuur. De instituties die het dichtst bij de bevolking staan, worden, met andere woorden, verantwoordelijk gemaakt voor het onder controle houden van de kleine veel voorkomende criminaliteit.⁴

4. In het beleidsplan *Samenleving en criminaliteit* werd hiertoe voor de periode van 1986 tot en met 1990 een bedrag van 45 miljoen gulden beschikbaar gesteld. Door een departementale stuurgroep werd op basis hiervan subsidie beschikbaar gesteld voor door gemeenten gedenkt project preventieprojecten. Het bestuurlijk-preventie-

Het begrip controle is hier van betekenis. Aan de analyse van de Commissie-Roethof, die met name in haar Interimrapport (Roethof, 1984) werd gemaakt, ligt het begrip sociale controle ten grondslag.⁵ Sociale controle zou tot in de jaren zestig een wezenlijk bestanddeel van de samenleving zijn geweest. Door de onrzuiling en de veranderde gezagsverhoudingen in het gezin en op school is deze rem op crimineel gedrag sterk afgenomen: 'De indruk bestaat dat de afgelopen vijftien jaar veel ouders, leraren, sportcoaches en dergelijke conflicten uit de weg zijn gegaan, dat wil zeggen niet met jongeren over gedragsnormen hebben onderhandeld, zoals de theorie veronderstelt, maar voor de gestelde vrijheidseisen hebben gecapituleerd' (p. 10).

De afname van relatiegebonden toezicht (sociale controle) is naar de mening van de commissie niet gecompenseerd door de toename van functioneel toezicht (externe controle). Tegen de achtergrond van toegenomen werkloosheid, alcohol- en druggebruik (duwende factoren) en de door de welvaart gegroeide gelegenheid om criminaliteit te plegen (trekkende factoren) is de kleine criminaliteit uurgroeid tot een massaal probleem.

Wat precies ander kleine criminaliteit moet worden verstaan, was voor de commissie op zichzelf een moeilijke vraag. De massaliteit spande in ieder geval van het begin af aan een grote rol in de ontdekking van kleine criminaliteit.⁶ Bij de installatie van de commissie achtte ook de minister het een moeilijk begrip, en in zijn antwoord-

bodeid werd inhoudelijk en informatief ondersteund door het tijdschrift SEC, *kwartaalblad over Samenleving en Criminaliteit*.

5. Rombouts (1985, p. 202) typeerde de Commissie-Roethof als 'de commissie van de sociale controle'.

6. In dit verband is de geschiedenis van het preventiebeleid interessant. Het kabinet-Den Uyl stelde in 1973 vast dat voor het terugdringen van de criminaliteit verbetering van de welzijnsvoorzieningen prioriteit moest hebben boven versterking van de politie. Kamerlid Drees (DS '70) verklaarde dat hij niet inzag hoe verkeersoverledingen, kapingen en bankovervallen zouden afnemen door uitbreiding van welzijnsvoorzieningen. In 1978 wordt er in een Interne notitie van de vergadering van procureurs-generaal voor het eerst op gewezen dat het massale bract van de kleine criminaliteit noopt tot bodeid van het openbaar ministerie (Nuyten-Edelbroek en Spickenheuer, 1982). In 1979 wordt in de memorie van toelichting op de begroting van Justitie, en in de reactie van kamerlid Roethof daarop, gewag gemaakt van een prioriteit bij het voorkomen van kleine criminaliteit. In het regeerakkoord van het kabinet-Lubbers I wordt kleine criminaliteit als beleidspunt expliciet opgevoerd, onder verwijzing naar onrustgevoelens en overbasting van het justitie-apparaat. Op 28 september 1983 wordt de Commissie-Roethof geïnstalleerd (Roethof, 1984).

rede kwam Roethof niet verder dan de opmerking dat het in ieder geval ging om lichtere vergrijpen, die bovenal door hun verbreidheid als uitermate hinderlijk werden ervaren.⁷ Uiteindelijk koos de commissie voor de volgende definitie: 'massaal voorkomende strafbaar gestelde gedragingen, die door de politie kunnen worden getransigeerd of bij een eerste overtreding in het algemeen door de officier van justitie worden afgedaan dan wd door de rechter worden bestraft met maximaal een geldboete en/of een voorwaardelijke vrijheidsstrafen die - vooral door hun massaliteit - hinderlijk zijn of de gevoelens van onveiligheid bij de burgerij bevorderen' (Roethof, 1984, p. 12).

Het is van belang te constateren dat het begrip kleine criminaliteit theoretisch nach juridisch wordt gedefinieerd. Kleine criminaliteit verschijnt als een soort ervaringsfeit en wordt empirisch aangeduid aan de hand van een aantal strafrechtelijk relevante gedragingen: bedreigingen, vechtpartijen en ander klein geweld, fietsendiefstal, fraude bij het openbaar vervoer, inbraak in woonhuizen, vandalisme, voetbalvandalisme, winkeldiefstal.⁸ In de benadrukking van de massaliteit komen twee noties samen: de onveiligheidsgevoelens van de burger en de overbelasting van het justitieel apparaat. In een later stadium wordt de massaliteit tot centraal begrip verheven: in plaats van kleine criminaliteit wordt nog slechts gesproken van veel voorkomende criminaliteit.⁹

7. Hi; voegde hier overigens aan toe dat het terugdringen van de massale werkloosheid meer zoden aan de dijk zou zetten dan welke preventieve of repressieve aanpak dan ook (Roethof, 1984, p. 67).

8. De onderscheiding naar frequentie heeft geen juridische basis; zij valt bijvoorbeeld niet samen met het onderscheid tussen een overtreding en een misdrijf. Steenhuis (1990) en Schaffmeister (1990) hebben voorgesteld om de frequentie van een delict ook juridisch een rol te laten spelen. Jongman c.s. stelden daarentegen een sociologische definitie voor in termen van leefwereld-criminaliteit.

9. Om de massaliteit van deze vormen van criminaliteit te onderbouwen wees de Commissie-Roethof op de cijfers uit de slachtoffer-enquête van 1983. Hij wees er verderop dat het aantal geregistreerde misdrijven van 1975 tot 1983 verdubbelde (tot 973.216), terwijl het opklaringspercentage in die periode daalde van 31,7% naar 25,6%. Deze cijfers zijn anno 1990, in tegenstelling tot de slachtoffercijfers, respectievelijk verder gestegen en gedaald. De geregistreerde criminaliteit is van 1965 tot 1989 jaarlijks opgelopen van 166.338 tot 1.162.918 delicten; PC 100.000 inwoners van j. 362 tot 7.747 delicten. Het opklaringspercentage liep jaarlijks terug van 51,3% in 1965 tot 19,6% in 1989 (s. I Ba, 1990).

SOCIALE CONTROLE EN GELEGENHEID

Het sleutelbegrip sociale controle in de Roethof-analyse wordt ontleend aan het werk van Travis Hirschi. Zijn klassieke werk *Causes of Delinquency* uit 1969 wordt door de 'subcommissie sociale controle' van de Commissie-Roethof vrijelijk toegepast op de Nederlandse situatie. Deviant gedrag ligt volgens Hirschi veel meer voor de hand dan normconform gedrag. Hij stelt zich dan ook de vraag waarom mensen desondanks niet tot crimineel gedrag komen. De reden hiervoor is dat men, volgens Hirschi, in dat geval veel te verliezen heeft, met name in sociaal opzicht. Een samenleving heeft belang bij normconform gedrag en individuen hebben belang bij een genormeerde samenleving. Concreet omschrijft hij deze wederzijdse afhankelijkheid met behulp van vier theoretische begrippen: binding (*attachment*) aan andere personen, verbondenheid (*commitment*) aan de samenleving, betrokkenheid (*involvement*) bij maatschappelijke activiteiten en geloof (*belief*) in de conventionele orde.

De voordelen die deze vier verbanden tussen de in aanleg amorde mens en de samenleving opleveren, weerhouden mensen van deviant gedrag. Indien zij zich immers anders gedragen dan verwacht, verliezen zij de beloningen (economisch en sociaal) die daarmee verbonden zijn. Het begrip sociale controle verwijst dus naar *een gecalculeerde vorm van vrijwillige onderwerping*. Naarmate men sociaal meer geïntegreerd is, zal men minder de neiging hebben om de voorboden daarvan in gevaar te brengen door normoverschrijdend gedrag. Door de Commissie-Roethof wordt nu gesteld dat door vele culturele veranderingen de drie eerstgenoemde verbanden losser zijn geworden of op zijn minst minder dwingend. De informele vormen van sociale controle zijn afgenomen. Het is opmerkelijk dat in het Interimrapport van de commissie het vierde verband dat Hirschi noemt, het geloof in de conventionele orde, niet vermeld wordt.¹⁰

Naast deze afgenomen binding van jongeren aan de samenleving constateert de commissie dat tezelfdertijd de fysieke mogelijkheden tot het plegen van met name vermogensdelicten zijn toegenomen. Met deze notie verwijst zij naar de gelegenheidstheorie, volgens welke (vermogens)criminaliteit de resultante is van de *situationele* factoren die aanleiding geven tot het desbetreffende gedrag." Vanuit

10. Hirschi spreekt zelf overigens zijn twijfel uit over de onafhankelijkheid van een andere variabele, namelijk betrokkenheid (Hirschi, 1969, p. 190).

11. Zie Cohen en Felson, 1979; volgens Hirschi (1986) is zijn controletheorie compatibel met de gelegenheidstheorie en de rationele-keuzetheorie.

deze notie constateert de commissie dat de afname van de sociale controle niet werd gecompenseerd door een toename van functionele controle. Integendeel zelfs, ook deze externe controle door functionarissen als tramconducteurs, belastinginspecteurs en dergelijke is afgenomen. In het interimrapport wordt derhalve geconcludeerd dat het beleid zich enerzijds moet richten op de sociale integratie van jongeren en anderzijds op de versterking van de externe (sociale) controle.

De analyse van de Commissie-Roethof wordt in de kabinetsnota *Samenleving en criminaliteit* (1985) vrijwel integraal overgenomen met betrekking tot de massale kleine criminaliteit. Er worden in overeenstemming daarmee drie hoofdlijnen van beleid in aangegeven: een (her)inrichting van de bebouwde omgeving die de gelegenheid tot klein crimineel gedrag doet afnemen, het versterken van het functionele toezicht en de versterking van de binding van jongeren aan de maatschappij. De eerste twee aanbevelingen zijn in de lijn van de gelegenheidstheorie, de derde van Hirschi's controletheorie. Met name ten aanzien van de laatste beleidslijn wordt expliciet het maatschappelijk middenveld als dragende instantie naar voren geschoven. De samenleving wordt als het ware aangesproken om de jeugd aan zich te verplichten. Concreet wordt daarbij gedacht aan het voorkomen van spijbelen, normstellend jongerenwerk en dergelijke.

Wat betreft dit normatieve appel op de samenleving is het kabinet daarbij van mening dat 'het overgrote deel van de burgers de in de strafwet verankerde rechtsorde als de hunne beschouwt' (p. 37). De in de nota ontbrekende *belief* van Hirschi worden dus eenvoudigweg aanwezig geacht. Op grond van een gemeenschappelijke waardenoriëntatie zou de samenleving zich medeverantwoordelijk moeten voelen voor het voorkomen van criminaliteit. Het versterken van de sociale controle dient daarbij niet te worden gezien als een soort 'nosralgisch ideaal'. In onze heterogene samenleving zijn voldoende aangrijpingspunten om burgers bij normhandhaving te betrekken en het maatschappelijk middenveld te versterken (p. 40).

NORMATIEVE WENDING

In het *Eindrapport van de Commissie Kleine Criminaliteit* (Roethof, 1986) wordt onder andere verslag gedaan van de (via hoorzittingen georganiseerde) reacties op het interimrapport. De commissie concludeert dat haar analyse veel inspraak heeft gekregen. Op grond

van de reacties ziet zij zich echter genoodzaakt om zich zdfin normatieve zin eenduidiger te plaatsen. Zij vocht er niets voor om 'algemene beschouwingen te wijden aan het waarden- en normenpatroon of het zedelijk peil van de Nederlandse bevolking en nog minder om als zedenmeester op te treden' en wenst daarbij nadrukkelijk afstand te nemen van Nederlandse pendanten van de Amerikaanse 'moral majority'-beweging. Het tegenovergestelde verwijrt dat zij 'te moraliserend' wu zijn, vindt bij haar echter ook geen gehoor. De discussie over criminaliteit wu in Nederland al te lang vanuit 'extreme normatieve posities' zijn gevoerd. Zij bepleit een 'war on crime' noch een 'campagne tot zedelijke verheffing' (pp. 9 en 10).

Desondanks meent de commissie dat zij een nadere verdieping in haar analyse moet aanbrengen. Zij wil ten opzichte van het Interim-rapport het belang van duidelijke normstelling benadrukken. Het preventiebeden kan niet toe met extern functioneel toezicht. Voor 'de overgang van sociale dwang naar zdfdwang'¹² is een duidelijke normstelling geboden met name in de primaire relaties. Oat criminaliteit een gevolg wu kunnen zijn van grote structurele problemen, zoals de werkloosheid, verklaart zij in dit verband buiten haar competentie. De maatregelen hoeven ook geen bijdrage te leveren aan het welzijn van de betrokkenen zdf (p. 9). De commissie wijst er daarbij op dat de criminaliteit via deze sociaal-economische weg niet valt op te lossen. Hoe kun je mensen structureel integreren als zij in hun (criminele) gedrag integratie afwijzen? Om die reden pleit de commissie voor de intensivering van normoverdracht als zodanig van de versteking van het relatie- en functiegebonden roezicht.

Dit betekent dat 'de norm' niet alleen prioriteit krijgt boven het welzijn, e.g. de werkgelegenheid, maar dat ook het functionele toezicht (een van de twee centrale beleidsopties) in het teken wordt geplaatst van de normatieve disciplineren. De commissie verbindt aan deze overweging twee inzichten. In de eerste plaats zal de over-

12. De termen zijn ontleend aan het werk van Elias, dat in Nederland mer name door Kapteyn is toegepast op het criminaliteitsvraagstuk. Elias ziet het beschavingsproces als een ontwikkeling naar toenemende zelfcontrole. Men normeert als het ware steeds sterker zijn eigen gedrag. Het werk van de Commissie-Roethof wordt door Kapteyn beoordeeld als een reactie op een tijdelijke kemering in dit proces. In een aantal situaties liepen de vooronderzoekingen ten aanzien van de zelfcontrole (zoals in supermarkten waar alles voor het grijpen ligt of in het openbaar vervoer) als het ware voort uit het bewustzijn van de burger. Dit zou met name gelden voor maatschappelijke nieuwkomers zoals jongeren in her algemeen en allochtone jongeren in her bijzonder (zie onder andere Kapteyn, 1986 en 1987).

dracht van normen gemakkelijker plaatsvinden indien de desbetreffende 'agent' meer te bieden heeft in materieel en relationeel opzicht. In de tweede plaats verloopt de overdracht van normen beter naarmate de doelgroep het belang en de juistheid van de normen inziet. De commissie acht het daarom ook van belang dat de afwentelingsmechanismen van de schade van kleine criminaliteit worden doorbroken. De daders moeten worden geconfronteerd met de gevolgen van hun gedrag en deze dienen niet onzichtbaar te blijven. Lik-op-srukbeleid, het verhalen van de schade op de dader en een snelle strafrechtelijke reactie zijn instrumenten waarmee dit doel kan worden bereikt.

De 'verdieping' die de commissie aan haar aanvankelijke analyse geeft, krijgt een vervolg in het zogenaamde *Actieplan voor de aanpak van veelvoorkomende criminaliteit* uit 1987. Naast de drie in *Samenleving en criminaliteit* genoemde beleidslijnen wordt een vierde beleidslijn opgevoerd: de bevestiging van essentiële normen in de samenleving. Het gaat om de conventionele orde (de vierde vorm van binding uit de theorie van Hirschi) wordt in deze nieuwe beleidslijn in tweede termijn dus toegeproblematiseerd. Deze expliciete toevoeging van een vierde normatieve beleidslijn wijst erop dat zich in de ontwikkeling van het beleid [en aanzien van kleine veel voorkomende criminaliteit, zoals dat althans op papier is vormgegeven, onmiskenbaar een *normatieve wending* heeft voorgedaan. Het begrip binding wordt nader bepaald als normatieve binding, een morele binding aan de conventionele orde.

De aanvankelijk geformuleerde aarzeling ten aanzien van 'het moraliseren' van de problematiek van kleine criminaliteit maakt steeds meer plaats voor de gedachte dat criminaliteitsbeleid niet kan bestaan zonder de overtuiging dat de in de strafwetten besloten normen juist zijn. Van Dijk (1987), een van de architecten van het preventiebeleid, beaardt het *Actieplan* in die zin als een vorm van 'pragmatisch moralisme'. Naar zijn idee pleitte de *Commissie-Roethlis* voor sociale controle zonder te willen moraliseren. 'Het is echter de vraag of het mogelijk is om aan criminaliteitspreventie te doen zonder enigermate te moraliseren' (p. 17). In de retoriek rond het preventiebeleid lijkt er - op papier - in toenemende mate plaats te zijn gekomen voor het geloof in een normatieve disciplinerende. Het is een systematische notie geworden in de verdediging van het justitiebeleid.¹³

De constatering in her eindrapport van de Commissie-Roethof dat haar analyse en voorstellen kunnen rekenen op een brede instemming, lijkt een reële beoordeling te zijn van de politieke weerklank die het Interimrapport (en de nadien verschenen beleidsnota's) ondervond. In de beide Kamers, op lokaal bestuurlijk niveau en in de media sloeg het voorgestelde preventiebeleid duidelijk aan; 'de afgenomen sociale controle is ZQwel door rechts als links met enthousiasme als Zwarte Piet binnen gehaald' (Jongman, 1990). Dat het preventiebeleid door velen werd onderschreven, heen naar mijn mening met verschillende factoren te maken.

In de eerste plaats zal op politiek niveau een rol hebben gespeeld dat er uberhaupt sprake was van beleid op een onderwerp dar onder burgerij en politici voor veel oorust zorgde. De voorgestelde beleidslijnen waren daarbij concreet genoeg om tor acrie over re kunnen gaan. In de tweede plaats hadden de voorstellen binnen de Nederlandse verhoudingen een 'redelijk' aanzien. In plaars van een pleidooi voor een repressiever strafrechtelijk optreden werd een nieuwe weg ingeslagen, namelijk het activeren van 'verantwoordelijke' organen en burgers, om her tij te doen kren. Er was daarbij sprake van een wetenschappelijk gelegitimeerde en sympathiek aandoende retoriek.

In de derde plaats was de analyse, als een gecombineerde controle- en gelegenheidstheorie, zo breed dat ieder er wel iets van zijn gadingin kon vinden. Ruimschotcl (1988) spreekt in ditverband van een 'hagelschor-analyse': alle mogelijke verklaringen worden wel even meegenomen. Gehechtheid aan anderen, sociale integratie in de samenleving, gelegenheid, veiligheid van de burgers, sociale controle, het belang van het slachtoffer en dergelijke zijn politiek gesproken relatief neutrale begrippen waarin vden hun eigen opvattingen konden projecteren.¹⁴

13. Er zij hier op gewezen dat in dir hoofdstuk geen analyse wordt beoogd van het daadwerkelijk gevoerde prevemiebeleid. Desalniettemin bestaat de indruk dat het preventiebeleid (dat in het teken staat van de versrerking van de sociale controle) zich met name sterk toont op het vlak van repressiefoczicht (zie Polder en Van Vlaardingen, 1992; voor het Engd se prevemiebdeid Poyner, 1991). Vermdd kan worden dat in het leader van het bestuurlijk- prevemiebdeid door 80 gemeenten ca. 250 projecten werden uitgevoerd. Zie voor de bdeidsmatige condusies: Rook en Leeuwenburg (1991).

14. Een uitzondering hierop vormt de kritiek van Buikhuisen (1987). Hij was van

Van een systematische wetenschappelijke kritiek was, met uitwondering van het hierna te bespreken werk van Jongman, naar mijn mening geen sprake.¹⁵ De commentaren waren over het algemeen gematigd; erwerden vooral twijfels geuit over de mogelijkheden van prevemiefbdeid (bijvoorbeeld Blankenburg en Van de Bum, 1986; Brams, 1986; Kapteyn, 1987; Fiselier, 1988). In de commemaren kwamen twee meer principiële punten van kritiek naar voren. Het eerste kwam onder andere van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1989). Het rechr diem de burger te beschermen tegen willekeur in het overheidsopprreden, maarzou in her preventie-beleid te veel als beleiclsinsrrument worden gehanteerd. De raad was van mening dat strafbaar gestelde gedragingen een zaak van het suafrecht moeten blijven, terwijl het bestuurlijk instrumentarium moet worden ingezet op terreinen van het orderingsrecht. Deze discussie over instrumentaliteit en rechtsbescherming zal in hoofdstuk 3 in een wat bredcrperspectief worden behandeld.

Het tweede principiële punt van kritiek bench de srtructurele, sociaal-economische oorzaken van criminaliteit. Deze benadering van het criminaliteitsprobleem heeft in navolging van Bonger (zie hoofdstuk 1) in de Nederlandse criminologie altijd een grate aanhang gekend. In her algemeen komt deze redenering erop neer dat criminaliteit het resultaat is van sociale ongelijkheid en dat de inzet van het justitiële machtsapparaat de sociale ongelijkheid bestendigt. Criminaliteit kan als zodanig worden gezien als een reactie op de bestaande sociaal-economische verhoudingen en zdfs worden gety-peerd als een vorm van verzet.

SOCIALE ONGELIJKHEID EN CRIMINALITEIT

De visie waarin het criminaliteitsprobleem als sociaal-economisch probleem wordt beschreven, is door de jaren heen het meest consistent verwoord door de onderzoeksgroep van Jongman van het Criminologisch Instituut te Groningen. Vanaf het begin van de jaren zevenrig ontwikkelde deze een criminologisch onderzoeksprogram-

mening dat een kleine groep zeer criminele jongenseen groot deel van het probleem uitmaakte, en vond bovendien dat Justitie l.kh teveel door economische motieven liet leiden: 'mr. Mercurius heeft de plaats ingenomen van Vrouwe Justitia' (p. 614).

15. Zie voor deze beoottdding ook Fijnaut (1988). Deze heeft van het begin af aan het justitiebeleid consequent gekritiseerd. Hij typeert in dit verband de meeste criminologische onderzoekers als dienaren van beleid en verwijst onder andere naar Hoods verwijt dat de bdeidscriminologie 'intdlectued gedomesticeerd' is door de staat.

ma waarin de relatie tussen sociale-klassepositie en crimineel gedrag centraal stond (zie bijvoorbeeld Jongman, 1971). Daarbij ging de aandacht enerzijds uit naar de relatie tussen het strafproces en de sociale klasse van de verdachte (bijvoorbeeld Strikwerda, Timmerman e.a., 1983) en anderzijds naar de verhouding tussen sociale ongelijkheid en criminaliteit.¹⁶

Wat betreft het strafproces veronderstelde en onderzocht Jongman merendeels een 'bias' bij de rechterlijke macht ten aanzien van de sociaal-economische achtergrond van de verdachte. In dit verband concludeerde hij dat er een tendens is tot 'klassejustitie'.¹⁷ Voor het hier te bespreken onderwerp gaan we nader in op Jongmans visie op (en onderzoek naar) de relatie tussen sociale ongelijkheid en crimineel gedrag. Deze opvatting zou kunnen worden getypeerd als een vermaarschappelijke versie van de sociale-controletheorie.¹⁸ In zijn termen dient sociale ongelijkheid, i.e. klassepositie, beroepsstratificatie en werkloosheid, een beslissende rol te spelen in de verklaring van crimineel gedrag, omdat die de mate van sociale integratie (maarschappelijke binding) bepaalt.

In een bijdrage aan het congres 'Grenzen van de jeugd' (1981) gaat Jongman nader in op het begrip sociale klasse zoals hij dat tot dan toe heeft gehanteerd. Hij neemt hierin afstand van het marxistische klassebegrip voorzover dit is gekoppeld aan het bezit van de productiemiddelen. In plaats daarvan spreekt hij liever van sociale klasse 'waarbij het (theoretische) ordeningsprincipe (van laag naar hoog) gevormd wordt door het niveau van het beloningspakket'. Als een

16. Fijnaut, Moerlande e.a. (1991) schetsen de discussie over het criminaliteitsbeleid in de VS en Groot-Brittannië en constateren dat een dergelijk debat in Nederland ontbreekt. Zij benadrukken dat *Samenleving en criminaliteit* geen 'objectief, vanzelfsprekend plan' is, maar een conservatieve ideologie bevat: 'een impliciete visie van de misdadiger als ongebonden, berekenend wezen, de reductie van samenleving tot samenstel van normen en waarden en een verzameling van gelegenheden'. Zij achten deze ideologie eng en aanvechtbaar, maar daarom nog niet totaal verkeerd. Zie pleiten zij voor een rehabilitatieve Chicago-school, waarin met name sociaal-geografische ontwikkelingen onderwerp van studie waren.

17. '[...] dan bedoel ik niet anders dan wat het in de volksmond betekent, namelijk dat de [strengheid of mildheid van de] afhandeling van misdrijven door politie, openbaar ministerie en rechterlijke macht, mede bepaald wordt door de maatschappelijke positie van de daders' (Jongman, 1981, p. 81).

18. Van den Bergh (1987) heeft de marxistische relatie benadrukt tussen de begrippen sociale controle en sociale ongelijkheid. Hiervoor verwijst hij onder meer naar Ross (1901), die de term sociale controle zou hebben geïntroduceerd. Deze legt overigens een ander verband dan Jongman, namelijk hoe groter de sociale ongelijkheid, hoe groter de noodzaak tot 'controlling the delinquent class'.

hanteerbare maat hiervoor kiest hij voor de index 'beroepsprestige'. Hoe lager het beroepsprestige, hoe groter de sociale ongelijkheid, hoe groter de kans op crimineel gedrag. Zijn redenering, zoals uiteengezet in een reeks van artikelen, luidt als volgt.

Iemand's maatschappelijke positie e.q. beroepsprestige wordt vrijwel geheel bepaald door factoren die buiten het domein van de persoonlijke verdienste of schuld liggen. Om die reden valt er geen morele reehervatiging te vinden voor de verschillen in beloning. Dit betekent dat in de onderscheiden maatschappelijke lagen een sterk gevoel van onrechtvaardigheid zal leven. Dit zal leiden tot verzet, in de vorm van zowel geaccepteerd als onwettig gedrag. In dit verband noemt Jongman maatschappelijke ongelijkheid de 'startmotor van de criminaliteit'. Een simpele omkering van dit vertrekpunt leidt dan tot de conclusie dat criminaliteit valt op te vatten als een vorm van verzet tegen maatschappelijke ongelijkheid.

Deze these wordt empirisch ditte onderzocht. Samen met Henkes analyseerde hij processen-verbaal uit de jaren dertig, 'de tijd van de Grote Depressie' (Uongman en Henkes, 1981). Vervolgens werden processen-verbaal geanalyseerd uit de jaren zestig en zeventig (Uongman, 1982). Toen slonk de wetd hetzelfde gedaan VOOt de jaren 1975 tot en met 1988 (Uongman, Weerman e.a., 1991). In de eerste studie werd weliswaar een statistisch significant hoger aantal werklozen gevonden dan werkenden, maar de uitkomst werd niet overtuigend gevonden. In de tweede studie is het verschil veel groter en in de derde is er een nog sterker statistisch verband tussen het wel of niet hebben van een baan en het vertonen van crimineel gedrag.

Wat betrefte de resultaten van deze analyses zal ik mij beperken tot de theoretische conclusies die Jongman en de zijnen uit de resultaten trekken. Het statistische verband tussen werkloosheid en criminaliteit is volgens hen onmiskenbaar aanwezig. Dit de resultaten blijken echter dat niet de absolute deprivatie in het geding is; in de jaren tachtig komt circa tien procent van de werklozen in aanraking met de politie, terwijl dit in de jaren dertig slechts anderhalf procent was. Analoog aan Hirschi luidt daarom de te beantwoorden vraag ook volgens Jongman niet waar mensen beweegt toe maar wat hen weerhoudt van het plegen van 'crimineel verzet': 'Niet de absolute ongelijkheid maar de mate waarin die als onrechtvaardig ervaren wordt, werd door ons als de belangrijkste drijfveer tot anti-maatschappelijk, industrieel crimineel, gedrag beschouwd' (Uongman, Weerman e.a., 1991, p. 31).

In dit verhand zal het geen verbazing wekken dat Jongman de conuoletheorie niet verbindt met de gelegenheidstheorie (zoals in de bdeidstheorie van justitie), maar met de zogenoemde *strain-theorie*. Deze op het ~~werk~~ van Merton gdnspireerde theorie (zie voor een bespreking bijvoorbeeld Bruinsma, 1985) stdt dat er in de westerse samenlevingen een spanning bestaat tussen cultured bepaalde normen (bijvoorbeeld rijkdom) en de sociaal gestructureerde mogelijkheden om ~~deze~~ re bereiken. In de formulering van Jongman is 'strain' het resultaat van onvrede met de eigen, relatiefgedepriiveerde sociale positie in cen maatschappij waarin gelijke rechten en gelijke mogelijkheden cemraal staan. Daarbij neemt hij het standpunc in dat morele beoordelingen, die afhangen van de bindingen, in het geding zijn (bijvoorbedd de legitimireit van ~~de~~ wet). 'Strain' werkt met andere woorden niet direct, maar is afhankelijk van de 'culturele bovenbouw' die rechtvaardigingen voor de ongdijkheid aanvoert, zoals de zuilen in de jaren denig: 'de criminalireirsremmende functie van de wilen kan nauwdijks overschat warden' Oongman en Timmerman, 1985, p. 306). Sinds die rijd is het gelijkheidsidee dieper verankerd in het rechtshewustzijn. Met de straimtheorie meent Jongman ook een motivatieane achtergrond voor criminaliteit te hebben gegeven. Zijn uitgangspunt hierbij is dar ons maatschappijtype mored niet ~~te~~ rechtvaardigen is. Momst en aan!eg rechtvaardigen geen ongelijkheid, inzet ~~eventueel~~ wel! maar deze wordt in de huidige maatschappdijke bdoningssrructuren niet evemedig gewaardeerd.

Oat desondanks slechts tien procent van de baanlozen crimineel gedrag vcrtoont, heeft re maken met de door de comroletheorie gethematiseerde rdationele en maatschappelijke bindingen. Rdationele bindingen leiden tot een grater inlevingsvermogen in het potentiële slachtoffer; maatschappelijke bindingen leveren eventuele verliesposten op die een tegenwicht voor de motivatie tot criminee! gedragkunnen bieden. Hierbij kent Jongman 'de mated oordelende mens' een grate ral toe: 'morele oordelen kunnen lciden tot techrvaardigingen ~~die~~ crimineel gedrag toelaten' (p. 312). Ten slone zou ook de vrees voor jusririe een zdfsrandige, remmende tol spelen. Het modd gddt volgens ~~de~~ aursurs overigens niet VOOt zware geweld- en zedenddicten; bovendien kan de wjrre-boordencriminaliteit et niee mee worden verklaard. 19

19. Currie (1985) relateert voor de Amerikaanse situarie overigens ook gewelds-

DE VAN DIJK-JONGMAN-CONTROVERSE

In een samenvattende beschouwing stdt Jongman (1990) dat er een discrepantie bestaat tussen de analyse in het Interimrapport van de Commissie-Roethof en de uiteindelijke aanbevelingen. De analyse heeft met name betrekking op de problematisch geworden bindingen tussen jongeren en de samenleving. In de aanbevelingen wordt echter vooral geredeneerd vanuit de toegenomen gelegenheid en herdoen afnemen daarvan door externe conuole. Volgens Jongman had het stuk over de controletheorie dan ook niet zo goed kunnen worden weggelaten. De kwaliteit van de bindingen sraat niet ter discussie.^w

Her begrip 'binding' verwijst voor Jongman naar de mate waarin burgers kunnen participeren in de maatschappij. In plaats van een beleid dat gericht is op het wegwerken van de ongelijkheid, i.c. de grote werkloosheid, wordt externe controle ingezet om de interne controle te vervangen: rechnoprcventie, functioneel toezicht en een strenger vervolgingsbeleid. De adviezen komen, volgens Jongman, neer op een milde vorm van opgevoerde repressie. Naar zijn mening is de ongelijkheid op morele gronden vrijwel niet meer te legitimeren. 'Criminaliteit is een der onvermijdelijke bijproducten van een ongelijke samenleving en als zodanig een symptoom van een onderliggend politiek en moreel probleem. Daar kan geen commissie aan' (p. 44), zo besluit hij zijn opnieuw geformuleerd standpunt.¹¹

Van Dijk relateert in zijn inaugurele rede (1999) de tendens dat werkloosheidscijfers de hoogte van de criminaliteitscijfers bepalen. Hij combineert de economische verklaringen van Bonger, volgens welke een stijging van de welvaart een daling van de criminaliteit zou betekenen, met de theorie van Jongman en concludeert op grond van een bespreking van een aantal empirische studies: 'Het thans beschikbare empirische materiaal is in hoge mate tegenstrijdig. De theorie van Bonger wordt door de uitkomsten van veel stu-

criminaliteit aan de werkloosheid. Naar zijn mening dient het beleid te zijn gericht op het scheppen van levensomstandigheden waarin mensen op een meelevende en samenwerkende manier met elkaar om kunnen gaan. De schriftelijke discussie met J.Q. Wilson uit 1985 is herdrukt in Srenson en Cowell (1991).

20. In 1985 pleitte hij ervoor te spreken van bindingentheorie in plaats van sociale controletheorie. Zie vooreen uitgebreide behandeling van het begrip 'binding' overigens Leeuw, Van der Hoeven e.a. (1987).

21. In 1988 spreekt Jongman van zogenaamde Mickey Mouse-maatregelen, gegeven zijn constatering dat criminaliteit zich als levenswijze structureel heeft gevestigd onder gedepriiveerde volwassenen.

dies op **zowel** individueel als macroniveau bevestigd. Door veel andere **studies** op macroniveau wordt de theorie echter weerlegd. Uit de recente literatuur over dit onderwerp komt dus geen eenduidig beeld naar voren' (Van Dijk, 1991, p. 17). De gedachte dat deze inconsistente verklaring zou kunnen worden uit 'loosers als relatieve deprivatie, acht hij een 'psychologiserende hulpeconstructie'.

In plaats daarvan stelt hij voor het uitgangspunt van Bonger, dat de criminaliteit door afnemen, te combineren met de gelegenheidstheorie volgens welke de gelegenheid tot het plegen van criminaliteit met de stijging van welvaart juist toeneemt. 'Er zijn, kortom, in een moderne wijdverbreide samenleving enerzijds minder mensen die in economische nood verkeren. De aanpak om uit nood of onbedwingbare begeerte naar luxe goederen, te steden, is geringer. Er zijn echter anderzijds meer te steden goederen aanwezig hun prijs, dat wil zeggen hun bewakingsniveau, ligt ten gevolge van een complex van factoren lager. De gelegenheid tot het plegen van delicten in de snoepkasten van de welvaarts- en verzorgingsmaatschappij maakt de moderne cliënt' (Van Dijk, 1991, p. 12). Deze combinatie brengt hem tot een zogenaamde 'marktcriminologische visie': 'Terwijl de collectieve vraag naar te steden goederen wellicht enigszins geringer is, is het aanbod groter en aantrekkelijker qua prijs. Per saldo gaat van welvaart een opwaartse druk uit op het niveau van de criminaliteit.' ²²

Het is in dit verband opmerkelijk dat voor landen waar deze relatie tussen welvaartsniveau en criminaliteit niet opgaat, zoals Zwitserland, Japan en Zuid-Korea, Van Dijk eveneens zijn toevlucht zoekt tot 'hulpeconstructies' als respectievelijk 'een sterke oriëntatie' op de lokale gemeenschap en de 'collectivistische inslag van de cultuur'. De mate waarin Nederlanders onder omstandigheden begrip kunnen hebben voor het plegen van verschillende vormen van kleine criminaliteit 'is daarentegen relatief groot zijn (1991, voetnoot, p. 31). Van Dijk's criminologie van 'vraag en aanbod' dient klaarblijkelijk te worden gecomplementeerd door een in zijn rede verder niet gethematiseerde theorie over de moraliteit van een cultuur.

Voor Jongman schuilt de moraliteit van een cultuur in de mate waarin zij in Staat is de sociale rechtvaardigheid te bewerkstelligen, voor Van Dijk heeft moraliteit te maken met de mate waarin straf-

22. Zie voor een enigszins vergelijkbare redenering, met inbegrip van de zogenaamde witte "boordencriminaliteit: Braithwaite (1991).

rechtelijke normen worden bevestigd en overtredingen worden afgekeurd. Hoewel de controverse tussen beide auteurs – en ik vat ze daarbij vanzelfsprekend op als representanten van twee dominante stromingen – wordt uitgevochten in termen van empirische resultaten, heeft het er alle schijn van dat de eigenlijke inzet van het debat schuilt in de rechtvaardiging van het voorgestane criminaliteitsbeleid. In beide gevallen vormt de 'moraliteit van een cultuur' een noodzakelijke 'hulpconstructie' om de theorie overeind te houden.

Jongman (1989) maakt in een berrekkelijk korre notitie dienaangaande een interessant onderscheid tussen het waarheidsgehalte van een theorie en de maatschappelijke geldigheid ervan. De waarheid van zijn werkloosheidstheorie kan naar zijn mening geen maatschappelijke geldigheid afdwingen gezien de politieke context waarbinnen zij wordt geopperd. 'De waarheid' over criminaliteit lege het als het ware af tegen de politieke opportuniteit. Van Dijk onderkent een dergelijke politieke afweging onomwonden in een artikel dat een jaar na het Interimrapport van Roethof verscheen. Naar zijn mening is er een grote variatie in de onderdelen van het Wetboek van Strafrecht, terwijl er bovendien steeds artikelen worden geschrapt of toegevoegd. 'Deze variabiliteit heeft als consequentie dat de geldigheid van etiologische theorieën mede bepaald wordt door het actuele misdaadbegrip' (Van Dijk, 1985, p. 322).

Vanuit dit relativistische standpunt bespreekt hij vervolgens met behulp van volstrekt pragmatische criteria de waarde van een vicaral criminologische theorieën. De cultuurtheorie van Sutherland, de straintheorie van Merton en Jongman, de controletheorie van Hirschi en de gelegenheidstheorie van Cohen en Felson worden beoordeeld op achtereenvolgens helderheid/geldigheid, manipuleerbaarheid/beleidsgevoeligheid, de verhouding tussen kosten en baten van eruit voortvloeiende beleidsmaatregelen²³ en de ideologische resonantie/meerwaarde. Het hoeft na de bespreking van het preventiebeleid geen betoog dat de twee laatstgenoemde theorieën als beste kandidaten voor een beleidstheorie uit de bus komen.

23. '[...] alleen de methode van de kosten-baten-analyse biedt een mogelijkheid om de discussie over door de overheid te nemen beleidsmaatregelen op een rationele en concrete wijze te voeren' (Van Dijk, 1985, p. 340). Volgens Ruimschoot heeft op deze wijze de gelegenheid de gelegenheidstheorie geschapen (1988, p. 71). [En situationele benadering van het criminaliteitsprobleem vormt een economischer preventiegrond dan een oorzakenanalyse. Voor een interessante beschouwing over een kosten-baten-analyse van justitieel beleid, zie Joutsen (1992).

Deze pragmatische, zo men wil opponunistische keuze van 'een waarheid' over eriminaliteit, staat in schriUe tegenstelling tOt de objecrivistische termen waarin het debat wordt gevoerd. Jongman is, gezien het standpunt van de beleidsmaker Van Dijk, klaarblijkelijk tereecht van mening dat zijn 'waarheid' niet erkend warclt, omdat deze beleidsmatig niet opportuun is, maar omgekeerd dient te worden vastgesteld dar Jongman hardnekkigvasthoudt aan een objecriverende wetensehopsopvatting die een beoordeling van crimined gedrag als reëel ervaren mored probleem in de weg sraal. Terwijl her criminaliteitsbeleid van Van Dijk simpdwcg een morde betekenis volgens de conventionele orde veronderstelt, heeft cen op Jongman gcinspireerd eriminaliteitsbeleid in feite geen oog voor de morele betekenis van eriminele gebeurtenissen als zodanig.

Her feit dar Jongman de marele argumentatie ten aanzien van structurede verhoudingen in zijn theorie betreft, is in die verband van belang. Personen die crimined gedrag venoncn, verschijnen in deze analyse als slachtoffers van een maatschappdijke situatie die ongelijkheid in srand houde; hun morelc afweging leidt vervolgens tot een geindividualiseerde vorm van verzer, namdijk criminalireir. Het is eehrer de vraag of 'gelijkheid' als een soort neurrale vooronderstelling van de huidige maatschappdijke verhoudingen kan worden opgevar en oferimined gedrag daar zonder meer van kan worden afgeleid. Soeiale rechtvaardigheid is een maatschappelijk ordeningsprincipe dar zieh in (sociaal-)democrarisch geinspireerde staten heeft ontwikkeld, maar dit zegt op zichzelfnog niets over de verhouding van burgers ten opzichte van elkaar. Dahrendorf (1985) wijsr er bijvoorbeeld op dar eriminalireir als immored gedrag in de plaats is gekomen van mored re legirimeren klassensrijd.

De morde berekenis van eriminaliteit kan niee zomaar warden gereduceerd tot een moreel uitgangspum als saciale gelijkheid. Beide rermen verwijzen naar verschillende morele overwegingen. Zelfs een hypothetische samenleving waarin sprake is van volledige economische rechrvardigheid, zal criminalireir kenncn. Omgekeerd kunnen - zoals Jongman 7..elf stelt - verhoudingen waarin sprake is van grare machtsangdijkheid desondanks worden ervaren als mored gerechrvardigd. De vereenzelviging van narmconform en crimined gedrag mer economische gdijkheid en ongclijkheid ontnceemr het ziehr op de eigensoortige aspecten van moralireit en de ernst van criminaliteit in ooze huidige samenleving. De beslissende term in de analyse van Jongman, voor rover die van roepassing kan

worden geacht op het probleem van de vermogenscriminaliteit, is niet de sociale ongelijkheid op zichzelf, maar het feit dat deze moreel niet meer te legitimeren zou zijn. Maar deze rechtvaardigingsnoodzaak geldt dan onverkort ook ten aanzien van het criminele gedrag.

Als de overheid (naar mijn mening overigens terecht) wordt aangesproken op het morele gehalte van haar beleid, dan dient omgekeerd ook het morele gehalte van crimineel gedrag te worden beoordeeld. Ook de (potentiële) wetsovertreder kan als her ware worden aangesproken op de rechtvaardiging van zijn delict. Wat voor morele berekening heeft een delict ten opzichte van het individuele Iced dat wordt berokkend, de materiële schade die wordt veroorzaakt, het vertrouwen dat wordt geschonden, het gemeenschapsbelang dat wordt geschaad? Een morele benadering van criminaliteit abstraheert in die zin van het eindeloze debat over de oorzaken van criminaliteit. Niet de oonaak van crimineel gedrag is dan in het geding, maar devraag wanneer dit gedrag moreel te legitimeren vak

Een globaliserende beoordeling van 'criminaliteit als verzet' schiet daarvoor te kort. In de eerste plaats hebben veel criminele gedragingen (fraude, witte-boordencriminaliteit, drugshandel en dergelijke) niets te maken met (gepercipieerde) sociale achterstand; in de tweede plaats rechtvaardigt sociale achterstand nog niet dat men slachtoffers maakt in welk segment van de samenleving dan ook. Jongmans sociaal-economische rationalisering van crimineel gedrag ontnemt het zich op de morele berekening van de criminele gebeurtenis als zodanig. Maar ook in de beleidsrationaliteit van Van Dijk - die de criminologische theorievorming onomwonden opvat als ideologieproductie - is weinig ruimte voor een nieuw moreel perspectief op het criminaliteitsvraagstuk, anders dan de overschrijding van de wettelijk vastgestelde normen.

In de discussie over criminaliteit lijkt vanaf de jaren zeventig een patroon te zijn ontstaan tussen beleidsmakers die criminaliteit binnen de huidige maatschappelijke verhoudingen als op zichzelf staand probleem isoleerden of, gegeven hun gebondenheid aan justitie, wel moesten isoleren. Zij hadden bij wijze van spreken het gelijk van 'concrete slachtoffers'²⁴ aan hun kam en herformuleerden dit gelijk op pragmatische gronden tot beleid. Daanegenover stonden de critici die in hun structurele analyses de plegers van strafrecht

14. Het is overigens de vraag of de slachtoffer-enquêtes een juist inzicht geven in de mate van slachtofferschap. Zie hiervoor hoofdstuk 4.

telijk relevant gedrag als 'slachtoffer' naar voren schoven. Daarmee leken zij enigszins voorbij te gaan aan de doot burgers ervaren realiteit van het probleem. Voorover zij toekwamen aan beleidsopdrachten, werden deze geformuleerd op een niet-justitieel niveau.

CONCLUSIE

Door zowel Jongman als Van Dijk wordt veel betekenis gehecht aan de ontzuiling van de Nederlandse samenleving als verklarende factor op de achtergrond van het criminaliteitsprobleem. Beiden gaan ervan uit dat daarmee een belangrijke rem op normoverschrijdend gedrag is weggcvallen. De seculariseringsthese wordt echter op verschillende manieren geïnterpreteerd. Jongman verwijst naar de ideologische (in de zin van versluierende) rechtvaardigende functie van de wil en wat betreft de maatschappelijke ongelijkheid; in het justitiebeleid gaat het in navolging van Hirschi meer om de bindingsmogelijkheden die een kerkgenootschap hieldt.

In beide benaderingen verschijnt de culturele moraliteit als een noodzakelijk grensbegrip in de verklaring van crimineel gedrag. In beide gevallen wordt als het ware geabstraheerd van de morele betekenis van strafrechtelijk relevant gedrag. De morele legitimiteit van het strafrecht als zodanig lijkt daardoor in beide gevallen onaangepast. Het verschil van mening concentreert zich op de vraag waarom de in het strafrecht vastgelegde normen worden overtreden, en die bepaalt het politiek gerechtvaardigde antwoord daarop. Het politieke meningsverschil van Jongman en Van Dijk wordt uitgevochten in de objectiverende termen van empirisch onderzoek. De aldus gevonden 'feiten' sluiten naadloos aan op hun vooronderstellingen.

Het verklarende onderwerp wordt in feite gebruikt om een voorafgaand standpunt te maskeren. Met name ten aanzien van het criminaliteitsprobleem heeft een benadering in termen van de 'werkelijke' oorzaken niet langer opportuun. Criminaliteit is een feit en de suggestie dat zij kan worden 'verklaard' is fictie; er zijn te veel kandidaten, waarmee de complexiteit van het begrip is gegeven. In dit verband is het volgende citaat van Sedey (1963) te inzichtelijk om niet integraal te worden overgenomen: 'The cause of delinquency, other things being equal, is anyone or more of the following: poor street lighting, alleys, immigration, paternal infidelity, differential association, neurotic acting out, broken homes, the American income dis-

tribution, lack of alternate meaningful activities, advertising and display, the failure to nail down prized objects, the slum, the ecological organization of the American city, materialism, its opposite preoccupation with one's worth as a person, the law itself, the absurdity of society or the human condition; the want of religion, the nuclear family, the political system which needs crime as training ground, prisons and reformatories; schools that **engage few** or no loyalties, the perversity of the individual delinquent, or his parents, or theirs; psychological ignorance, the unconscious wishes of those who **deplore** the activity or condemn the actors. "Choose your pick", as they say' (geciteerd door King, 1989).

Nier **zonder** reden heeft Young (1988) gesproken van een etiologische crisis in de criminologie. Het klassieke criminologische debat, dat enkele decennia in het reken heeft gestaan van controle versus sociale deprivatie (nadat verklaringen aan de hand van biologische of persoonlijkheidskenmerken waren afgewezen), lijkt weinig **nieuwe** gezichtspunten meer op te kunnen leveren. In plaats daarvan lijkt een hernieuwde morele beoordeling terecht.

In het criminaliteitsbeleid wordt verwezen naar **een** evidente bron van zorg onder de bevolking: de toegenomen criminaliteit en het verlangen naar een veilige **leefwereld**. Er is naar mijn mening weinig aanleiding om geringschattend of hagatelliserend te doen over het criminaliteitsprobleem. De overheid heeft (re) beginnen met de Commissie-Roethof) niet **zonder** reden vaart gemaakt met beleid rond **de** kleine, veel voorkomende criminaliteit. In haar aanvankelijke streven om niet te moraliseren nam de Commissie-Roethof haar **toevlucht** tot een pleidooi voor meer sociale controle. Het betrof een op pragmatische gronden voorgesteld beleid. De commissie vond het hoog tijd om een daadwerkelijk begin te maken **met** preventiebeleid en niet langer te blijven steken in de grote ideologische debatten uit de jaren zeventig. Ze maakte aanvankelijk een beweging weg van de economische verantwoordelijkheid, **wonder** te vervallen in moralisme.

Zoals we hebben gezien, kwam in de ontwikkeling van het criminaliteitsbeleid echter in steeds sterkere mate een normatieve tendens naar voren. Dat is begrijpelijk. Sociale controle **zonder** morele overtuigingskracht staat zwak en resulteert onherroepelijk in een vorm van repressief toezicht.²⁵ De commissie realiseerde zich hierbij echter

25. 'Het gevaar bestaat dat de criminaliteitspreventie steeds meer gaat leunen op

dat haar mogelijkheden beperkt zijn. De gerationaliseerde bureaucratie is strikt genomen tot niet veel meer in staat dan het produceren van nieuwe wetten en regels en zich in tC spannen bij de handhaving daarvan en voorlichting daarover (Boutellier, 1990a).

Omdat dit in zekere zin een heilloze weg is die regelschending steeds opnieuw reproduceert, is het criminaliteitsbeleid zich meer gaan concentreren op het mobiliseren van de samenleving ten aanzien van de in de strafwet geformuleerde normatieve uitgangspunten. In de beleidsnota *Recht in beweging* wordt deze notie verbreed in termen van rechtsverzorging en netwerkvorming ten behoeve van de handhaving daarvan. Netwerkvorming, geïntensiveerde uitvoering van de kerntaken, modernisering van de organisatie en het beheer vinden plaats binnen het kader van een ambitieuze doelstelling: 'Het recht dient in de komende jaren weer complementair te worden aan het zelfregulerend vermogen van de maatschappij.'²⁶

De maatschappij dient meer betrokken te worden bij het tot gelding brengen van het recht. Deze roep om steun van anderen bij de rechtshandhaving is begrijpelijk indien we ons realiseren dat de instituties in de samenleving geen eenduidige morele aanspraken meer produceren. Maar hij is oppervlakkig en illusoir als men ervan uitgaat dat ondanks deze fragmentering de normatieve uitgangspunten onverbroken worden gedeeld. De vraag is juist of het maatschappelijke morele draagvlak van het strafrecht nog wel in deze termen mag worden voorondersteld. In de vermaatschappijking van het recht wordt de morele legitimiteit als vanzelfsprekend beschouwd.

In het werk van de Roethof-commissie en het daaropvolgende justitiebeleid is de motte kant van het criminaliteitsprobleem echter als pragmatisch probleem meegenomen. De moraliteit van de bevolking is als het ware tot een manipuleerbare variabele van de bureaucratische staat gemaakt. Dat wil zeggen dat zij wordt gemeten

situationele controle en steeds minder kan terugvallen op sociale normen of de eigen dwang (ethiek/geweten/fair play/vertrouwen) van oftussen individuen' (Ruimschoot, 1988, p. 102).

26. De doelsprekking van *Recht in beweging* is overigens veel breder dan die van *Samenleving en criminaliteit*. Belangrijk verschilpunt is dat niet alleen de criminaliteit, maar de algemene positie van het recht wordt geanalyseerd in het kader van een veranderende samenleving. Het bestuurlijke preventiebeleid wordt in deze nota structureel gemaakt, hetgeen reeds duidelijk werd bij de instelling van de Directie Criminaliteitspreventie in 1989. Het is wel opmerkelijk dat in deze beleidsnota het begrip sociale controle geen enkele keer meervootkomt; het bredere begrip rechtsverzorging staat centraal.

via de twee **criteria** die een rationele bureaucratic: eigen zijn: **efficiëntie** en **effectiviteit**. De moraliteit van de seculiere gefragmenreerde cultuur wordt afgemeten aan de mate waarin zij zich beweegt langs de in de wet geformuleerde **uitgangspunten**. 'Wees moreel', zo luidt de paradoxale boodschap van het **preventiebeleid**. Moraliteit verwijst echter eerder naar een innerlijke overtuiging dan naar het **gehoorzamen** van een **gebod**.²⁷ **Afwijkingen** van dit gebod, in de vorm van crimineel gedrag, worden vervolgens als immoreel of **als** teken van normvervalsing gekenschetst.

In de normatieve wending in het justitiebeleid is half werk verricht. De overheid en het recht worden geacht het moreel gelijk aan hun zijde te vinden en de samenleving vertikt het om zich daarnaast te gedragen, **zo** wouden we dit standpunt kunnen samenvatten. 'Het gaat er niet meer om mensen vrijwillig aan de maatschappij te binden, maar om via externe krachten hen ertoe te dwingen zich aan te passen aan wat de overheid als goede gedragstegels beschouwt' (Bruinsma, 1990, p. 23). In het eindrapport verklaarde de Commissie-Roethof maatschappelijke problemen zoals werkloosheid buiten haar competentie. Dit lijkt me op pragmatische gronden een **reëel** uitgangspunt. Op het moment dat men zich gedwongen ziet het moreel dementen niet langer te vooronderstellen, maar tot uitgangspunt te verheffen, is het echter te **beperkt** om de samenleving tot moreel **probleem** te verklaren en zichzelf als 'agent' van het goede te **definiëren**.

In het justitiebeleid wordt ervan uitgegaan dat het strafrecht gedragen wordt door het grootste deel van de bevolking. Dit **uitgangspunt** wordt regelmatig herhaald en eigenlijk nauwelijks **geproblematiseerd**. Het is echter de vraag of deze opvatting in een tijdperk van fragmentering van de taal zinvol is. De veronderstelling dat de bevolking de conventionele orde onderschrijft, is te oppervlakkig. Sterker nog, ze wordt regensrijdig als regelmatig wordt geseld dat er sprake is van normvervalsing. De seculariseringsprothese kan niet **geïsoleerd** van roepassing worden verklaard op dat deel van de bevolking dat strafrechtelijke normen overtreedt of op de gehele bevolking voor wie ze dat doet. Het huidige criminaliteitsprobleem is naar mijn mening dan ook eerst en vooral op te vatten als een legitimiteitsprobleem van de staat, en niet in het bijzonder van het strafrecht.

27. Deze opdracht is vergelijkbaar met het **klassieke voorbeeld** uit de communicatietheorie van de **zogenoemde** 'double bind': 'wees spontaan'. Als dit **gebod** wordt gevolgd, kan van **spontaneïteit** geen sprake zijn.

HOOFDSTUK 3 *Legitimiteiten slachtofferschap*

DE LEGITIMATIECRISIS VAN HET STRAFRECHT

In plaats van te constateren dat de samenleving zich niet gedraagt volgens het wetboek, kan men de kwestie ook vanaf de andere kant bezien en zich afvragen of het strafrechtelijk systeem vanwege de secularisering nog wel dezelfde positie inneemt ten opzichte van de samenleving. Op deze wijze gesteld is met de massale secularisering niet de normconformiteit van de burger, maar de morele legitimiteit van het strafrecht in het geding. Men kan er gevoelig van uitgaan dat in een pluriforme, geseculariseerde samenleving het strafrecht een andere positie inneemt, en strafrechtelijk relevant gedrag een andere betekenis heeft gekregen. Het strafrecht ontleent zijn legitimatie in steeds mindere mate aan de notie van een eenduidige maatschappelijke orde, laat staan een min of meer coherente morele gemeenschap.

In de meest veel vrij gangbare cultuurpessimistische visie wordt verondersteld dat de fragmentering van moraliteit de onomkoopte opkomst inluidt van een immorele samenleving. In plaats van een dergelijke consequentie te rekken, houd ik liever de mogelijkheid open dat de moraliteit van de samenleving een nieuwe fase is ingegaan, waarin ook aan het criminaliteitsvraagstuk een andere morele betekenis kan worden toegekend en het strafrecht een andere legitimeringsgrond (nodig) heeft. Om een nadere bepaling van de postmoderne moraliteit wat betreft het criminaliteitsvraagstuk te kunnen geven, wil ik in dit hoofdstuk ingaan op de legitimiteit van het strafrecht. Ter afsluiting van dit hoofdstuk zal deel I worden samengenomen in een omschrijving van de morele betekenis van criminaliteit.

Voor een nadere bepaling van de legitimiteit van het strafrecht sluit ik in dit hoofdstuk aan bij het rechtsfilosofische werk van R. Foqué en A.C. 't Hart, in het bijzonder het boek *Instrumentaliteit en rechtsbescherming* (1990), dat kan worden opgevat als een omvatten-

de behandeling van eerder en elders door hen geformuleerde opvattingen. In hun werk kennen zij aan het recht een dubbele betekenis toe. Enerzijds wordt in het recht een maatschappelijke orde geconstrueerd, anderzijds dient het recht het subject te beschermen tegen een totalitaire overheersing van deze maatschappelijke orde. Deze twee betekenissen van het recht verwijzen, zo men wil, naar de 'dialectiek van de Verlichting' tussen de emancipatie van het individu en de rationele beheersing van de samenleving (Horkheimer en Adorno, 1944). Het recht, en meer in het bijzonder het strafrecht, is in de opvatting van Foucault en 't Hart een vorm van geïncanaliseerde machtsuitoefening.¹

Na de Tweede Wereldoorlog heeft zich, volgens Foucault en 't Hart, een kemering voorgedaan in het evenwicht tussen rechtsbescherming en instrumentalisme. Strafrechtelijke rechtshandhaving is in toenemende mate een voorwerp van beheersing geworden, het handhaven van een door de overheid gewensde orde. Foucault en 't Hart achten het huidige strafrechtelijke beleid een vorm van ongeproblematiseerd instrumentalisme, waarin het beginsel van de rechtsbescherming, 'de onderscheidende identiteit van het recht' (p. 22), verloren is gegaan.¹ In dit verband verrichtten zij een grondlagenonderzoek van het strafrecht door een analyse van de historische ontwikkeling van het moderne strafrecht. In deze historische analyse schrijven zij naar mijn mening tegelijkertijd een geschiedenis van het instrumentalisme)

1. Met deze opvatting keren zij zich tegen het standpunt van met name Peters, die zich verzet tegen elke vorm van instrumenteel denken vanuit het recht (zie bijvoorbeeld Peters, (1986). Ook wijzen zij een andere kritische positie ten opzichte van het recht af, namelijk die van Broekman, die het 'rechtssubject' beschouwt als een disciplinerende notie (zie bijvoorbeeld het interview met hem van Boutdier en De Lange, 1984). De tussenpositie van 't Hart en Foucault acht ik om pragmatische redenen zinvol vanwege enerzijds het afwijzen van een te transcendent positie van het recht en anderzijds de erkenning van de rechtssubjectiviteit als historische verworvenheid.

2. Hiervoor verwijzen zij naar een groot aantal in de jaren tachtig op de rechten-faculteiten gehouden inaugurele rede die allemaal op een of andere wijze deze zelfde eenzijdigheid problematiseren.

3. Zie voor een nog omvattender (internationale) geschiedschrijving van het strafrecht: Vervaeke (1990b). Ook naar zijn mening is het strafrecht doornet door instrumentalistisch. Het wordt gedefinieerd door de concrete verhoudingen op economisch, politiek en ideologisch niveau. Hij wijst overigens ook op de continuïteit in de strafrechtsideologie in de klassieke en moderne, rechtspositivistische tichting (zie voor een dergelijke kritiek op Foucault en 't Hart; Vervaeke, 1990a). Deze kritiek lijkt enigszins rijdig te zijn mer zijn eerstgenoemde uitgangspunt. Ook is

Voor de grondslagen van het (sca)Drecht verwijzen Foqué en 't Hart naar de 'verlichte' grondleggers Montesquieu en Beccaria. In de traditie van de Verlichting formuleerden dezen, ieder op eigen wijze, de voorwaarden waaronder het individu kon worden beschermd tegen ongebreidelde machtsuitoefening. In het werk van Montesquieu gaat het hierbij vooral om de verhouding tussen de verschillende staatselijke machten: de wetgevende, de uitvoerende en de rechterlijke macht. Beccaria wijddde zich meer specifiek aan de rechtsbeginselen vanuit de begrippen 'rechtssubject' en 'contract'. Hij kende, in overeenstemming met het 'rationele subject' van de Verlichting, het individu een autonome, mondige status toe. Dat wil zeggen dat het handelen van een individu wordt coegeschreven aan een willend subject, dat als zodanig daarvoor verantwoordelijk kan worden gesteld. Deze notie van rechtssubjectiviteit sluit aan bij de privaatrechtelijke notie van het contract dat wordt aangegaan door uitvrije wil handelende individuen.

Het contract waaraan de burger als rechtssubject deelneemt, begrenst de burger maar ook de overheid. 'Het contract als minimale voorwaarde voor maatschappelijkheid wordt [...] verbonden met het begrip rechtssubjectiviteit als minimale voorwaarde voor mens-zijn' (p. 105). In het contract scheidt het individu als het ware een deel van zich af (zijn rechtssubjectiviteit) als het domein waarop de machtsuitoefening betrekking mag hebben. Zijn inruimte wordt daarmee gevrijwaard van ongevraagde bemoeienis door de staat. Het recht is daarmee 'van nature' gericht op intersubjectiviteit, dat wil zeggen het vermogen van meer subjecten tot geordend samen handelen. Het recht is - in de interpretatie van het werk van Montesquieu en Beccaria door Foqué en 't Hart - dus niet de uitdrukking van een door iemand of iets gewilde ordening (destijds de koning/despoot, nu het parlement of het volk), maar gericht op het realiseren van intersubjectiviteit als voorwaarde voor een begrijpelijke, werkzame en aanvaardbare maatschappelijke orde (pp. 121 en 122). Dit bepaalt ook het belang van het procesrecht waarin het intersubjectieve karakter van het recht is geïnstitutionaliseerd.

het opmerkelijk dat hij het strafrecht gevoeliger acht voor concrete historische omstandigheden dan het burgerlijk recht. Bij Durkheim (1901) bijvoorbeeld vinden we de omgekeerde stelling.

In de proeesvoering wordt het teelt op een eigen verhaal over de gebeurtenissen gegarandeerd. Het contract functioneert in die zin als het juridische statuut van waaruit het individu, als rechtssubject, het woord kan nemen in de publieke zaak. De *mise-en-scène* van de rechtszaal vormt de begrensde ruimte waarbinnen 'het maatshapdijke' een eigen interne samenhang verwerft. Het openhouden van deze mogelijkheid bepaalt 'de integriteit van het recht'.⁴ Elke handeling dient vanuit dit oogpunt te kunnen worden gereconstrueerd alsof zij het resultaat is van deze intersubjectieve samenspraak. Deze integere positie van het strafrecht vatten Fouqué en 't Hart samen onder de – in hun benadering centrale – noemer van *de contrafacticeit van het recht*.

Zo is in het bijzonder de juridische categorie der rechtssubjectiviteit een contrafactische categorie: zij beschrijft niet de levensfeitelijkheid van elk individu, maar 'zij maakt het mogelijk het handelen en het beslissen van die feitelijke individuen te reconstrueren *also! dat handelen en beslissen het produkt is van een vrije autonome en steeds aanzichu/fgelijkblijvende actor* (p. 141, cursivering H.B.). Deze betekenis van het strafrecht garandeert als het ware de mogelijkheid om openheid te bewaren tot het utopische, het nog niet gerealiseerde.) Dit betekent dat deze rechtstheorie het concrete positieve recht begrijpt als enerzijds het resultaat van institutionalisering van continue bepaalde consensus en anderzijds een open oog houdt voor zijn contrafacticeit.

SOCIAAL-WETENSCHAPPELIJK INSTRUMENTALISME

Parallel aan de bepaling van de aan het recht ten grondslag liggende berekenissen, waarvoor Fouqué en 't Hart zieh baseren op de verlichte grondleggers Montesquieu en Beccaria, schrijven de auteurs een geschiedenis van het instrumentalisme. Deze geschiedenis beginnen zij met de Franse Revolutie en de daaropvolgende codificatie van Pontalis. In de revolutie wordt vrijheid gelijkgesteld aan gelijkheid. Het politieke ideaal van een maatschappij van gelijke burgers wordt

4. Dit begrip is ontleend aan het rechtsbegrip van R. Dworkin in *Taking Rights Seriously* (1978).

5. In hoofdstuk 7.7 al blijken hoe deze open relatie met het utopische vergelijkbaar is met de opvattingen van Rawls die het utopische niet opvat als een te lokaliseren ideaal, maar als een proces van permanente herinterpretatie en betekenisverlening.

een niet meer te problematiseren algemeen belang. De 'broederschap', het delen in het lot van de onderdrukten, vormt het moralistische complement van de gelijkheid.⁶ In de codificatie worden de juridische uitgangspunten van Beccaria en Montesquieu verenigd met de politieke uitgangspunten van de Franse Revolutie. Volgens Foqué en 't Hart werd in deze vorm van politiek instrumentalisme reeds bij de aanvang van het gecodificeerde strafrecht de maatschappelijke heterogeniteit ontkend.

Bij de prerevolutionaire intdlecruelen, Beccaria en Montesquieu, was geen sprake van een sociale samenleving als resultaat van de wil van het volk. Zij beoogden de sociale relatiestructuren yeilig re stellen ten opzichte van een allesoverheersende despotie. Door de Revolutie wordt het volk op de troon gezet en in de codificatie wordt dientengevolge het recht opgevat als een ordeningssysteem van een door de Revolutie gevestigde 'natuurlijke' orde. In de loop van de negentiende en twintigste eeuw verkeerde deze stabilisatie van de sociale revolutie in een bescherming tegen iedere verandering. De regels pretendeerden de werkelijkheid zelf te zijn. Deze 'werkelijkheidswaan' van het recht werd in de negentiende eeuw versterkt door legalistische stromingen als de Exegetische School en de Duitse *Begriffsjurisprudenz*, waarin de 'natuurlijkheid' van het recht vanzelfsprekend leek. Rond de eeuwwisseling komen in dit verband ook de sociale wetenschappen in het vizier. In het kader van dit boek ligt het voor de hand dat deze tweede, door Foqué en 't Hart onderscheiden versierking van het instrumentalisme bijzonder interessant is.

De opkomst van de sociale wetenschappen impliceerde in zekere zin een de-juridisering van de werkelijkheid. De natuurlijkheid van de in juridische regels vastgelegde maatschappelijke orde werd afgevoerd door een nieuwe natuurlijkheid, namelijk die van de sociale feiten. Met name Durkheim kende, zoals we in het inleidende hoofdstuk reeds hebben gezien, een absolute waarde toe aan het collectieve, het sociale. Hij stelde de 'objectiviteit van de sociale feiten tegenover het handelen en de omgeving daaraan door het individu', en lokaliseerde daarmee moraliteit in de gemeenschap.⁷ 'De' socioloog preredeert dat hij in staat is om de identiteit te onthullen van een

6. 'Het volk' wordt tezelfdertijd zowel de bron als het object van macht: 'de wil van het volk zal geschieden'. Op overtuigende wijze laten Foqué en 't Hart overigens zien dat Rousseau in feite tegen wil en dank tot filosoof van de revolutie is gemaakt.

7. Adorno stelt in dit verband dat Durkheim het collectieve beschrijft als een 'oerfenomeen' (zie hiervoor Foqué en 't Hart, p. 227).

autoriteit die over het individu en zijn geschiedenis heerst, aldus Foucault.⁸

Individueel gedrag wordt tegelijkertijd element en functie van het systeem. Concreet handelende individuen worden in de sociaal-wetenschappelijke statistieken (Foucault en 't Hart geven een nogal beperkte beschrijving van de sociale wetenschappen) tot abstracte actoren; het handelingsperspectief van het subject gaat op in het systeem perspectief van de samenleving. Het juridische rechtssubject wordt een abstracte, gemiddelde, voorspelbare actor. Ook aan de solidariteit wordt op deze wijze de moraliteit onttrokken, dat wil zeggen ondergeschikt gemaakt aan de wetmatigheden van 'het sociale'.⁸

In het verlengde van Foucault⁹ ontmaskeren Foucault en 't Hart de sociale wetenschappen als de bron van de microfysica van de macht, een anoniem sneven naar uansparantie van individu en samenleving. Van 1885 tot 1910 gingen de-juridisering en psychianisering hand in hand. Tezamen met de opkomst van de antropologie leidden zij tot het ontstaan van de criminologie, waarin criminaliteit werd gethematiseerd als een gevaar voor de gezondheid van de samenleving. Niet de daad, maar de dader kwam centraal te staan in het denken over criminaliteit en strafrecht. Deze wending naar de dader en de poging deze te doorgronden, betekenden een grondige uitholling van de rechtssubjectiviteit van Beccaria. Niet de juridische beoordeling van de moraliteit van de daad, maar de determinatie van de daad als vorm van gedrag van een individu kwam in het centrum van de aandacht te staan.

Op deze wijze kon het beheersingsideaal van de Verlichting via de sociale wetenschappen uitgroeien tot een allesoverheersend absolutisme (op dit punt verwijlen de auteurs, opnieuw in het verlengde van Foucault, naar het inmiddels wel erg versleten beeld van het pan-

8. Interessant is in dit verband de kritiek van Foucault en 't Hart op de pogingen om tot een geïntegreerde strafrechtswetenschap te komen, zoals herkenbaar in de zogenoemde Nieuwe Richting van Von Liszt, Prins en Van Hamel. Tegenwoordig wordt deze integratie bepleit door Fijnaut (1987). Zowel in de conservatieve als in de progressieve variant betekenen een geïntegreerde strafrechtswetenschap naar hun mening hoe dan ook dat het rechtssubject dient te worden ingepast in de wenselijk geachte (economische) orde. Indien criminologie en strafrecht als gelijkwaardige partners worden behandeld, resulteert dit volgens Foucault en 't Hart in een instrumentalistische tweetrapsraket van juridische dogmatiek en sociale wetenschap.

9. Foucault (1975) kent aan 'de geöÖtten van de gevangenis' een belangrijke rol toe in de ontwikkeling van de moderne gedisciplineerde identiteit.

apicum van Bentham), dat alleen nog maar vaste idemiteiten kan produceren.¹⁰ En hoewel de auteurs hun boek *Instrumentaliteit en rechtsbescherming* hebben genoemd, dient naar hun mening de eigenlijke discussie te gaan over de verhouding tussen de beperking van de transparantie van individu en samenleving en de noodzaak van beheersing. In die zin kan aan het criminaliteitsbeleid worden gesteld dat het zich richt op het openhouden van de mogelijkheden tot verzet vanuit een ander weten dan dat van de sociale wetenschappen en het recht en op het institutionaliseren van die mogelijkheden. Foqué en 't Hart wensen, met andere woorden, dat ook in het beleid de in de grondslagen van het recht besloten liggende spanningsverhouding ten opzichte van het politieke wordt opgehouden.

In het recht ligt op deze wijze een tegenpositie besloten ten opzichte van de anonieme strategieën van het concrete orderingsdenken. Met deze contrafactische optiek bieden Foqué en 't Hart een oplossing voor een probleem dat door Adorno en Horkheimer niet kon worden opgelost. Het beleidsmonopolie van Weber kan leiden tot een ongedimiteerde realisatie van instrumentele rationaliteit. In het verlengde hiervan signaleren veel cultuurvorschers (bijvoorbeeld Hiddes en Ahrendt) dat door de technologische ontwikkelingen en de bureaucratische cultuur niet meer in staat is waardenbewustzijn te genereren: 'macht' kan verschijnen als trouwe uitvoering van organisatorisch vastgelegde taken en 'weten' kan worden ervaren als geobjectiverde deskundigheid.

Het handelen van subjecten wordt op deze wijze via de sociale wetenschappen omgevormd tot een interne reflex van het systeem; het wordt opgevoerd aan de logica van het totalitaire. De privé-sfeer wordt zo geannexerd door de politiek, hetgeen door Habermas wordt treffend 'de kolonisering van de leefwereld' genoemd. 't Hart vat in een ander opstel (1991, p. 144) de hiërarchische ontwikkelingsvormen in vier punten: de vervaging van de scheiding tussen het publieke en het private, in de zin dat het tweede wordt opgenomen in het eerste;

10. Vanuit een dergelijke visie wordt ook de toepassing van alternatieve sancties gekritiseerd. Deze worden dan beoordeeld als een vergroting van het disciplinerende potentieel van de staat, i.c. J. J. L. J. De Fairer (1987) meent bijvoorbeeld dat met de dienstverlening als alternatieve strafpenitentiair technieken buiten de muren van de gevangenis worden gebracht en dus in de maatschappij zijn beland. Zie ook Cohen, [1987, en 't Hart, 1991, pp. 140 e.v. Zie voor een welwillende analyse van alternatieve sancties: Van der Laan (1991).

her transparant en leesbaar maken van mens en samenleving; de anonimiteit van de macht, waardoor **deze** ongrijpbaar wordt; de opname van het menselijk individu in een beheersbaar systeem. Wanneer het recht echt 'begrepen' wordt, kan het regenereren **deze** totaliserende logica worden ingezet.

Deze analyse impliceert **dat** de geschiedenis van het **Westen** niet kan worden opgevat als een doorlopend proces van een verzuivering van de ideale mens en de ideale maatschappij (zoals in sommige interpretaties van Elias). Tegenover dergelijke vormen van ethisch waarden-evolutionisme veronderstellen **Foqué** en 't Hart een door en door contingente hoedanigheid van individu en samenleving. Deze hoedanigheid wordt het beste beschermd door ruimte te scheppen voor **het** 'narratieve weten', dat wil zeggen 'het complexe geheel van weten en inzicht dat door de mens over zichzelf en zijn cultuur in verhalen uitgedrukt wordt zonder dat het de eenduidige zekerheid doet ontbreken waarnaar wetenschappelijk weten streeft en die maatschappelijk-wetenschappelijk positivisme in de eigen voorstelling biedt' (p. 271). In de narratieve beslaat de mogelijkheid dat een andere werkelijkheid aan het woord wordt gelaten dan die van het dogmatische weten en dat deze een ontregelende **wet** kan hebben. Het recht dient deze andere werkelijkheid te beschermen.

HET VERNEDERDE SLACHTOFFER

In het hier besproken boek van **Foqué** en 't Hart worden naar mijn mening enkele belangwekkende uitgangspunten gedefinieerd om de legitimatie van het strafrecht opnieuw te bedenken. In het begrip contractualiteit, dat wordt ontwikkeld op basis van Verlichtingsidealen bij Montesquieu en Beccaria, stellen de auteurs de subjectiviteit van het individu veilig ten opzichte van de overheersingstendenzen, die eveneens teruggaat op de Verlichting. Meer in het bijzonder zetten zij het literaire discours, i.e. het **narratieve** weten, in tegen de logica van een anonieme totalitaire bureaucratie. De auteurs creëren als het ware een verband tussen het literaire en het juridische verhoor om de afstand tussen het maatschappelijk-wetenschappelijke en het politieke verhoor te kunnen overstijgen. Het recht krijgt, onder de conditie dat zij haar contractualiteit realiseert, een permanent **probleem** toebedeeld.

Hoewel de analyse overtuigt wat betreft het belang van bescher-

ming van de utopie, wordt zij mijns inziens illusoir wanneer **deze** gelijk wordt gesteld aan 'het narratieve'. Maris **heeft erop gewezen** dat **Foqué** en 't Hart in dit verband de **mogelijkheid** van het rechr overschansen 'om als forum re **dienen** voor een open uitwisseling van "verhalen" (Maris, 1991, p. 894). In overeenstemming met deze **kri-** tiek acht ik hun redenering enerzijds te **globaal** en anderzijds te **beperkt**. Zij is globaal omdat zij de vier genoemde vertogen - het juridische, het sociaal-wetenschappelijke, het natratieve en het poli- **tieke** - monolithisch en als louter naar **zichzelf** verwijzend **behande-** len. Worden in het juridische vercoog nog twee verschillende voca- bulaires onderkend - een met betrekking tot de rechtsbescherming, een ander met betrekking tot de instrumentaliteit -, **uit** de beschrij- ving van de andere domeinen verdwijnt **elke** 'dialectiek'. Ik acht de redenering te beperkt omdat zij niet kan specificeren **welke** bijdra- gen aan **het** criminaliteitsdebat wel en welke niet als zinvol kunnen worden beschouwd (**zie** voor een vergelijkbare kritiek Van Ree, 1992).

Het **sociaal-wetenschappelijke** discours is voor **Foqué** en 't Hart **een** massieve vorm van disciplinerend weten, het politiekevenoo is louter **gericht** op beheersing en het narratieve wordt alleen gezien als **een** moge!ijk uopisch vocabulaire. Maar **het sociaal-wetenschappe-** lijke discours **kent** ook andere vormen van wetenschapsbedrijf dan strikt positivistisch empirisme, ook de politiek kent utopische over- wegingen, terwijl in het narratieve ook personen aan het woord komen wier 'verhalen' door niemand als uopisch relevant zullen warden hetkend. Indien erkend wordt dat er geen sprake is van homogeniteit in de vertogen van de politiek en de sociale weten- schappen, dan lijkt het enigszins willekeurig om een alleenrecht op een **relevant** 'verhaal' toe te kennen aan degenen die zich aan **gene** 'Lijde van de wet bewegen. Maar bovenal is het verhaal van de **wets-** overtreder pas dan interessant indien het termen bevat die moreel gesproken kunnen overtuigen, of in de woorden van **Foqué** en 't Hart: '[...] **een** anekdote maakt pas aanspraak op algemene **verstaan-** baarheid als zij betrokken is op het algemene kader'.

Juist op dit punt wordt de beperktheid van de analyse zichtbaar. **Foqué** en 't Hart verbinden het narratieve vercoog met de praktijk van het rechr. Het blijft echter volstrekt onduidelijk wanneer het narratieve weten serieus genomen kan, **zal** of moet worden. Tegen- over een **afesomvattende** logica van het totalitaire stellen zij het ongespecificeerde narratieve. Indien er inderdaad sprake is van een

gefragmenteerde cultuur mer een grote hoevedheid aan moraliteiten, dan kan er onmogelijk sprake zijn van 'een totalitaire logica' of van een ongespecificeerde relevantie van 'een narratieve mopie'. Juist het globale karakter van de analyse leidt ertoe dat de mogelijkheden om haardoor te denken beperkt zijn.

Zo gesteld spitst het door Fouqué en 't Hart naar voren geschoven probleem zich naar mijn mening toe op de vraag of de huidige cultuur nu ginterpretéerd dient te worden als totalitair systeem, waarin, zoals zij stellen, alleen maar ruimte is voor 'vaste identiteiten' of daarentegen juist als een samenstel van gefragmenteerde netwerken van losse identiteiten, die zich relatief onafhankelijk van elkaar, in steeds nieuwe schakeringen, bewegen. In de totalitaire opvatting, die gebaseerd is op Foucault, waarin de huidige cultuur wordt voorgesteld als tamelijk homogeen en doorzichtig, is er weinig ruimte voor andere tegengeluiden dan de kreet van de gek of het verhaal van de crimineel. Tegenover de massieve, gevestigde vertogen van wetenschap en politiek kan dan alleen het narratieve worden gesteld, dat verder niet gespecificeerd kan worden.¹¹ In een interpretatie van de cultuur in termen van fragmentering wordt de centrale vraag veeleer waarin men elkaar herkent waarop men elkaar kan aanspreken.

Behalve deze praktische tegenwerping dat er vanuit de totaliserende visie van Fouqué en 't Hart dat er geen specificeerbare kritische positie kan worden geformuleerd, is hun visie ook om een andere reden te globaal! Tegenover hun negatieve interpretatie kan al te gemakkelijk een positieve worden gesteld. Van Dijk (1993) ziet bijvoorbeeld – in een reactie op het boek van Fouqué en 't Hart – in de huidige cultuur een zeker, historisch ontwikkelde, stand van beschaving. Hierbij verwijst hij naar het werk van Elias, die de geschiedenis opvat als een geleidelijk proces van beschaving waarin externe discipline wordt afgelost door interne dwang. Het strafrecht is erop gericht om naar aanleiding van vermeende schendingen van de essentiële normen duidelijk te maken in welke staat van beschaving de samenleving verkeert (zie ook Van Dijk, 1988b). Het strafrecht sehermt de bereikte stand van beschaving als het ware af tegen

11. Walzer stelt in dit verband dat een dergelijke analyse de criticus uiteindelijk met stomheid slaat. Elke vorm van kritiek, verzet, woede of verbittering veronderstelt dat de criticus op enigerlei wijze deel uitmaakt van een gemeenschap of beschikt over een vocabulaire dat communicatie mogelijk maakt. Zie voor een bespreking van deze vooraf in de Verenigde Staten geformuleerde kritiek bijvoorbeeld Boomkens (1989).

rallwe elementen die zich haar nog niet hebben toegeeeigend. In dit verband worde dan sterk de nadruk gelegd op 'de nieuwkomers', zoals jonge buitenlanders en jellgdigen in het algemeen.¹²

In detgelijke globale uitspraken wodt de beoording van de clll-tuur een kwesrie van smaak; rwee inrerpretaties van dezdfde als een-duidig g6nrerpreteerde maatschappdijke orde staan tegenover el-kaar: een anonieme totalitaire staae tegenover een als positiefbeoor-dedde fase in het beschavingsproces. In het eersre geval zal een kriri-sehe funede van het recht crop zijn gericht een zo groot mogelijke variereit te bewerkstelligen door 'het verhaal' van her subject veilig re steUen. In het tweede geval zal het strafrecht zijn gerieht op de bescherming van een in een geleiddijk hisrorisch praces bercikee beschaafde tOestand van de samenleving.¹³ Tegenover dezeopposirie is een derde pasirie denkbaar, die de morelc berekenis van criminali-reir nier afleest aan de strand van de beschaving en desondanks crimi-naliteir niet reduceett toreen effect van machr.

Om deze derde posirie re formuleren lijkt het me noodzakelijk om te komen tot een nadere bepaling van de door Fouqué en 't Hart voorgestelde verhouding tussen instrunenraJiteie en conrrafoetie-i-reif. Instrumentaliteit heefr vaor hen berrekking op de publieke orde, contrafactieiteir op het intieme private. Een detgelijk ondet-scheid wodt ook door Rorty (zie hoofdstuk 7) gehematischeerd als een essentieel onoverbrugbaar dilemma binnen het liberalisme: zelf-realisering en sociale rechtvaardigheid (nog afgezien van de mogelij-ke invullingen daarvan) staan als het ware in een permanente span-ningsverhouding tot elkaar. In tegenstelling tot al de pogingen om beide tot e!kaar te brengen, radicaliseert Rorty deze liberale rwee-spale. Het private streven naar 'sdfenrichmenr' hoeft fier geofferd te warden ten dienste van een gemeenschappelijke waarheid. Het eer-sce staat in zekere zin zdfs haaks op de publieke zaak, en is slechts in historisch 'toeval!ige' omstandigheden van betekenis vaor de rwee-de.

Tach is er, ondanks deze incompa[bili[ei[tussen publiek en ptive, een moment waarop het private zich laar aanspreken door het publieke, namelijk in geval van wreedheid en vernedering. Voor tiberaJen is wreedheid her ergsre dar menscn dkaar aan kunnen

12. Zie bijvoorbeeld Kapteyn (1980 en 1985).

13. Deze opvatting is ook terug te vinden bij Habermas (1988), die de opkomst van universalistische vormen van moraal en recht de uitdrukkingacht van een onomkeerbaar mensdijk leerproces.

doen, zo citeert Rafty (1989, p. xv) Judirh Shklar. Als het al zinvol is om te praten over moraal, dan is dat toch vooral vanuit onze lotsverbondenheid als potentiële slachtoffers van wreedheid en vernedering. En als we iets willen leren over war wreedheid en vernedering zijn, dan kunnen we het beste te rade gaan bij de literatuur (en niet bij de werenschap of de moraalfilosofie), aldus Rorty, wiens benadrukking van het narratieve overeenkomt met Fouqué en 't Hart.

Daarmee stuiten we op een belangrijke overweging: het aanzien van de hier aan de orde zijnde legitimering van het strafrecht. De rechtvaardiging van het strafrecht kan steeds moeilijker worden gevonden in een eenduidige maatschappelijke orde, of deze nu wordt opgevat als een totalitaire bureaucratie dan wel als een bepaald niveau van beschaving. Als legitimerende metafoor van het strafrecht herkennen we veeleer het lijdende slachtoffer.¹⁴ Naast het verhaal van de crimineel onderkennen we in het huidige tijdperk als nooit tevoren de schreeuw van het slachtoffer als legitieme stem binnen het strafrechtelijk proces. Hiermee wordt duidelijk dat het recht weliswaar devrijplaats opleeft voor het narratieve subject, maar dat dit subject alleen wordt gehoord in een eventuele morele rechtvaardiging tegenover 'het slachtoffer' dat het gemaakt heeft.

In een dergelijke opvatting staat het strafrecht in een seculiere wereld pas voor zijn ware opdracht: het handhaven van binnen een samenleving van vrije, geëmancipeerde, geïnstitutioneerde gesecculariseerde burgers. Als Fouqué en 't Hart waarschuwen voor een ongebreidelde instrumentalisme, terwijl zij de legitimiteit van het instrumentalisme niet ontkennen, zullen zij toch aan moeten geven waar zij de grenzen dan trekken tussen - in hun termen - de 'beperking van de transparantie van individu en samenleving' en de 'noodzaak van beheersing'. Om die reden dient het narratieve naar mijn mening niet zozeer te worden verbonden met het recht als zodanig, maar met moraliteit, een term die bij Fouqué en 't Hart vrijwel volledig ontbreekt. Het markeren van een legitieme instrumentele uitoefening van macht impliceert hoe dan ook een opvatting over ethiek of, wellicht beter gezegd, een ethische opvatting over de plaats van de markatiepunten. Om deze te bepalen zijn meer opvattingen nodig. De instrumentaliteit van het strafrecht in een gesecculariseer-

14. In *Het Schild van Perseus* onderscheidt 't Hart overigens een tweede element van rechtsbescherming naast dat van het onderdrukte weten, namelijk 'de bescherming van de individuele burger ten opzichte van anderen' (p. 48).

de samenleving verwijst naar mijn mening dan niet (meet of alleen) naar de vestiging van een bepaalde sociale orde, maar (ook) naar de bescherming van potenride slachtoffers van 'zichzelf realiserende' subjecten.¹⁵

Tegen deze vicrimologische legirimering van her strafrecht kan worden ingebracht dat zij een te smalle basis vormt om her enorme strafrechtsgebouw op te grondvesten. Van Dijk stelt bijvoorbeeld in het eerder genoemde artikel dat hij het lot van het strafrecht niet wil verbinden aan de 'enkdig'. Het straffrecht zou moeten prerenderen meer te beschermen dan de individuele behoefte aan een veilige leefwereld, namelijk een bepaald niveau van beschaving. Bovendien zijn hij veel straffrechtelijke normen geen concrete, lijdende slachtoffers in het geding. Hierbij kan worden gedacht aan vde delicten: van fraude tot valsemunrerij, van computercriminalireir tot milieudelicten. Tegen deze bezwaren kunnen drie overwegingen worden ingebracht.

In de eerste plaats zij erop gewezen dat 'het slachtoffer', evenzeer als 'het contrafactische subject' van Fouqué en '[Hart, een abstracte notie is, een metafoor die niet samenvalt met 'het slachtoffer van vlees en bloed'. De hier naartoren gebrachte stelling is dat de afwijzing van crimined gedrag niet (langer) het resultaat is van een (al dan niet afdgedwongen) consensus over onze maatschappelijke orde, maar van een consensus over het feit dat we sinds de Verlichting wreedheid als de belangrijkste ondeugd zijn gaan zien (Shklar, 1984). De straffrechtelijke reactie verwijst dus niet (langer) naar een positieve keuze voor een bepaalde gemeenschap, maar naar een keuze tegen een bepaald type gedrag. Wel nu verondersteld kunnen worden dat het morele appel van het strafrecht succesvoller zal zijn indien er sprake is van een duidelijk slachtoffer. Omgekeerd zou dit ook kunnen betekenen dat de inzet van het straffrecht als 'ultimum remedium' wordt voorbehouden aan die normoverschrijdingen die een

15. Rorty} 'levert met dit morele criterium in feite een herformulering van het 'harm principle' van John Stuart Mill. Terloops merkt Rorty (1989, p. 63) over deze achttiende-eeuwse filosoof op: 'J. S. Mill's suggestion that governments devote themselves to optimizing the balance between leaving people's private lives alone and preventing suffering seems to me pretty much the last word. Zie over de verhouding tussen het 'harm principle' en de neutraliteit van het recht het buitengewoon interessante boek van Sadurski (1991). Sadurski schetst hierin de contouren van een 'anti-perfectionist neutralist law in connection with the harm principle, the idea of priority of the right over the good, and most fundamentally, in this moral constellation, the principle of equal moral agency.'

onmiskénbaar slachtofferschap teweegebrenge (over ~~deze~~ problematiek handelt dedII).

In de rweede plaats is de keuze voor het metaforische slachtoffer als mored criterium niet een epistemologisch gefundeerde waarheid, maar een pragmatische ~~keuze~~: zij lcyrt naar mijn mening de meest adequate aHiculatie van de morele stand van zaken in een postmoderne, pluriforme samen/eving. Slachtofferschap vormt als het wate een solidariserende ~~noemer~~ in cen situatie waarin gemeenschappelijke opvattingen over een 'goede samenleving' ontbreken. Juist in cen samenleving waarin moraliteit versplinterd is geraakt, blijft 'de ~~inzet~~' van moraliteit zichtbaat in verschillende vormen van evident vernedetend of kwetsend gedrag, waarvan bij ved vormen van crimined gedrag sprake is. Deze rechtssociologische verklaring van het instrumemalisme, de liberale afkeer van wreedheid, blijft onzichtbaar in de niets ontziende cultuurkritiek van Foqué en 'r HaH, en ookin de vooronderstellingvan Van Dijk dar strafrechrelijke praktijk op basis van her Wetboek van Strafrecht zonder meer een objectivering is van het historisch gegroeide niveau van beschaving.

Ten slotte vormt het metaforische slaehtofferschap fliet een statisch uitgangspunt, maar een dynamisch principe. Deze laatste stdling ligt ten grondslag aan de twee beschrijvingen in het tweede deel van dit bock. In het geval van ~~het~~ prostitutievraagsruk blijkr de prostitutée geleidelijkaan haar status alsslachtoffer teverliezen. Dit komt tot uitdrukking in de afseffing van het bordedverbod. Het seksueel mishandelde kind daarentegen, is in enkele decennia juist als slachroffer ontdekt, zo men wil geconstrueerd. SlachtoA-erschap is een dynamisch mored criterium, afhankelijk van speeifieke maatschappelijke contexten. Veela! luidt de benoeming tot slachtoffer zdfs het begin in van zijn emancipatie tot mondige panij. Alvorens deze rweevormen van verdwijnend en verschijnend slachtofferschap te behandden, gcefik in de laatste paragraafvan dit ded resumerend cen nadere bcpalingvan eriminaliteit als mored probleem.

CRIMINALITEIT ALS MOREEL PROBLEEM

In het Wetboek van 5trafrecht staat vermeld, zoals in de **inleiding** reeds is gesteld, wàt er niet mag, maar er staat niet bij waarom het niet mag. Tot in de jaren zestig kon deze verklarende taak worden overgelaten aan de wHen; morde vragcn lagen ingebed in de min of

meer eenduidig voorschriften van de verschillende denominaties. Het instituut strafrecht kon tot in de jaren zestig als het ware handig gebruikmaken van de disciplinerende werking van de zuilen. Het seculariseringsproces heeft geresulteerd in een gefragmenteerde moraal (hetgeen nadrukkelijk iets anders is dan een gebrek aan moraal). Vandaag de dag dient het strafrecht de veronderstelde algemene geldigheid van zijn voorschriften waar te maken ten opzichte van een enorm conglomeraat van verschillende moraliteiten. Het wordt geconfronteerd met een amalgaam van morele noties, waarbij voor sommige groepen ook crimineel gedrag tot een te legitimeren optie is geworden.

Met deze diversificatie van 'de' moraal ontstaat een legitimeringsprobleem voor de overheid. Webers doelrationaliteit in de bureaucratische sturing veronderstelde een zekere overzichtelijke waardenrationaliteit. In het huidige postmoderne tijdperk stuiten de pretenties van dit doelrationalisme op hun grenzen. De morele betekenis van de strafwetgeving kan niet langer worden gevonden in de ideologische noties van de wilens die bijdroegen aan een min of meer eenduidige morele gemeenschap met de daarin besloten coalities tussen socialisme, liberalisme en christendom. Het crimineelsvraagstuk dient meer en meer te worden gelokaliseerd tussen de bureaucratische behoefte aan beheersing en de subjectieve behoefte aan een veilige, beschermde leefwereld.

In navolging van Durkheim is in het voorafgaande moraliteit opgevat als een zelfstandig object van analyse. Maar moraliteit kan niet meer worden gelokaliseerd in het collectieve bewustzijn, een ontwikkeling die door Durkheim overigens zelf werd voorzien. Moraliteit kan al evenmin worden opgevat als een soepel ideologische afspiegeling van de sociaal-economische verhoudingen of gereduceerd worden tot de bestaande strafrechtelijke normering. Het Wetboek van Strafrecht staat als geobjectiveerde morele regelgeving historisch gesproken sterk, maar het is niet heilig. De geleefde moraliteit is niet afgeleid van buiten-historische of universele categorieën. De moraliteit van een cultuur is niet door God gegeven en valt ook niet langer noodzakelijkerwijs samen met de Gemeenschap (hoewel deze avertueringen op individueel niveau stuk voor stuk relevant kunnen zijn).

Moraliteit is (lees: kan in een pluriforme samenleving het bescheiden opgevat als) het resultaat van historische processen, is voorwerp van onderhandelingen en debat; moraal is een proces en geen

waarheid, moraal verwijst naar contexten en subjectieve ervaringen van leed en redelijkheid. Morele oordelen moeten zich bewijzen, en dat geldt eens **te meer** in een **tijdperk** van morele fragmentering. In deze, op Rony geïnspireerde opvatting van moraal, kan er geen sprake van zijn dat een deel van de bevolking of de overheid, of wie dan ook, 'de waarheid' rond moraliteit in pacht heeft. Dit enigszins abstracte uitgangspunt kan enetzijds dienen om een al tegemakzuchtige glijkschakeling van de morele waarheid met het strafrecht te **kri**tiseren. Maar het is hier nog om **een** andere reden van belang. Het levert een herwaardering op van een belangrijke vooronderstelling van het recht: ook plegers van criminele daden zijn dragers van moraal. In plaats van hen weg te zetten als immotele individuen dienen zij juist te worden aangesproken op hun morele veronderstellingen.⁶

Als de samenleving wordt getypeerd als moreel pluriform en als we criminaliteit **kunnen** opvatten als een morele optie die binnen deze pluriformiteit ontstaat, dan lijkt het gerechtvaardigd om de personen die in deze optie 'verzeild taken' (de term kiezen acht ik te rationalistisch), aan te spreken op hun eigen morele systeem, dat wil zeggen te handelen *also!* zij vrij gekozen hebben. 'Acting as if crime is the result of individuals freely choosing among competing alternatives may be the best we can do' (Wilson, 1985, p. 31). Hoewel op de **twee** termen 'freely choosing' en 'competing alternatives' valt af te dingen, is het pragmatische 'may be the best we can do' mar mijn mening een nadere overweging waard.⁷

16. Deze visie kan meer en minder letterlijk worden opgevat. Sykes en Matza (1957) analyseren bijvoorbeeld morele rechtvaardigingen van 'criminelen' als pogingen om hun gedragingen te rationaliseren of achteraf te neutraliseren. In belangrijke mate bestaan deze uit 'verdachtmakingen' aan het adres van het slachtoffer. Matza (1964) heeft ook nadien benadrukt dat morele overwegingen ten grondslag kunnen liggen aan criminaliteit en wijst in dat verband op de 'Emotions associated with overreliance on the deterministic predilections of positivism'. Ook Walters (1990) wijst erop dat berokkenen veel meer belang hechten aan morele afwegingen dan deskundigen. 'A review of the literature published in the criminal justice/criminology field [...] shows a similar movement away from personal responsibility in favor of a more deterministic view of man' (Introduction).

17. Dit artikel wetdals inleiding afgedrukt bij een publikatie uit 1986 van de katholieke filosoof Novak, *Character and Crime. An inquiry into the Causes of the Virtue of Nations* (op welk essay ook Hirsch Ballin, 1991b, zich baseerde). Zijn cultuurkritiek komt erop neer dat in de Amerikaanse samenleving de deugd van zelfbeperking plaats heeft gemaakt voor een ongeremde zelfexpressie. Door een gebrekaan morele training in termen van bescheidenheid, spaarzaamheid, respect voor anderen en dergelijke produceert de Amerikaanse samenleving onvolgroeide

Een dergelijke conditionele formulering van de morele positie van 'criminelen' (as if) **ligt** mijns inziens in het verlengde van de door **Foqué** en 't Hart benadrukte contrafacticeit van het rechts-subject. De aanspreking van individuen die strafrechtelijk relevante handelingen hebben vertoond, vindt plaats op grond van de veranderingstelling dat zij voor deze handelingen verantwoordelijk zijn, zonder dat daarvoor hun gehele individualiteit 'transparant' gemaakt **dient** te worden. Van hen kan als het ware verlangd worden zich te rechtvaardigen voor het **leed** dat zij hebben berokkend.

Dit uitgangspunt is minder vanzelfsprekend dan het op het eerste gezicht lijkt. Het staat in ieder geval haaks op de morele vooronderstellingen van het conroleperspectief en het maatschappijkritische perspectief. Tegenover 'de berekenende, immorele dader die de conventionele orde schade toebrengt' uit het conroleperspectief en 'de verzet plegende, onrechtvaardig behandelde dader' uit het structurele perspectief, wordt in dit verband de 'voor zijn daad moreel verantwoordelijk te stellen dader' naar voren geschoven. Hij dient **rekening** af te leggen van zijn daden die echter niet per se als immoreel hoeven te worden afgedaan.¹⁸ Beslissend in deze benadering is immers dat de moreel aangesproken 'crimineel' in de huidige samenleving niet zozeer rekening aflegt tegenover de gemeenschap, maar tegenover 'het lijdende slachtoffer'. Daarin schuilt mijns inziens de kern van de morele betekenis van crimineel gedrag in een postmoderne samenleving.

Niet de rechtsorde als zodanig is geweld aangedaan dat via straf dient te worden gecorrigeerd, het onrecht ten opzichte van anderen is de inder van de strafrechtelijke reactie. Daarin verschilt een open liberale benadering van een neoconservatieve benadering (vergelijk Tame, 1991). In de plaats van de seculariseringsfase wordt hier dan

karakters. Als remedie stelt Novak voor het morele debat te doen herleven: '[...] the public square ought to resonate with argument' (p. 53). Zie voor een dergelijk pleidooi; Lissenberg (1990a en 1990b).

18. Het is naar aanleiding hiervan interessant dat Schuyt in zijn dissertatie (1972) een morele positie claimt voor strafbare vormen van burgerlijke ongehoorzaamheid. Deze claim wordt hier gegeneraliseerd naar het geheel van strafbare gedragingen, met die aantekening dat de rechtvaardigingsgrond in het geval van commune delicten aanzienlijk minder weerklank zal vinden. In gevallen van steun- en bestelingsfraude bijvoorbeeld hinkt onderzoek naar de rechtvaardigingsgronden echter bij wijze van spreke. In plaats van een calculerende burger zou weleens sprake kunnen zijn van een kritische en mondige burger (vgl. Brunt, Grotenbreg, e.a., 1993)

ook de victimaliseringstheorie geopperd: de secularisering heeft niet geleid tot een afname van moraliteit, maar tot een verschuiving van morele aanspraken van de gemeenschap naar het slachtoffer. In plaats van een discipline-perspectief verschijnt hier een perspectief van mededogen en 'accountability': de dader kan legitiem worden aangesproken op het ied dat hij heeft berokkend, maar heeft er ook recht op 'gehoord' te worden.

Her uitgangspunt dat crimineel gedrag meer relevant gedrag is, zal voor de strafrechtjurist overigens niet als een verrassing komen. Het Wetboek van Strafrecht veronderstelt, zoals gezien, dat personen rechtsvrij zijn die verantwoording kunnen en dienen af te leggen voor hun eigen gedrag. Alleen in gevallen van ontvoering, minderjarigheid, noodweer, excessen en dergelijke kan er sprake van zijn dat de daad van de dader niet wordt aangerekend. Voor vele sociale wetenschappers en criminologen staat de gedachte dat personen die zich crimineel gedragen, kunnen worden benaderd alsof zij 'morele subjecten' zijn, echter haaks op hun professie. Zij zijn er immers juist op gericht de oorzaken van crimineel gedrag te lokaliseren *buitende* morele status van het *subject*: in maatschappelijke tegenstellingen, in beroerde jeugdervaringen, in biologische oorzaken, in gezinsomstandigheden, in emotionele problemen. Zij zijn op zoek naar 'de waarheid' achter het delict, in de persoon of diens omstandigheden.

Maar ook voor beleidsmakers is een dergelijk uitgangspunt problematisch. Criminaliteit is voor het overheidsbeleid eerst en vooral een 'vast' fenomeen, dat zich moeilijk laat inpassen in de rationele planingsbehoefte van de bureaucratie. De bureaucratische staat denkt niet in termen van moraliteit, maar in termen van effectiviteit en efficiëntie. Voor de bureaucratie zijn criminelen calculerende individuen die zich niet houden aan 'de spelregels' van de samenleving. Het zal de smart dan ook veel moeite kosten om her morele aspect, dat schuilt in crimineel gedrag, te herkennen.

In voorgestelde morele benadering van criminaliteit komt niet de sociaal-wetenschappelijke verklaring van de daad, maar de rechtvaardiging van de daad en van de reactie daarop in het centrum van de criminologische aandacht te staan. Deze benadering is reeds terug te vinden bij verschillende auteurs uit de traditie van de Chicago-school (met name Sykes en Matza, 1957 en Matza, 1964).¹⁹ De al dan niet als deviant opgevatte 'moraliteit' van de dader staat in deze benadering centraal (zie hiervoor ook Karz, 1988; Gillis en Hagan,

1990).²⁰ Criminaliteit is een zaak van rechrvaardigheid en rechtvaardiging, en lijkt dat ook in het criminoologisch denken weer steeds meer te worden.²¹ De criminologie heeft volgens Braithwaite (1989) te lang de suggestie gewekt dat criminaliteit kan worden bestreden 'if professionals impose the right penalties on the right people for the right crimes' (p. 8).

Braithwaite ziet meer in 'moralizing social control' van de gemeenschap dan in 'repressive social control' van de staat (zie bijvoorbeeld Van de Heuvel, 1992). 'We are shamed if we exercise our own autonomy in a way that hamples on the autonomy of others' (p. 10). Hij pleit ervoor de bddagcle in een positie te stellen waarin hij ofwel zijn onschuld bepleit, ofwel zijn schuld toegeeft en spijt betuigt, dan wd de !egitimiteit van de geschonden norm besnijdt. Een dergelijke vorm van 'shaming' kan alleen indien er sprake is van 'harm to other citizens' en indien deze waardig en niet stigmatiserend wordt toegepast. 'R6ntegrative shaming is best reserved for that domain where there is strong consensus, that of predatory crimes (crimes involving victimization of one party by another)' (p. 14).

Ook Braithwaite benadrukt de morde betekenis van ctiminaliteit, die lange tijd schuil is gegaan achter alle verklarende en systematiserende sociaal-wetenschappelijke aandacht die 'de criminee' de laatste jaren heeft ondergaan. Daarbij valt op dat hij een actieve tol van de gemeenschap slechts mogelijk acht indien er sprake is van handelingen die schade en leed toebrengen aan anderen. Deze constatering sluit aan bij de in dit hoofdstuk omwikddde stelling dat

19. Zie voor een kritische bespreking van de verschillende varianten van de culmrde deviantheorie: Kornhauser, 1978. Criminaliteit wordt in deze benadering opgevat als een door de meerderheid gediniëerde deviantie; het strafrecht verschijnt dan als de beschermer van de dominante belangen. De kritiek van Kornhauser is er overigens op gericht aan te tonen dat deze benadering door empirisch onderzoek niet kan worden ondersteund.

10. 'The attraction that proves to be most f\Indamemally compeUing is that of overcoming a personal challenge to moral- nor to material- existence' (Kalz, 1988, p.10).

11. Giacomo Canepa gwaagt in 1986, als voorzitter van de *International Society for Criminology*, zelfs van een derde revolutie in de criminoJogie. De eerste was de positivistische, waarin niet de daad maar de dader onderwerp van onderzoek werd; de tweede was de sociologische, waarin de interesse verschoof van de persoon van de dader naar de sociale, culturele en politieke aspecten van criminaliteit. De tijd is naar zijn idee echter rijp voor een derde revolutie 'which overrides all forms of determinism, [which] is grounded upon the respect of the dignity and autonomy of man, considered as the synthesis of a complex individual and social reality' (Preface in Novak, 1986).

het instrumentele karakter van het strafrecht in het teken staat van het slachtoffer. Niet de deviantie ten opzichte van een veronderstelde gemeenschappelijke orde is de inzet van de reactie, maar de inbreuk op de autonomie van anderen.

In een seculiere, pluriforme samenleving is geen consensus te verkrijgen over wat een goede samenleving is. In dat geval verschuift het zwaartepunt in de culturele moraliteit naar het slachtoffer. Hoewel ook dit slachtoffer geen universele, vaststaande categorie vormt, valt over sommige vormen van slachtofferschap nauwelijks te twisten (vandaar het onderscheid van Braithwaite tussen 'predatory crimes' en 'non-predatory crimes').²¹ Het is in dit verband de vraag in hoeverre Braithwaite terecht zijn benadering opvat als een vorm van communautarisme. Weliswaar bepleit hij een mobilisering van de gemeenschap in het zich doen schamen van wetsovertreders, maar tegelijkertijd acht hij het domein waarop dat mogelijk is, beperkt tot evident schade toebrengende delicten. Het is een communautarisme dat niet in het teken staat van de beschaving of het collectieve bewustzijn, maar in dat van het slachtoffer.

Dat er consensus bestaat over serieuze vormen van criminaliteit (en daaronder kan evenwel ook massale kleine criminaliteit worden begrepen), wil nog niet zeggen dat op grond daarvan door de staat een algehele revitalisering van een cultureel ethos kan worden bepleit. Indien de victimaliseringstheorie sociologische geldingskracht heeft, ligt het veel meer voor de hand te concluderen dat de moraliserende mogelijkheden van de staat juist beperkt zijn (en misschien ook wel moeten blijven). In een recenter boek van Braithwaite (met Petit, (1990) pleit hij voor 'the accountability of the justice system' dat eerder minder dan meer intervenieert, dat streeft naar machtsbalans, naar reïntegratie van de dader en genoegdoening voor het slachtoffer. 'Like retribution, our approach supports deserts. But not just pure underived deserts, not all deserts, not just deserts.'

Wanneer we uitgaan van een geïntegreerde, meer pluriforme samenleving, dan dienen we te accepteren dat deze samenleving crimineel gedrag als morele optie met zich meebrengt. Een optie die over het algemeen wordt afgewezen. Het vastzetten van 'de crimi-

22. Het onderscheid tussen 'predatory crimes' en 'non-predatory crimes' stamt van Glaser (1978), die dit onderscheid meer op zijn plaats acht dan dat tussen delicten met en zonder slachtoffer. Zie hoofdstuk 4 voor een bespreking van deze discussie.

ned' (of 'de individualistische cultuur') in een veronderstelde immoraliteit is ~~echter~~ net zo min geloofwaardig als het idee dat 'de crimineel' optreedt als een soon ~~openhare~~ aanklager van ongelijke verhoudingen. Criminaliteit veroorzaakt leed en ~~schade~~, en van de ~~pleger~~ ervan kan worden gevraagd zich hiervoor te verantwoorden. Daarbij ~~dient niet~~ per definitie te worden uitgesloten dat er ~~er~~ moreel relevante argumenten naar voren komen.

DEEL 1!. *Hetvietimaliseringsproces*

HOOFDSTUK 4 *Devictimologischewending in het strafrecht*

Zonder overdrijving kan de versterkte positie van het slachtoffer als de belangrijkste naoorlogse ontwikkeling in de strafrechtelijke praktijk worden gezien. Twee andere in het oog springende ontwikkelingen, de inzet van alternatieve sancties en de criminaliteitspreventie, liggen er zeer in het verlengde van het traditionele strafrechtelijk denken om in dit opzicht te kunnen concurreren. Het preventiebeleid sluit immers aan bij de algemene en speciale afschrikking die het klassieke strafrecht beoogde en de alternatieve sancties bij het resocialisatiestreven dat door de Moderne Richting werd gestimuleerd.

De toename van de aandacht voor het slachtoffer is echter een keerpunt te noemen, omdat daarin afstand wordt genomen van het (in het vorige hoofdstuk besproken) klassieke dualisme tussen de staat en het rechtssubject, de overheid en de wetsovertreder, het openbaar ministerie en de verdachte. Het slachtoffer wordt (in ruwemede) als derde partij erkend en hoeft niet langer genoegen te nemen met een positie als getuige. De in het vorige hoofdstuk gereleveerde 'schreeuw van het slachtoffer' wordt gehoord, hoewel over de adequaatheid van het strafrechtelijk antwoord vooralsnog kan worden getwist.

Deze als revolutie te typeren ontwikkeling ligt paradoxaalwijze zo voor de hand dat men zich kan afvragen hoe het mogelijk is dat zij niet al veel eerder heeft plaatsgevonden. Hoe is het mogelijk dat het slachtoffer, dat als aanstichter en kroongetuige van het gehele strafproces dient te worden beschouwd, tot voor kort over het hoofd werd gezien op het moment dat de conclusies omtrent het delict werden getrokken? Deze vraag ligt ten grondslag aan dit hoofdstuk, waarbij eerst zal worden ingegaan op de recente juridische ontwikkelingen rond het slachtoffer. Daarna zal aandacht worden besteed aan de opkomst van de 'slachtofferbeweging' en de theorievorming rond het slachtoffer die deze ontwikkelingen in gang hebben gezet.

De juridische roep om meer rekening te houden met slachtoffers van misdrijven is van minder recente datum dan meestal wordt aangenomen. Bemham was (in 1829) reeds van mening dat het slachtoffer schade los gesteld zou moeten worden door toedoen van strafrechtelijke interventie (Cuyvers, 1988). Ook in Nederland worden volgens Groenhuijsen (1985) al meer dan honderd jaar regelmatig pleidooien gehouden om slachtoffers via het strafrecht genoegdoening te geven. Meer in het bijzonder wijst hij op het proefschrift van Slingenberg, *De strafbare daad en de schade loos sifting van den benadeelde* uit 1896, waarin reeds wordt gepleit voor wetwijzigingen ten behoeve van schadevergoeding aan het slachtoffer. Klaarblijkelijk hebben deze vroege pleidooien weinig gehoor gevonden, want pas in de jaren zestig van de twintigste eeuw werden de eerste schadevergoedingsregelingen in de Angelsaksische wereld geïntroduceerd; in Nederland wordt pas in 1975 een schadefonds voor slachtoffers van gewelddadige misdrijven gecreëerd (Cozijn, 1984).¹

Gezien de vroege belangstelling en het late gehoor stelt Groenhuijsen (1985) zich dan ook niet zozeer de vraag waar de belangstelling voor het slachtoffer vandaan komt, maar waarom de (Nederlandse) wetgever zo terughoudend was in het versterken van de rechtspositie van het slachtoffer van criminaliteit.¹ Hienoe analyseert hij de juridische voor- en nadelen van een versterkte slachtofferpositie. Het juridische probleem schuilt in de klassieke tweedeling tussen het burgerlijk recht en het strafrecht. De rechtsgrond voor schadevergoeding aan het slachtoffer is gelegen binnen het bur-

1. Binnen de strafwetgeving zoals Groenhuijsen die in 1985 analyseerde, is voeging van een civiele actie van de beledigde partij wel mogelijk, maar de wetgever heeft deze sterk willen begrenzen, met name door financiële limieten te stellen (600 gulden voor de kantonrechter en 1500 gulden voor de rechtbank). Ook mag de voeging geen gevolgen hebben voor het onderzoek ter rechtszitting en mag zij niet van invloed zijn op de strafrechtelijke veroordeling.

2. Overigens heeft de officier van justitie altijd al de wettelijke mogelijkheid gehad om een zaak te seponeren of te transigeren onder het beding dat de schade van de benadeelde wordt vergoed. Ook de rechter kan schadevergoeding bewerkstelligen in het geval van een geheel of gedeeltelijk voorwaardelijke veroordeling. Ten slotte bestaat de mogelijkheid in beslaggenomen voorwerpen te restitueren aan de benadeelde. In Nederland wordt in zes procent van de zaken door het openbaar ministerie of de rechter een schadevergoedingsverplichting opgelegd; in Engeland en Wales is dat, onder andere wetgeving, 19 procent (Junger en Van Hecke, 1988).

gerlijk recht, en wel voorzover het delict lean worden aangemerkt als een onrechtmatige daad jegens de gelaedeerde.¹

Tegen versterking van de rechtspositie pleiten nu de volgende argumenten (aldus Groenhuijsen, 1985):

- vermogensrechtelijke geschillen horen niet thuis bij een kanton- of politierechter;
- er dreigt een terminologische chaos door vermenging van strafrechtelijke en burgerlijk-rechtelijke dementen;
- er zullen zaken worden binnengehaald die voordien buiten geding werden geschikt;
- een sterkere positie van de bdedigde partij leidt tot devaluering van de strafrechtspraak: het slachtoffer wu zich vaker laten vertegenwoordigen; de aandacht wordt afgeleid van de hoofdzaak (het strafgeding); het eigenbdang maakt de getuige onbetrouwbaar, hetgeen de waarheidsvinding frustreert.

Voor versrerking van de rechtspositie in het strafproces kunnen – nog steeds volgens Groenhuijsen - de volgende argumenten worden ingebracht:

- proces-economische voordelen (één proces in plaats van mogelijk twee processen);
- de grotere ovcreenstemming met de internationale rechtspraktijk;
- verbetering van de waarheidsvinding, omdat de strafrechter beret kan ootdelen over de onrechtmatigheid en het strafrechtelijke apparaat meer mogelijkheden heeft (wals dwangmiddelen in vooronderzoek);
- schadevergoeding dient een publiek belang;
- schadevergoeding past binnen de techtshistotic;
- er is sprake van een (aanvullende) controle op het werk van het openbaar ministerie;
- in geval van srrafvermindering is er ook sprake van profijt voor de verdachte.

Het is hier niet de plaats om de juridische analyse van deze door Groenhuijsen genoemde voor- en nadelen te bespreken. Concluderend laat hij de voordelen prevaleren enachr hij het zinvol de mogelijkheden tot schadevergoeding te verruimen, zonder het slachtoffer

3. De gelaedeerde kan op twee manieren het kort geding gebruiken om recht te halen: het openbaar ministerie kan worden verplicht om tot vervolging over te gaan en er kan een straatverbod worden ingestdd.

overigens een andere positie te geven in het strafproces.⁴ Zijn conclusies werden voor een belangrijk deel overgenomen door de Commissie-Terwee die rot taak had de wettelijke voorzieningen voor slachtoffers te beoordelen en voorstellen te doen voor herziening. Op basis van deze voorstellen werd in 1989 een wetsvoorstel ingediend bij het parlement, dat in vier voorstellen uiteenvalt: het creëren van een schadevergoedingsmaatregel, het creëren van een nieuwe bijzondere voorwaarde: sorten van geld in een slachtofferfonds, aanpassing van de voegingsprocedure en wijziging van de Wet Voorlopige Regeling Schadefonds Geweldsmisdrijven.⁵

Voorafgaand aan deze nieuwe wetgeving werd een aantal andere maatregelen in de vorm van richtlijnen verordonneerd.⁶ Het gaat hierbij achtereenvolgens om de volgende circulaire. De *Circulaire Bejegening van slachtoffers van seksuele misdrijven* (januari 1986) behelst dcnig aanbevelingen om de bejegening van het slachtoffer door politie en openbaar ministerie te verbeteren. De *Circulaire Slachtofferbeleid* (april 1987), eveneens gericht aan politie en openbaar ministerie, werd uitgegeven naar aanleiding van het advies van de Commissie-Vaillam. Met name de mogelijkheid van schadevergoeding van de dader aan het slachtoffer wordt hierin benadrukt. Ter uitvoering van deze richtlijnen werden in 1987 en 1988 functionarissen aangesteld die speciaal zijn belast met het verstrekken van informatie aan slachtoffers. In de *Circulaire Informatie- en voorlichting media over strafzaken* (augustus 1990) ten slotte, wordt de bescherming van de privacy van alle bij een strafzaak betrokkenen geregeld.

Gezien deze onwikkeling over de afgelopen tien jaar, kunnen we stellen dat het proefschrift van Groenhuijsen klaarblijkelijk in een rijpere voedingsbodem viel dan dat van zijn voorganger Slingenberg, die een eeuw eerder vergelijkbare pleidooien hield. Een juridische argumentatie, zoals Groenhuijsen die geeft, is weliswaar noodzakelijk maar niet voldoende om te begrijpen waarom de wetgever

4. Zie voor een discussie hierover onder andere Van Dijk, 1988c.

5. Het wetsvoorstel is aangenomen en werd op 19 januari 1993 in het *Staatsblad* (nr. 29) gepubliceerd. Groenhuijsen concludeert uit de behandeling (Voorlopig Verslag bij wetsvoorstel 21 345, 28 mei 1991) dat 'de wetgever de positie van het slachtoffer centraler stelt dan ooit tevoren' (1991, p. 33).

6. Zie voor een bespreking van het voornoemde wetsvoorstel en de hierna volgende circulaire Steinmetz, Van Buuren e.a. 1987; Groenhuijsen en Penders (1989); Groenhuijsen (1991).

en de beleidsmakers recentelijk wel en voordien niet heroor te luisteren legden bij het slachtoffer. Zij wijst wel op wat genoemd zou kunnen worden een 'professionele blokkade' bij her doordringen van nieuwe culturele ontwikkelingen in de daarvoor relevante professies. Juist de vakmatige betrokkenheid bij een bepaalde problematiek staat het opnemen van nieuwe inzichten in de weg.

Klaarblijkelijk was er een sterkere impuls nodig om de strafrechtelijke praktijk met andere ogen te bezien. In dat verband kan worden geseld dat het strafrecht in de periode voor de secularisering her slachtoffer eenvoudigweg niet nodig heeft gehad. Door het wegvallen van de ideologische onderscheiding kwam her maatschappelijk draagvlak voor het strafrecht enigszins op losse schroeven te staan. Een deel van de betrokken intelligentsia keerde zich in de jaren zeventig in de vorm van het abolitionisme tegen het strafrecht. Dit kwam nooit echt in gevaar, maar het had wel tot gevolg dat het een andere ideologische inbedding moest vinden. De (her)ontdekking van het slachtoffer gaf een nieuwe impuls aan de verankering van het strafrecht. Deze impuls stond niet op zichzelf, maar sloot aan bij een ontwikkeling die ik de victimisering van de moraal heb genoemd. De hieronder beschreven slachtofferbeweging, de slachtoffer-enquetes en de victimologie maakten het criminaliteitsslachtoffer zichtbaar en lokaliseerbaar.

DE HERONTDEKKING VAN HET SLACHTOFFER

Maguire en Poining (1988) geven oordeel over de riel 'The rediscovery of the crime victim' een opsomming van her allegaartje dat verzamelt slachtofferbeweging heet: 'feminist groups calling for the extension of the death penalty, state prosecutors' offices, mental health professionals, criminologists, prominent politicians, groups interested in restitution or compensation, others promoting the welfare of children or the elderly, relatives of victims of drunk drivers, survivors of concentration camps or capture in Vietnam, as well as "generalist" service organisations have all contributed – each with their own motives and perspectives – to an unprecedented degree of discussion about victims and of action on their behalf'.

Mer deze opsomming kan worden vastgesteld dat de slachtofferbeweging door velerlei motieven wordt geleid. Daarbij dient eerst te worden aangetekend dat de term 'beweging' in verband met slach-

offers van criminaliteit een nogal vreemd aanzien heeft. Bij slachtoffers gaat het immers om een verzameling van mensen wier gemeenschappelijkheid eruit bestaat dat hun tegen hun wil in iets is overkomen. Hun enige doel is daarvoor gehoor te vinden en erkenning te krijgen in al dan niet materiële vorm. Slachtoffers hebben niet iets gewild, maar hebben iets moeten ondergaan - toevallig. Dat maakt hun positie bijna per definitie problematisch of zelfs oninteressant, althans oninteressanter dan die van de veroorzakers van het leed, de daders. Deze kunnen met meer of minder bravoure vertellen over hun motieven, hun werkwijze, de risico's die ze namen, de eventuele gereedschappen die zij daarbij nodig hadden en de spanningen die zij - door eigen toedoen - hebben doorgemaakt.

Slachtoffers hebben niets te vertellen over hun motieven, hun overwegingen of handelingen die leidden tot de desbeuwendende gebeurtenis. Zij kunnen hooguit een anekdote vertellen over de gebeurtenis en iets zeggen over de gevolgen daarvan. Voor wat ze iets te zeggen hebben over hun rol in de gebeurtenis, zal dat al gauw gepaard gaan met spijt, schuldgevoelens en verwijten. De bns is zelfs groot dat, naarmate zij meer over de gebeurtenis kunnen vertellen, hun status als slachtoffer afneemt. Het slachtofferschap leent zich met andere woorden niet voor een extraverte sociale of politieke 'beweging'. Srilzwijgen of schreeuwen, ved andere mogelijkheden heeft het slachtoffer niet.

Naast de slachtoffers staan dan ook de vgenoemde zaakwaarnemers, personen die, hoewel ze zelf geen slachtoffer zijn, zich voor hen in willen zetten en het woord voor hen willen doen. Juist omdat het slachtofferschap, behalve erkenning, een inuinsiek doet ontbeent, Hikt het buitengewoon vatbaar vootvan buitenaf aangedragen doelen of idealen. De bovengenoemde opsomming van Maguire en Pointing bevat dan ook met name personen of organisaties die het slachtofferschap wiken gebruiken voor iets anders: law-and-order-politiek, vrouwenemancipatie, subsidie-aanvragen, criminaliteitsbeleid of een hulpverlenersrol.

Volgens de hier vetdedigde positie kan zelfs worden gesteld dat het gehele staatsrechtelijk bedrijf in de geseculariseerde cultuur zijn legitimiteit ontleent aan het zaakwaarnemerschap voor het slachtoffer. Christie (1977) schreef in zijn bekende artikel 'Conflicts as property' dat de staat in de loop van de geschiedenis aan het slachtoffer zijn conflict ontnomen heeft. Tot ver in de middeleeuwen was een criminele gebeurtenis een zaak tussen slachtoffer en dader. Met

de soevereine koning en de kerkelijke inquisitie ontstonden echter de voorlopers van het huidige openbaar ministerie dat kon gaan optreden namens de staat.

Een delict ren opzichte van een ander werd een delict tegen de koning, de kerk en uiteindelijk de staat, waarbij de zin van de straf wordt gerelateerd aan het herstel van de door deze instanties geleden schade. 'Over time, the King became the paramount victim, and a new model of crime emerged, with the government and the offender as the central parties C.) future oriented (prevention) and state-oriented' (Ness, 1990). Volgens Cuyvers (1988, p. 16) was het slachtoffer historisch ge'lien in de eerste plaats slachtoffer van de graeiende sraarsinmenging 'vermits het zijn plaats in de strafrechtspleging moest afstaan aan de vertegenwoordiger van het gczag, het o m'. Deze historische ontwikkeling, weg van het slachtoffer, lijkt re zijn gekeerd. Het slachtoffer krijgt zijn delict weer tetug, al is het volgens sommigen maar mondjesmaat.

Over de recente slachtofferbeweging wordt dan ook veelal gesproken in termen van een herontdekking van het slachtoffer. Een herontdekking die plaatsvindt tegen de achtergrond van een geseculariseerde en daardoor gefragmenteerde moraal. Deze victimologische wending in het strafrechtelijk denken lijkt, ondanks alle tegenstellingen die erin schuilgaan⁷, haar kracht te ontleenen aan het feit dat politieke, sociale, werkschappelijke en beleidsmotieven hand in hand gaan. Te'lamen vormen zij een appel dat een nieuwe morele berekening heeft verleend aan het criminaliteitsvraagstuk. Hieronder wordt eerst aandacht besteed aan de hulp aan slachtoffers en de slachtoffer-enquetes. Vervolgens wordt ingegaan op de criminologische aandacht voor slachtoffers (vicimologie), waaronder de theorievorming rond slachtofferloze misdaden.

7. Van Dijk (1988a) onderscheidt in de hernieuwde aandacht voor het slachtoffer ten minste vier ideologieën: in de 'care ideology' staat de l'org voor het slachtoffer centraal; de 'rehabilitation ideology' beoogt vooral de resocialisatie van de dader; in de 'retributive ideology' gaat het om de schadevergoeding van de dader aan het slachtoffer; in de 'abolitionist ideology' wordt het strafrecht afgewezen en het burgerlijk recht beter geschikt geacht voor het slachtoffer. Met deze vierdeling wordt duidelijk dat in de victimologische interesse verschillende doelen en motieven samenkomen. Als wetenschap is de victimologie altijd sterk handelingsgericht geweest (Cuyvers, 1988); Van Dijk spreekt in dit verband zelfs van victimagogie in plaats van victimologie.

Wdiswaar is het slachtoffer per definirie caasaal gebonden aan de dader, maar de mate waarin deze van een eigen 'karakter' (problemen, hulpvragen en dergelijke) wordt voorzien, Hjkt van belang om de vietimologische wending re begrijpen. In deze paragraafzal worden beschreven hoe de omwikddingvan de slachtofferhulp ertae bijdroeg dat het slachtoffer **als** 'zelfsrandig **subject**' werd gedefinieerd. Daarbij springen - althans voor Nederland - drie culturele bewegingen in het oog: de feminisrische aandacht voorslachtoffers van mannelijk geweld (ten opzichte van vrouwen en kinderen)> de overigens pas vrij !aat onrdekte noden van oorlogsslachtoffers en de medische aandachtvoor **fysieke** kindermishandeling (Van Daalen, (1990).

Door de vereniging Humanitas werd in de jaren zestig de projectgroep 'Delinquentic en Samcnleving' opgericht. Deze projectgroep bcoogdc herstd van de verhouding russen dader en slachtoffer na cen **delict**. Op haar initiatief werden ewee projecten gcstart, in Hoorn en Zuid-Limburg, die schaderegeling en conflictbemiddc-**ling** ten doe! hadden. De resultaten bleken tdeurstellend (Steinmetz, 1990), maar deze initiatieven luidden wel zeer voorzichtig de opkomst van de slachtofferhulpverlening in. Daarbij stond, en dat geldt voor de meeste rcclasseringsinitiatieven, de relatie met de dader voorop. Van een verband met de dader was geen sprake bij een ander vroeg **initiatief**, de opriehting in 1967 van de **stichting** 'Medeleven met Gedupeerden ten Gevolge van Misdrijven'. Deze stichting deed aan 'medeleven', maar spedde ook een ral in de rotstandkoming van het eerste institutionele feit in de victimologische wending in het suafrecht: de instdling van het Schadefonds voor Slachtoffers van Geweldsmisdrijven (Van Buuren en Soetenhorst, 1989).

Van groter belang voor de onewikkeling van de slachtofferhulp is de opkomsr van de feministische bcweging en meer in het bijzonder de opzet van opvanghuizen voor mishanddde vrouwen en **kinderen**. Detgdijke 'shc1terhomes' ontstonden in het midden van de jan:n zevenrig in Engeland en krcgen al gauw navolging in diverse andere landen.⁸ In tegenstelling tot de gangbare hulpverlening werd in deze

8. In 1988 telde de Raad van Europa dergelijke opvanghuizen in België (10), Canada (150), Frankrijk (aantal niet genoemd), West-Duitsland (2000), Zweden (100), Zwitserland (TO) en Groot-Brittannië (150) (Soetenhorst en Winkd. 1989). In Nederland zijn dergelijke initiatieven veelal opgegaan in een breder samenwerkingsverband. De door de overheid gesubsidieerde Landelijke Srichting Tegen Seksueel Geweld stimuleert deze samenwerkingsverbanden, waarvan er thans bijna

opvanghuizen de mishandeling niet gedefinieerd als een probleem van de mishandelde zelf, maar als een structured probleem van een patriarchaal georganiseerde samenleving. Geïnspireerd door een Engels voorbeeld wordt in 1974 in Amsterdam het eerste Blijf-van-m'n-lifhuis opgericht in samenwerking met het Amsterdamse Jongeren Advies Centrum (JAC). Andere feministische hulpverleningsinitiatieven worden genomen door de Stichting Tegen Haar Wil en de groep Vrouwen tegen Verkrachting (Barkhuis, 1989).

Deze feministische inbreng in de slachtofferhulp speelt een belangrijke rol in het losweten van de positie van het slachtoffer van de dader. Andere initiatieven beoogden veelal een verzoenende activiteit van de dader, de oplossing van het conflict. Vanuit een meer structurele definitie van het gezinsgeweld was een dergelijke verzoening niet het doel van deze feministische hulpverlening. Opvang en 'een eigen weg roeken' waren vooral nog belangrijker doelen.⁹ Er waren echter nog enkele andere hulpverleningsinitiatieven die van belang waren bij de totstandkoming van een zelfstandige positie van het slachtoffer van criminaliteit.

In dit verband dient te worden gewezen op de hulp aan de oorlogsslachtoffers, die onder leiding van psychiater Bastiaans in Nederland een vrij lange geschiedenis heeft. De materiële erkenning van slachtoffers bleef overigens vrij lang uit. Pas in de jaren zestig en zeventig kwamen achtereenvolgens tot stand de Wer Uitkering Vervolgungsslachtoffers, de Wet Pensioenen Verzetsslachtoffers en de Wet Burgerlijke Slachtoffers. Naar aanleiding van een aantal spectaculaire gijzelingsacties van Molukse jongeren in de jaren zeventig werd het bereik van de psychiatrische kennis en hulpverlening rond oorlogsslachtoffers aanzienlijk verbreed. Er werd een beleidsgroep 'nazorg ex-gegijzelden' opgericht, die leidde tot de oprichting van de Stichting Psychotrauma. Deze stichting verbreedde haar werkbereik van gegijzelden naar slachtoffers van criminaliteit in het algemeen (Sreinmetz, 1992).

Vervolgens dient te worden gewezen op de oprichting in 1970 van de Vereniging tegen Kindermishandeling.¹⁰ Deze beoogde ander

vijftig zijn. In deze verbanden pogen politiefunctionarissen, medici en hulpverleners de hulpverlening te coördineren (Wegdin, 1989).

9. Zie in dit verband ook het onderzoek van Wouters en Van Stolk (1988).

10. In 1962 verscheen het paradigmatische artikel 'The battered child syndrome' van Kempe e.a. Twee jaar later verscheen het eerste Nederlandse artikel over deze problematiek in het *Nederlands Tijdschrift voor de Geneeskunde*. Zie voor deze omwerking: Van Daalen, 1990.

andere de bevordering van de signalering van kindermishandeling. In 1972 werden de eerste Bureaus Verrouwsarrsen inzake Kindermishandeling opgericht. Sinds 1977 zijn dit er tien, die vanaf het eind van de jaren tachtig volledig wotden gesubsidieerd door het minisrerie van Welzijn, Volksge20ndheid en Cultuur. Per bureau wetken over het algemeen twee (parr-time) arrsen en enkele maatschappelijk werkers. Zij signaleren en vetwijzen door, maarverlenen zelf geen hulp. Een vergelijkbare functie hebben de kinderrelefoons. De roep om aandacht voor fysieke kindermishandeJing kwam, in regenstelling tot die voor seksude kindermishandeling, vooral vanuit de medische sector, en in veel mindere mate vanuit de femillistische beweging (Van Daalen, t990; zieverder hoofdstuk 5).

Deze drie onafhankelijkc bronncn van de Nederlandse slachtofferhulpverlening - de feministische opvang van (seksueel) geweld, de psychiatrische hulp aan oorlogsslachtoffets en de medische signalering van kindermishandding - lijken et in bdangrijke mate toe te hebben bijgedragen dar in Nederland een rijpe voedingsbodem ontstond voor hulp aan slachtoffers van criminalitett. Parallel aan deze 2niviteiten werden ook door de politie en het Algemeen Maatschappdijk Werk steeds vaker initiatieven genomen. Zo kon zich in relatiefkorre tijd een zeer uitgebreid netwerk van bureaus en projecten voor slachtofferhulp vesrigen. Daarbij gaat het vedal om het werk van vrijwilligers.

In 1979 bes!oten de verschillende projecrcn en bureaus te komen tOt een Landelijk Overleg Slachtofferhulp; vijf jaar later werd dit omgevormd tot de vereniging Landelijke Organisatie Slachtofferhulp (LOS), die sinds 1985 ondersteund wordt door het Landelijk Bureau Slachtofferhulp. De LOS heeft 135 !eden, waatvan 63 Bureaus voor Slachrofferhulp, 26 slachtoffethulpprojecten en 46 gelieerde organisatiesY De LOS beoogt het leveren van een bijdrage aan de individualisering en humaniseringvan het strafrecht.In datverband wordt gестееfd naar schadcregelingen, bijvoorbeeld door overleg met verzekeraats, het Schadefonds voor Slachtoffers van Geweldsmisdrijven en particuliere fondsen, en wordt meegewerkt aan experimenten vom schadebemiddeling.¹²

11. De LOS ontving anno 199° 4.000.000 gulden subsidie van het ministerie van Justitie, 1.600.000 gulden van gemeenten en wisselende bedragen van overige fondsen. Door vertegenwoordigers van de LOS wordt veda! gewezen op de subsidie voorde reclasserung van circa honderd miljoen gulden (Groenhuijsen, 1991).

n. Hierbij kan warden gewezen op experimenten met strafrechtelijke dading in

De Nederlandse slachtofferbeweging is overigens pas goed van de grond gekomen door steun van de overheid. In 1980 bereikten haar de eerste (gehonoreerde) subsidie-aanvragen voor projecten in Groningen, Rotterdam en Amsterdam, gevolgd door een aanvraag van de rijkspolitie re Alkmaar ten behoeve van Noord-Holland. In de nota *Samenleving en criminaliteit* (1985) wordt de subsidieverstrekking tot beleid gemaakt. Inmidds wordt 41% van de bureaus gesubsidieerd via de LOS en 30% ook door gemeenten of andere fondsen (Vereniging LOS, 1990). Door de subsidiering van een landelijk bureau is de professionalisering van de hulp sterk bevorderd.

Hoewel ik me in de beschrijving van de ontwikkeling van de slachtofferhulp heb beperkt tot Nederland, betreft het zeker geen exclusief Nederlandse beweging. Mer name Engdand, inclusief Wales en Noord-Ierland, heeft een grate professionde organisatie van slachtofferhulpprojecten, de National Association of Victim Support Schemes (tegenwoordig Victim Support). In tegenstelling tot Nederland wordt daar vanuit één model gewerkt (zie Maguire en Corbett, 1987; Maguire en Shapland, 1990). Van het begin af aan werd een nauwe relatie ontwikkeld met de reguliere hulpverlening en overheidsorganisaties (Joltsen, 1991).

In de Verenigde Staten was veeleer sprake van onafhankelijke ad hoc initiatieven, die aanvankelijk een nogal conservatieve inslag hadden ('offender bashing'). Naderhand werden deze initiatieven, onder andere via de National Organisation for Victim Assistance (NOVA), meer gericht op hulp aan en rechten van slachtoffers. In Frankrijk stelde het ministerie van Justitie zelf een speciaal bureau voor slachtofferaanlegenheden (IN AVE) in, dat zich bezighoudt met de verbetering van de rechten van slachtoffers en de ontwikkeling van lokale hulp stimuleert. Algemene slachtofferinitiatieven op nationaal niveau worden verder nog aangetroffen in Austtalie, Schotland, Ierland en Duitsland (de Weisser Ringvanaf 1977). Meer lokale initiatieven zijn onder andere te vinden in België, Canada, Finland, Zweden, Polen, het voormalige Joegoslavië, en Spanje (Joursen, 1991).

De beweging voor slachtofferhulp is nationaal en internationaal

Middelburg (Wemmers en Van Hecke, 1992), met schadebemiddeling door de politie (in Leiden werd in 1988 in 118 van de 178 geschikt geachte zaken - 7% van het totale aantal - succesvol bemiddeld, zie Zeilstra en Van Andel, 1989) of door het openbaar ministerie. bijvoorbeeld in Middelburg (Van Hecke en Wemmers, 1992).

zeer divers. Ze kenrvelerlei motieven en perspecieven. Professioneel gesproken komen belangen van politie, hulpverlening, wetenschap en beleid erin samen. Elias (1986) onderscheidt internationaal acht verschillende 'victim service programs', variërend van overheidscompensatie tot bemiddeling (dading). Hij is overigens zeer kritisch wat betrek het nut van deze programma's. Ze suggereren veel, maar er worden over het algemeen weinig slachtoffers mee bereikt. Hij acht de Jcgitimerende waarde groter: '[...] *get-tough* policies have combined with an apparant concern for the victim'.

In een andere publikatie steld Elias (1990, p. 245): '[...] in fact, mainstream victim activity seems to be associated with conservative crime policies, even when liberals have held office'. Het criminaliteitsjachtoffer zou in feite worden misbruikt vanuit beleidsoverwegingen. Sessar (1990) spreekt zelfs van tertiaire victimisatie. Het is in dit verband inderdaad opvallend dat de projecten in veel landen, waaronder Nederland, door de overheid worden gesteund of zelfs opgezet. Rock (1986a en 1986b) heeft anderzins voor Canada beschreven hoe de slachtofferhulpbeweging tot visiekaartje van een repressief justitiebeleid werd gevormd.¹³

Het is naar mijn mening in zins kortzicht om de motieven en inzichten die een rol spelen in de beweging voor slachtofferhulp, te reduceren tot een instrumenteel overheidsbelang. Oat de staat belang heeft bij een ontwikkeling, betekent niet dat deze ontwikkeling geen reële morele betekenis heeft. Het is ongeloofwaardig om het leed dat veel vormen van criminaliteit teweegbrengen, eenvoudigweg te reduceren tot staatsbelang. In de hulpverleningsprojecten spelen op de achtergrond politieke ideeën van conservatieve, liberale en feministische origine een rol. Deze zijn niet zomaar 'ongeldig' te verklaren als ze ook bijdragen aan een overheidsbelang. Feit is wel dat deze verschillende politieke motieven uiteindelijk onmiskenbaar hebben bijgedragen aan hetzelfde effect: het onder de aandacht brengen van de positie van het slachtoffer van criminaliteit.

13. 'De "just desert"-strekking, de "sociale controle"-denkers en het nieuwe realisme hebben van het terugtreden van reformisten, minimalisten en abolitionisten gebruik gemaakt om de instrumentele toel van het strafrecht bij de criminaliteitscontrole opnieuw te benadrukken en doen dat via een operatie "charme" ten aanzien van de slachtoffers van misdrijven' (Snacken en Martin, 1991, p. 6). Ook volgens deze auteurs wordt onder het mom van een onverdacht ideaal een *law and order*-beleid gevoerd.

SLACHTOFFER-ENQUÊTES

Een andere vorm om slachtofferervaringen in geval van criminele gebeurtenissen onder de aandacht te brengen zijn de slachtoffer-enquêtes (*victim surveys*). Deze vorm van criminaliteitsonderzoek komt voort uit de beleidsmatige behoefte om inzicht te krijgen in de omvang en de aard van het criminaliteitsprobleem. In hoofdstuk 3 werd gewezen op de rol die de slachtoffer-enquêtes hebben gespeeld bij de ontwikkeling van het Nederlandse preventiebeleid. De allereerste 'victim survey' werd in de Verenigde Staten verricht door de door president Johnson ingestelde *President's Commission on Law Enforcement and Administration of Justice*. In haar rapport uit 1961 doet de commissie verslag van een onderzoek onder 9644 volwassenen over slachtofferervaringen.

Het voordeel van een dergelijke criminaliteitsmeting ten opzichte van de politiecijfers is evident. De bedenker van de slachtofferonderzoeken verwoordde dit als volgt: 'Insofar as offenses of victimization are concerned, it would seem that data developed directly from questioning the public would be "closer" to the crime and, for at least many classes of offenses, would suffer less from errors of under-measurement than data from reports to the police and crime known directly to the police' (A. Bideman in een memorandum van september 1965 aan L. Ohlin, hoofd van de *Assessment Task Force* van de commissie, geciteerd door Geis, 1990).

Methodologisch gesproken zitten er overigens nogal wat haken en ogen aan de slachtoffer-enquêtes (Reiss, 1986). Individueel kan worden gewezen op de discussies die de in 1991 gerapporteerde internationale slachtoffer-enquête in de media teweegbracht (zie voor eel repliek Van Dijk, 1990). Meer in het bijzonder zij hier gewezen op het onlangs door Van Dijk (1992) beschreven 'forward telescoping effect'. Er dient van uitgegaan te worden dat de periode waarover respondenten slachtofferschap rapporteren veel groter is dan de meestal een- of tweejarige periode waarover wordt geënquêteerd. Van Dijk concludeert dat de slachtoffer-enquêtes alleen trendmatig en vergelijkenderwijs interessante informatie opleveren, maar dat er geen absolute waarde kan worden toegekend aan de gevonden criminaliteitscijfers.

Ondanks deze betrouwbaarheidsproblemen heeft de slachtoffer-enquête in de meeste westerse landen als instrument voor beleidsinformatie een vaste plaats verworven. Daarbij dient te worden vastgesteld dat het - impliciet - aan de enquêtes ten grondslag liggende

slachtofferbegrip wordt afgeleid van de delicten zoals omschreven in de strafwetgeving. Dit betekent een tweeledige beperking. In de eerste plaats wordt alleen slachtofferschap van de gangbare criminaliteit gemeten, en bijvoorbeeld niet de meer structurele vormen van slachtofferschap (ook andere AntiHa, 1986), al dan niet als gevolg van de overtrekking van de strafwetten. Zo komt Italië relatief gunstig uit de internationale slachtoffer-enquête, terwijl de Italiaanse samenleving als geen andere te kampen heeft met een goed georganiseerde criminele onderwereld en een corrupte politieke klasse.

In de tweede plaats wordt de ervaring van slachtofferschap geobjectiveerd of wel geneutraliseerd. Het feit dat men een bepaalde criminele gebeurtenis heeft meegemaakt, wil immers nog niet zeggen dat men zich daarmee per definitie ook als slachtoffer ervaart. De onderzoeker, en niet de respondent, bepaalt of er sprake is van slachtofferschap. Het is hierbij betekenisvol dat gemiddeld slechts circa een derde van de slachtoffers zegt aangifte te hebben gedaan. Zelfs als men degenen die dit achterwege laten omdat ze geen vertuwen hebben in de politie, hiervan aftrekt, vindt klaarblijkelijk nog circa een kwart van de respondenten in de gebeurtenis geen aanleiding om zich als slachtoffer bij de politie kenbaar te maken.

Wanneer we bijvoorbeeld de definitie van slachtofferloze delicten zouden hanteren die Packer (1968, p. 151) geeft: 'misdrijven die niet resulteren in iemands gevoelens dat hij onrechtmatig behandeld werd op zo'n wijze dat hij aangezet zou worden om het misdrijf te kennis van de autoriteiten te brengen', dan zouden de slachtoffer-enquêtes voor een belangrijk deel slachtofferloze delicten meten.

Het instrument van de slachtoffer-enquête reduceert de neutraliseert het begrip slachtofferschap. Slachtofferschap wordt beperkt tot de gemeenten commune (kleine) delicten en gedefinieerd als objectief te bepalen feit. Het is om die redenen van belang te onderkennen dat deze enquêtes een, naar mijn mening, legitiem maar beperkt beleidsinstrument vormen om de ontwikkeling in de criminaliteit te meten. Bovendien zeggen zij niets over de dynamiek van het slachtofferschap. Om inzicht te krijgen in victimiseringsprocessen hebben slachtoffer-enquêtes geen betekenis.¹⁴ Zij hebben er wel toe bijgedragen dat het strafrechtelijk denken onvankelijk werd voor het

14. Het gebruik van de slachtoffer-enquête in studies over seksueel geweld (Draijer, 1988b) kan worden opgevat als een poging om structureel 'slachtofferschap' zichtbaar te maken (zie hoofdstuk 5).

slachtoffer van criminaliteit. In de volgende paragraaf wordt ingegaan op de theorievorming rond het slachtoffer.

VICTIMOLOGIE

Volgens de overlevering werd het begrip 'victimologie' in 1947 voor het eerst gebruikt door B. Mendelsohn op een conferentie in Boekarest. Onder deze noemer ontwikkelde zich in relatief korte tijd een enorme wetenschappelijke activiteit, die zich uitdrukt in verschillende tijdschriften, congressen en cursussen.¹⁵ De wetenschappelijke belangstelling voor het slachtoffer komt voor een belangrijk deel voort uit een criminologische vraagstelling, namelijk die naar de rol van het slachtoffer bij de totstandkoming van het delict. In dit verband kan bijvoorbeeld worden gewezen op inmiddels klassiek werken als dat van Wolfgang (1958), Amir (1971) en Hindelang, Gottfredson e.a. (1978). In deze benaderingen gaat het vooral om wat te kijken op de aard van het slachtoffer als factor in het delict.

Wolfgang (1958) gaf een belangrijke impuls aan deze benadering door de introductie van het begrip 'victim precipitation', dat wil zeggen de mate waarin het slachtoffer, al dan niet bewust, aanleiding geeft tot het delict. In het verband van dit begrip liggen de pogingen om typen slachtoffers te onderscheiden. Het begrip vormde onder andere voor het feminisme een aangrijpingspunt om zich tegen een dergelijke criminologisch geïnspireerde victimologie te verzetten. Zij zou bijdragen aan de 'victim blaming' waar met name seksueel misbruikte vrouwen toch al zo veel onder lijden. Dit bezwaar wordt enigszins ondervangen door het begrip 'victim proneness', dat wil zeggen de vatbaarheid om slachtoffer te worden: 'proneness is defined in terms of the *apriori* probability of victimization or a crime taking place' (Sparks, 1982, p. 33). In deze benadering

15. Als eerste victimologische artikel wordt over het algemeen 'Remarks on the interaction of perpetrator and victim' van Von Hentig (1941) beschouwd; in Nederland verschijnt het eerste systematische artikel in 1959 van de hand van Nagd (zie ook Nagd, 1963 en 1974). Een belangrijke impuls aan de victimologiewerd verder gegeven door E. Viano, die begin jaren zeventig in Washington DC een eigen instituut oprichtte en ooveldien het tijdschrift *Victimology* uitbracht (dat inmiddels weer is opgeheven). In 1980 werd een nieuwe, meer juridisch-politiek georiënteerde vereniging opgericht *The World Society of Victimology*, die bij voorbeeld heeft bijgedragen aan de totstandkoming van de VN-verklaring *Basic principles of justice for victims of crime and abuse of power* (1983).

wordt gestreefd naar de vaststelling van de victimisatiekans, dat wil zeggen de objectieve kans om direct of indirect het slachtoffer van een misdrijf te worden (Steinmetz, 1980). Vooral de **slachtoffer-enquêtes** bieden de mogelijkheid om een dergelijk risico te meten.

Twee vergelijkbare criminologisch geïnspireerde begrippen zijn 'victim responsiveness' en 'victimization opportunities'. Het eerste heeft betrekking op de mate waarin het potentiële slachtoffer zich weet te verweren; met het tweede wordt gepoogd een meer **structurele** invulling te geven aan de kans om slachtoffer van een misdrijf te worden (beschreven door Brans, 1982). Een dergelijke structurele opvatting van de kans om slachtoffer te worden vinden we eveneens bij de eerder genoemde linkse realisten. Deze Brans **onderzoeks**-groep ontwikkelde in aansluiting op hun radicale criminologie uit de jaren zeventig een empirische onderzoekspraktijk die niet langer de ogen wilde sluiten voor de **reële** slachtofferervaringen van criminaliteit.

In hun opvatting is crimineel slachtofferschap een structureel probleem dat **zich** concentreert in de probleemwijken van een stad. Daartoe maken zij op een heel specifieke manier gebruik van de **slachtoffer-enquête**. Het ondervragen van slachtoffers wordt door hen gebruikt om de ervaringen van deze maatschappelijke slachtoffers ernstig te nemen, zichtbaar te maken en in hun context te plaatsen: 'If we are to **view** the public as a consumer, the social survey provides a detailed picture of consumer demands and satisfaction' (Crawford, Jones e.a., 1990, p. 153). En: 'The expert, the social **anal**yst, therefore, has a vital role in contextualizing the problem of crime' (p. 16r).

Deze benadering is vooral bekritiseerd omdat daarin te veelzeggend wordt aangesloten bij de **strafrechtelijke** definitie van criminele gebeurtenissen. Walklate (1992) meent dat deze 'realistische victimologie' slechts ten **dele** tegemoet komt aan de **bezwaren** tegen de 'conventionele victimologie'. In het links-realistisme wordt criminaliteit weliswaar geanalyseerd in relatie met de bestaande **machts**-verhoudingen, maar zij blijft uitgaan van de conventionele definitie van criminaliteit. De **rol** van de staat blijft buiten **schot**. Walklate wijst in dit verband met name op de veronachtzaming van criminaliteit in de **privé-sfeer** en van bedrijfscriminaliteit (zo bespreekt zij de Indiase Bhopal-affaire).¹⁶ Zij voegt hiertaan toe dat de links-realistische

16. Een dergelijke brede opvatting van slachtofferschap vinden we Icrugin de

sche benadering **geen** inzicht geeft in overlevingsstrategieën van slachtoffers (bijvoorbeeld van vrouwelijke slachtoffers van (seksueel) geweld); 'how do individuals actively resist or campaign against their structural conditions' (Walklate, 1992, p. 115). Walklate opteert voor een 'kritische victimologie' waarin de politieke status van slachtoffers wordt onderzocht. Als belangrijkste voorbeeld noemt zij het feministische denken over slachtofferschap.

Geheel in overeenstemming met Young en de zijnen ben ik van mening dat een – al dan niet vermeend – staatsbelang bij de aandacht voor slachtoffers het daadwerkelijke Iced in geval van criminele gebeurtenissen **niet** vermindert. In de di heb ik beargumenteerd waarom criminaliteit in de eerste plaats als moreel probleem moet worden gezien, **zowel** wat betreft de dader als wat betreft het criminaliteitsbeleid. De moraliteit die daarbij in het geding is, de normering van de verhouding tussen burgers, acht ik van een dusdanig belang dat zij niet **zonder** meer kan worden **opgelost** in een hoger geordende politieke analyse. Desalniettemin lijkt het van belang te analyseren waarom sommige vormen van leed **wel** en andere niet de status van slachtofferschap bereiken. De victimaliseringsthese leidt empirisch gesproken tot de vraag naar het proces waarlangs victimisering tot stand komt. Daarmee wordt eerst ingegaan op de discussie rond zogenaamde slachtofferloze delicten.

SLACHTOFFERLOZE DELICTEN

De beschreven toename van de aandacht voor het slachtoffer van criminaliteit verwijst per **definitie** naar haar keerzijde, namelijk naar crimineel gedrag dat geen slachtoffers creëert. In 1965 (p. 1) introduceerde Schur het begrip 'victimless crime'; 'a willing and private exchange among adults of strongly demanded yet officially proscribed goods and services'. Hij pleit voor decriminalisering van abortus, homoseksualiteit en drugsverslaving. De dcsbetreffende wetgeving is erop gericht een bepaalde moraliteit af te dwingen. Er zal echter geen aangifte worden gedaan, omdat de betrokkenen ermee instemden. Daardoor is er in feite sprake van niet-handhaafbare wetgeving. Schur voegt in 1974 aan het handhaafbaarheidsargument

opvatting dat machtsmisbruik en staatsterrorisme in de victimologisch<: theorievorming dienen te worden meegenomen. Opmerkelijk is dat de VN-resolutie van 1985 het slachtofferschap van machtsmisbruik - onder druk van een aantal derde-wereldlanden - expliciet behandelt. Deze politieke tweedeling tussen welvarende en arme landen wijst op de relativiteit van het begrip slachtofferschap.

nog enkele andere argumenten toe. Vervolging brengt naar zijn idee eerder meer dan minder sociale schade reweeg: er bestaat door de insremming van het slachtoffer het gevaar voor corruptie; er is rond bepaalde slachtofferloze delicten sprake van georganiseerde misdaad; er treden criminele stigmatiseringseffekten op; vervolging vergt onevenredig veel personele en materiële middelen van politie en justitie.

In de jaren volgend op het eerste boek van Schur verschijnen veel publikaties over de relatie tussen slachtofferlozedelicten en decriminalisering. In deze discussie worden termen voorgesteld als 'consensual crime', 'mundane crime', 'public order crime', 'complaintless crime' en 'non-predatory crime'. Bedau (1974) schrijft naar aanleiding van deze opsomming dat het begrip slachtofferloze delicten meer vragen optoeft dan duidelijkheid schept. Hij wijst erop dat door vijf auteurs veertien verschillende delicten worden genoemd: abortus, omkoperij, drugsverslaving, spionage, overspel, gokken, euthanasie, homoseksualiteit, marihuana-gebruik, rondhangen, gevechten tussen bekenden, prostitutie, openbare dronkenschap en landloperij. Hij vraagt zich af of er eigenlijk wel sprake is van delicten zonder slachtoffers: 'if there are crimes which are truly victimless, for what reason did they become criminal in the first place?' (p. 57). Maar van groter belang acht hij de morele vraag die aan (de)criminalisering ten grondslag ligt; er is een theoretisch nodig van 'basic human rights' om een beoordeling te kunnen geven van de legitimiteit van de verschillende onderdelen van de strafwetgeving.

In zijn benadering is slachtofferschap geen subjectieve aangelegenheid: 'a person has been victimized whenever any of his or her rights have been violated by another' (p. 63). Dat er sprake is van instemming, hoeft slachtofferschap nog niet uit te sluiten; dat er geen aanklachten zijn, geldt ook voor de delicten waarbij wel evidente slachtoffers worden gemaakt; ook al voelt men zich geen slachtoffer dan nog heeft de maatschappij het recht zich te beschermen, bijvoorbeeld tegen roekeloos gedrag. Bedau bestrijdt met andere woorden de uitspraak van Morris en Hawkins (1970, p. 7): 'man has an inalienable right to go to hell in his own fashion'. Hij verwijt deze voorstanders van decriminalisering geen morele argumenten daarvoor aan te dragen (zie ook Rutenfrans, 1992).

Aan de hand van Mills *harm principle* betoogt Bedau dat enig paternalisme mag, namelijk indien de overtuiging bestaat dat het desbetreffende gedrag niet zou worden verbeterd bij volledige infor-

matie. Wel is hij van mening dat het in een liberale staat problematisch is om gedrag louter en alleen uit moralistische motieven te verbieden. Opmerkelijk is dat deze conclusie minder reë is dan het eerste deel van zijn verhandeling doet vermoeden. Bedau acht het strafrecht op allerlei punten paradoxaal, maar vindt 'slachtofferloosheid' geen goed criterium om de strafrechtelijke wetgeving te zuiveren. Bovendien vindt hij deze term desensibiliserend voor minder evidente vormen van slachtofferschap.

Grant-Stirt (1989) spreekt voor om onderscheid te maken tussen 'suffering' als subjectieve ervaring en 'victimization' als juridische beoordeling daarvan. Hoe denkt hij van mening is dat bij wederzijdse instemming van betrokkenen niet gecriminaliseerd moet worden, acht hij criminaliteit principieel een maatschappelijk kwaad: het slachtoffer bevindt zich niet in de positie om te vergeven of in te stemmen. In dit verband verwijst hij naar Feinberg (1984, pp. 223 e.v.), die de categorische 'social harm' onderscheidt, voor gebeurtenissen waarbij potentiële slachtoffers in het geding zijn of indien er sprake is van een breed gedeeld algemeen belang. Ook in die gevallen kan strafvergeving op haat plaats zijn.¹⁷

Het door Grant-Stirt gemaakte onderscheid tussen leed en slachtofferschap is in het kader van de victimiseringsthese van groot belang. Het wijst erop dat 'slachtofferschap' een dynamisch begrip is dat op zichzelf inderdaad is van discussie. De term slachtofferschap duidt dan op erkend leed, waarvoor ter vergelding of ter voorkoming criminalisering opgelegd wordt. Aan victimisatie en criminalisering gaat met andere woorden een ander proces vooraf, namelijk de definiering, zo men wil constructie van slachtofferschap. Victimisatie wijst op het maken van een slachtoffer, victimisering op het maken tot een slachtoffer. Als Bedau zich verbaast afvraagt waarom 'crimes' 'criminal' werden, dan verwondert hij zich in feite over een cruciale overgang in de ontwikkeling van moraliteit. Binnen een gevictimiseerde moraal worden vraagtekens geplaatst bij dicten waarover niet langer ideologische consensus bestaat, omdat er geen overduidelijk leed wordt veroorzaakt.

In een dergelijke morele context is slachtofferschap niet langer een vanzelfsprekende zaak: victimisatie wordt een cultureel gevoelige term. Schur (1974, p. 15) slaat in een reactie op Bedau naar zijn mening de spijker op zijn kop: 'to "find" victimization is really to

17. Voor een uitgebreide theoretische beschouwing zie Feinberg, 1988.

judge, to impute, to evaluate, to make a moral assessment'. In de wetgevings- en vervolgingspraktijk dient een **afweging** te worden gemaakt ten aanzien van de vraag wat meer sociale schade **te weeg**-brengt: criminalisering of decriminalisering. Abstracte morele principes of **sociaal-wetenschappelijke** dataverzameling kunnen allebei geen basis bieden om hierover te beslissen, aldus Schur. Schurs voorstel kan worden gerypeerd als een vorm van pragmatische moraliteit. Daarbij lijkt hij echter enigszins uit het oog te verliezen dat hierbij geen sprake is van een vrijblijvende beleidsmatige keuze. **Victimalisering** is een cultured proces, waarin het idee dat de status van slachtoffer krijgt, aan verandering onderhevig is. Maar dan het slachtoffer meer criterium is geworden, lijkt ook in deze discussie te worden bevestigd.

SLACHTOFFERSCHAP

Volgens Miers (1989) legt de gangbare, door hem als positivistisch gerypeerde, vicrimologie zich roe op drie hoofdvragen: de identificatie van externe factoren die bijdragen aan een niet-toevallig risico om slachtoffer te worden; een concentratie op interpersoonlijke geweldsmisdrijven; de identificatie van slachtoffers die hebben bijgedragen aan hun eigen victimisatie. De rol van het slachtoffer wordt, met andere woorden, vooral van belang geacht voor zover hiermee het gedrag van de dader kan worden verklaard of crimineel gedrag kan worden teruggedrongen (zie voor een uitgebreid commentaar Kaiser, 1979; Friederichs, 1983; Snacken en Martin, 1991). Miers wijst deze benadering af, omdat daarmee geen **inzicht** ontstaat in de dynamische processen die leiden tot de **definiering** van iemand als slachtoffer.

Christie (1986, p. 18) spreekt in dit verband van '[the ideal victim]: a person or a category of individuals who – when hit by crime – most readily are given the complete and legitimate status of being a victim'. Een 'ideaal slachtoffer' is zwak in vergelijking met de dader, maar het is genoeg om de status van slachtoffer te claimen. De **essentiële vraag** is onder welke condities aan iemand de status van **slachtoffer**-schap wordt toegekend (zie ook Ziegenhagen, 1978).

Voor deze vraag kan worden verwezen naar een **discussie** die vanaf het ontstaan van de vicrimologie heeft gespeeld, namelijk of de vicrimologie zich wel dient te beperken tot de slachtoffers van misdrijven. Zou zij zich niet moeten ontwikkelen tot een algemene werenschap van het **slachtofferschap**? De pionier Mendelsohn bij-

voorbeeld was een voorstander van deze visie. Hij ontwikkelde in dat verband het zogenoemde 'victimologische endo-taboe complex', waarmee hij de algemene menselijke neiging om zichzelf onkwetsbaar te achten bedoelt (beschreven door Cuyvers, 1988). Wanneer er toch sprake is van slachtofferervaringen, 'breekt' er iets in de zelfopvatting van de getroffen persoon. Lerner (1980) spreekt in vergelijkbare bewoordingen van het geloof in een rechrvaardige wereld, dat aan duigen valt wanneer men wordt 'overvallen' door een onverwachte, schokkende gebeurtenis. Deze psychische krenking verklaart de behoefte aan hulp van slachtoffers (Steinmetz, 1990).

Miers (1990) benadrukt dat de identificatie van individuen tot slachtoffers een middel is om waarden en normen te vestigen of te bevestigen, en consensus te bereiken over de mate van deviantie die kan worden getolereerd. Miers laat zien hoe bij verwerpelijk geacht, maar niet algemeen als zodanig erkend gedrag een slachtoffer wordt geconstrueerd of wordt geëxpliciteerd (bijvoorbeeld door anti-abortusgroepen of dierenbescherming-actiegroepen). Over het criminele slachtoffer stelt hij: 'The slogan "What about the victim?" is a useful reminder of the strength of emotive appeals to clarify or reaffirm a certain set of values about crime, offenders and victims' (p. 220). Her verkrijgen van consensus over de status van slachtoffer heeft met andere woorden een morele betekenis. Zowel Miers als Lerner verklaren de etikeneringstheorie, die ontwikkeld werd ter verklaring van deviantie, ook van toepassing op het slachtoffer.

Miers onderscheidt in het etikeneringsproces enerzijds het claimen en anderzijds het coekennen van het label 'slachtoffer'. Bij het zien van een lijdend persoon zijn er zijns inziens twee mogelijke reacties: een poging om dit lijden te compenseren of een poging om het te rechrvaardigen, konom erkennen ofontkennen. Bij de keuze tussen beide zijn de volgende variabelen in het geding: 'the age, dress, sex, socio-economic class [...] and ethnic grouping [...] of the victim; the extent, duration and intensity of the suffering, including the temporal and sparial proximity of the sufferer to the observer; the observer's age [...], ideology [...] and self-image and the likely costs to him of intervenrion, including the adequacy of the compensation he can afford by comparison with the harm suffered; and the likely responses of the victim' (waarbij in totaal negen empirische onderzoeken worden vermeld).

Geheel in de traditie van het symbolisch interactionisme schetst Miers sociaal-psychologische mechanismen die leiden tot de (h)er-

kenning als slachtoffer. Walklate (1990) kritiseert deze benadering vanwege het ontbreken van de structurele machtsmechanismen die in het SPD zijn bij het etiketteringsproces. Hoewel zij hier zonder meer wijst op een zwak punt van het symbolisch interactionisme in het algemeen, lijkt mij in dit geval een meer specifiek argument in het geding. Wat Miers doet voorkomen als een algemeen sociaal-psychologisch proces, dient naar mijn mening als specifiek gezien te worden voor een gefragmenteerde moraal.

Indien geïnstitutionaliseerde morele consensus ontbreekt, verschuift de inzet van de consensusvorming naar de vraag of er sprake is van slachtofferschap. Evidente slachtoffers behoeven daarbij weinig (ideologische) toedichting. In dit verband zou kunnen worden gezegd dat de door Miers gescanderde sociaal-psychologische mechanismen een belangrijker rol gaan spelen naarmate morele beoordelingen minder liggen ingebed in een geïnstitutionaliseerde ideologie. De (h)erkenning van 'het slachtoffer' wordt als het ware oppervlakkiger en afhankelijk van het antwoord op vragen als: Is er sprake van concreet zichtbaar leed? Kan men zich verplaatsen in dit leed? Hoe mediageniek is het slachtoffer? Kan de veroorzaker van dit leed direct verantwoordelijk worden gesteld?

Dergelijke vragen worden van groter belang naarmate ideologisch verankerde morele oordelen over de situatie ontbreken of op de achtergrond sluimeren. De kracht waarmee zaakwaarnemers de positie van slachtoffers naar voren weten te schuiven, zal bepalend zijn voor hun maatschappelijke en eventueel strafrechtelijke (h)erkenning. Voor zover de 'slachtoffers' zelf verantwoordelijkheid wordt toegeschreven voor hun positie of gedrag, zal de slachtofferstatus hun al gauw ontvallen. Tegen deze achtergrond dringt zich dan de hypothese op dat de huidige belangstelling voor criminaliteit begrepen moet worden uit de herkenbaarheid van het slachtofferschap dat zij meestal teweegbrengt. Meer structurele vormen van slachtofferschap worden pas herkenbaar indien zij van ideologische argumenten kunnen worden voorzien. Het vereist bijvoorbeeld het nodige inzicht en enige ideologische overtuigingskracht om criminele Marokkaanse jongeren zelf als slachtoffer van hun maatschappelijke situatie te zien en niet in de eerste plaats veronwaardigd te raken over het grote aantal slachtoffers dat zij maken.

In een verhaal van Nadine Gordimer ziet haar romanfiguur Rosa hoe een zwarte dronkeman een ezel afranselt. Zij kan hem niet tegenhouden, omdat hij in haar ogen het echte slachtoffer is. Judith

Shklar (1984, pp. 21 e.v.), die dit verhaal analyseert, steldt over dit dilemma: 'Rosa is torn between putting cruelty or political oppression first [...] Putting cruelty first might help one to decide who the victim at any moment is, but not without some very real doubts and uncertainties, of just the sort that ideologies disperse so readily.' We herkennen in Rosa de geëngageerde criminoloog, die erop wijst dat de dader het echte slachtoffer is, namelijk van zijn maatschappelijke omstandigheden. Voor het slachtoffer blijft er theoretisch dan slechts een positie waarin het wordt gebracht tot een akkoord te komen met de dader.

Indien de victimaliseringstheorie hout snijdt, dan verklaart zij, in een ideologisch gesproken zwak tijdperk, de erkenning van uitgerekend het slachtoffer van criminaliteit. De victimologische wending in het strafrecht is het resultaat van het culturele victimaliseringproces, omdat criminaliteit meestal zulke eenduidige slachtoffers produceert. Veel van het door de strafwet verboden gedrag, zowel in de gewelds- als vermogenssfeer, veroorzaakt vormen van leed die zeer goed navoelbaar zijn. Een meer! gefragmenteerde cultuur heeft behoefte aan makkelijk herkenbare slachtoffers.

Een van de mijns inziens verkeerde strategieën van critici van het huidige beleid is geweest het slachtofferschap te negeren of te bagateliseren. Er is over het algemeen overeenstemming over het leed dat de verschillende vormen van crimineel gedrag aanrichten. Ook de angst die criminaliteit teweegbrengt is te groot om te ridiculiseren. In politieke analyses dient rekening te worden gehouden met slachtofferervaringen die iedereen kunnen overkomen.

CONCLUSIE

Voor de centrale vraag van dit hoofdstuk waarom het strafrechtelijk gedefinieerde slachtoffer plotseling zo in de belangstelling is komen te staan, wordt meestal gewezen op de rol van de vrouwenbeweging, de toegenomen mondigheid van de burger en de rekestellingen over de dadergerichte benaderingen. Van Dijk (1989, p. 17) meent in dit verband dat de slachtofferbeweging haast moet maken met de realisering van haar doelen. Zij heeft zijns inziens succes door een toevallige samenloop van omstandigheden: 'Zodra de markt van scralten weer aantrekt - dat wil zeggen zoora er weer een overtuigende strafrechtsfilosofie komt - zal men het nevenproduct slachtoffer-

wrg gauw uit produktie nemen.' Gegeven de bovenstaande analyse over **de** samenhang van het victimaliseringsproces **en** de victimologische wending in het strafrecht, lijkt deze waarschuwing enigszins overbodig.

Naar mijn mening is de kans op een terugslag in **de** strafrechtelijke aandacht voor het slachtoffer gering. De victimiseringstendens lijkt voorsnog zo Herk dat zelfs het van oudsher dadergerichte strafrecht zich erop dient te baseren, wil het zijn morele autoriteit in een moreel gefragmenteerde samenleving niet verliezen. De paradoxale situatie heeft 1,ich voorgedaan dat de legitimiteit van het strafrecht berust op het bestaan van nagenoeg 'non-arbitrair' slachtoffers, maar dat het terzelfdertijd buitengewoon slecht is geëquipeerd **hun** genoegdoening te geven (Weisstub, 1986).¹⁸

De victimologische wending in het strafrecht die in dit hoofdstuk werd beschreven, is naar mijn mening dan ook niet een toevallige samenloop van omstandigheden af een modetrend (Sedman, 1990), maar een noodzakelijke 'modernisering' van het strafrechtelijk denken. De slachtofferbeweging (wetenschap, beleid, hulpverlening) dwingt als het ware een correctie af op het negentiende-eeuwse strafrecht, dat 1,0 hecht verankerd lag in de religieus geïnspireerde samenleving. Sterker nog, de overtuigende strafrechtsfilosofie, waar het volgens Van Dijk nu aan zou ontbreken, kan naar mijn mening juist worden gevonden in de aandacht voor het slachtoffer. In dit verband kan worden gewezen op serieuze theotievorming rond het begrip 'restorative justice': 'an emerging theory [...] in which the purpose of state intervention is to bring about peace among participants and restoration of losses' (Galawayen Hudson, 1990, p 10; zie ook: Messmeren Ouo, 1992; Weitekamp, 1992).

De hulpverlening aan slachtoffers is wellicht wat gevoeliger voor conjuncturele verschuivingen. Het is immers evenzeer denkbaar dat het slachtoffer niet zozeer als hulpvrager, maar als aanklager in het strafproces een belangrijker plaats zal worden toegekend (zie voor deze discussie onder andere Joursen, 1987; Van Dijk, 1989). De stelling van Hulsman (1984) dat het openbaar ministerie niet verder wu moeten criminaliseren dan door het slachtoffer wordt gewenst, is in dit verband nadere overweging waard. De afschaffing van het strafrecht, zoals in het abolitionisme van onder anderen Hulsman en

18. Onder andere om die reden wordt slachtoffers vedaal geadviseerd hun toevlucht te nemen tot het civiele recht (Hes, 1988; Van Driem, 1989).

Bianchi wordt bepleit, lijkt zich overigens tegen het slachtoffer van criminaliteit te keren. Daarbij geldt het praktische argument dat men niet kan veronderstellen dat elk slachtoffer over voldoende tijd, geld, energie en psychische kracht zal beschikken om zijn gelijk, bijvoorbeeld via de civiele rechtspraak, te behalen.

Als belangrijker argument tegen het abolitionisme geldt echter dat, vanuit een maatschappelijk oogpunt, het door de overheid erkende slachtoffer niet gemist kan worden. Het strafrecht legt, als geïnstitutionaliseerde afwijzing van crimineel veroorloofd leed, hoe beperkt dan ook, een eenduidige basis in de moraliteit. Abolitionisme en criminaliteitsbestrijding vormen als zodanig een contradictie in terminis (De Haan, 1991). Het strafrecht vormt een eenheidschepende momenten in de turbulente ontwikkeling van de moraliteit. Juist in een meer gefragmenteerde samenleving kan een dergelijke normstelling niet worden gemist. De samenleving heeft het strafrecht, terwijl het strafrecht niet meer zonder de erkenning van het slachtoffer kan.

De critici van het slachtofferdenken wijzen overigens wel op een reëel gevaar.¹⁹ Juist omdat het evidente slachtoffer zo centraal is komen te staan in de postmoderne moraliteit, valt niet uit te sluiten dat hiermee een tijdperk van een sterk repressief criminaliteitsbeleid wordt ingeluid. Het strafrechtelijk beleid wordt niet langer gesreund door de grote ideologieën, maar wordt er dus ook niet meer door geremd. Het vergruïneert enige ideologische verbeeldingskracht om leedtoevoeging – de essentie van strafrechtelijke interventie – binnen de perken te houden. Het verdwijnen van de levensbeschouwelijk geïnspireerde consensus over schuld en boere, komen ook zaken als berouw, vergeving en begrip voor de dader enigszins in het luchtledige te hangen. Daarom is het van belang om ook de dader als een moreel subject te bejegenen, niet eerder te uitengezer.

Een groot deel van het Wetboek van Strafrecht lijkt niet onderhevig te zijn aan het hier beschreven victimiseringsproces. Voor de meeste geweld- en vermogensdelicten geldt dat het erin schuilgaande leed nauwelijks voor discussie vatbaar is. Daarmee is niet gezegd

19. Fattah (1986), een van de voormannen van de victimologie, waarschuwt voor de volgende tien gevaren: 'offender bashing'-campagnes, 'netwidening'-effecten, symptoombestrijding, nadruk op conventionele criminaliteit, vergroting van de angst, vergroting van conflicten, stigmatisering van slachtoffers, verzwakking van sociale relaties van het slachtoffer door professionele hulp, vertraging van natuurlijk herstel en het wekken van verkeerde verwachtingen.

dar het strafrecht per definitie hergdijkaan zijn kant heeft of dat het criminaliteitsbeleid een ongedimiteerd offensief kan inzetten. Het strafrecht, zo heeft J. Remmelink ooit gezegd, is een tobbige aangedegenheid en dat moet het volgens hem ook blijven. Hoewel het strafrecht veel evident leed verneenwoordigt, blijft het tegelijkertijd onderhevig aan verandering. Daderschap en slachtofferschap zijn ten principale constructies, ook al verwijzen ze meestal naar reëel ervaren leed.

Deze stelling ligt ten grondslag aan de twee volgende hoofdstukken. Daarin worden twee morele oordelen behandeld, die respectievelijk een proces van victimisering en van devictimisering te zien geven: seksuele kindermishandeling en prostitutie. Wellicht niet geheel toevallig liggen beide voorbeelden in de sfeer van de zedenwetgeving. Juist daar deden zich, onder andere door toedoen van de feministische beweging, in de afgelopen eeuw belangrijke ontwikkelingen in de definiering van slachtofferschap voor.

HOOFDSTUK 5 *Devictimalisering van het seksueel misbruikte kind*

Geseculariseerde, geseculariseerde moraal staat in het teken van het slachtoffer. Naarmate het slachtoffer aanschouwelijker en het leed involdbaarder worden (gemaakt), neemt de kans op (h)erkenning van het slachtoffer toe. In dit hoofdstuk zal worden geprobeerd deze, in het vorige hoofdstuk ontwikkelde, stelling te illustreren aan de hand van een van de meest spectaculaire opsporings van een slachtoffer in de afgelopen tijd: die van het seksueel misbruikte kind. Opmerkelijk niet zozeer vanwege de aard van het lijden, als wel vanwege de enorme kracht waarmee het slachtoffer in de jaren tachtig in de maatschappelijke aandacht kon komen.

Tegen de achtergrond van de victimalisering van de moraal, waarbij slachtofferschap de centrale inzet is geworden van morele consensusvorming, dient te worden geanalyseerd hoe juist seksueel misbruik van kinderen zo een explosief groeiende belangstelling kon krijgen. Daartoe wordt eerst ingegaan op de veranderde betekenis van seksuele kindermishandeling. Vervolgens wordt de rol van het feminisme hierin geanalyseerd.¹ Ten slotte wordt stilgestaan bij de individualisering van de positie van kinderen en de 'professionele blokkade' die de doorbraak van deze vorm van slachtofferschap tegenhield.

1. Er zij hier op gewezen dat de huidige discussie over 'normen en waarden' vrijwel geheel in het teken staat van mannelijke moraliteit (Lissenberg, 1993). Voor 20 ver het over criminaliteit gaat lijkt dit niet te zijn; dit is een vrijwel geheel mannelijke aangelegenheid (Rutenfrans, 1989). Daarbij komt dat het feminisme zich in de eerste plaats profileerde als een politieke en niet als een morele beweging. In dit verband is de discussie die door Gilligan (1982) werd aangewengd, relevant. Tegenover de mannelijke moraal in termen van rechtvaardigheid plaatst zij de 'zorgethiek' van vrouwen. Hierbij gaat zij de confrontatie aan met Kohlberg, die een universeel geacht fasenmodel geeft van de ontwikkeling van moraliteit bij het opgroeiende kind. De kritiek op Gilligan is dat zij ook een universeel model presenteert en abstraheert van de machtsverhouding tussen de seksen (zie onder andere Sevenhuijsen, 1988; Prins, 1990). De hier beschreven victimalisering van moraliteit zou kunnen worden gezien als een opkomende 'zorgethiek' binnen het rechtvaardigheidsdenken.

De belangstelling voor seksuele kindermishandeling, die aan het eind van de jaren tachtig haar hoogtepunt bereikte, is altijd enigszins ambivalent geweest. In de berichtgeving in de media wisselden een verontwaardigde en een relativerende toon elkaar af. Met name de berichten over de omvang van het probleem leken zich uitstekend te lenen voor de veronwaardigde toonzetting. Het *NRC-Handelsblad* kopte naar aanleiding van het meest belangwekkende Nederlandse onderzoek op dit terrein (Draijer, 1988b) 'één op drie meisjes misbruikt' *De Volkskrant* was eerder naar aanleiding van Amerikaans onderzoek (Finke!hor) zelfs met een verhouding van één op twee op de voorpagina gekomen. Via berichten over het massale voorkomen van seksueel misbruik werden de lezers goed doordrongen van vooral het structurele karakter van het probleem.

Wanneer het om concrete gevallen ging, veranderde echter de toon. In de berichtgeving over bijvoorbeeld 'De Bolderkar-affaire' leken de omvangscijfers te zijn vergeren en overheerste de scepsis. Men kon eenvoudigweg niet geloven dat het waar was en verplaatste zich in het standpunt van de beschuldigde ouders. Dat de in het medisch kinderdagverblijf De Bolderkar gevonden verhouding van veertien op vijftig misbruikte kinderen in deze setting niet afwijkt van internationale en Nederlandse bevindingen (Draijer, 1989) (hetgeen vanzelfsprekend niets zegt over de juistheid van de beschuldigingen), leek op dat moment van ondergeschikte betekenis te zijn. In de berichtgeving over seksueel misbruik van kinderen wisselen verontwaardiging en relativering, verontrusting en ongeloof elkaar klaarlijk bij voortduring af.

Deze wankelmoedigheid in de publieke opinie heeft ook geruime tijd een rol gespeeld in de wetenschappelijke discussie over de omvang van het probleem. Gegevens over misbruikervaringen dient men te verkrijgen via verhalen van kinderen of terugblikken van volwassenen op de eigen jeugd. In beide gevallen zijn er altijd wel weer goede redenen om de betrouwbaarheid van de resultaten ter discussie te stellen.² Daarenboven worstelen onderzoekers met de definitie

2. Vergelijk in dit verband de Oude-Pekela-affaire, waarin 'de ontdekking' van misbruik als 'zedenangst' werd ontmaskerd (Rossen, 1989). In deze discussie werden ook termen gebruikt als hysterie en massapsychose. Hoogleraar massapsychologie Brouwer vergeleek de Bolderkar-affaire zelfs met de heksenprocessen in de middeleeuwen. Ook de term 'morele paniek' werd

(wanneer noemt men bepaalde seksuele gedragingen misbruik) en de naamgeving. Misbruik, seksuele mishandeling, vader-dochterincest, dochterverkrachting en seksuele victimisatie van kinderen zijn enige van de gebezigde termen.

Het gevolg van al deze onduidelijkheid (en overeenkomstige arbitraire onderzoeksbeslissingen) was dat de empirische studies nauwelijks een einde leken te kunnen maken aan de publieke rweestrijd tussen scepsis en morele verontrouwdiging ten aanzien van seksuele kindermishandeling. Sterker nog, het leek erop of iedere studie *dezelfde ambivalentie opnieuw genereerde*. Naar aanleiding van de reacties op haar onderzoek signaleerde Draijer (1988a, p. 1297) twee groepen mensen: 'degenen die het willen zien of weten en degenen die dat niet willen [...] Zo'n onderzoek blijkt aan die verdeling weinig te kunnen veranderen.'

Inmiddels lijkt de discussie over de omvang van het probleem enigszins te zijn gduwd. Seksuele mishandeling van kinderen is in elk geval gedeeltelijk erkend als maatschappelijk probleem. Bij de presentatie van genoemd onderzoek van Draijer sprak minister De Koning zelfs van 'een epidemie'. Ook in hun officiële standpunt aanvaardden de betrokken ministers de conclusies van het onderzoek en achtten die 'van voldoende gewicht dat maatregelen noodzakelijk zijn' (Standpunt, 1989, p. 2). Draijer (1988b) vond in haar onderzoek onder meer dat één op de zes à zeven respondenten als kind door één of meerverwanten is misbruikt (15,6%) en bijna één op de vier (24,4%) door anderen dan verwanten. Totaal heeft bijna één op de drie ondervraagde vrouwen (32,2%) een ongewenste seksuele ervaring gehad vóór het zestiende levensjaar.

Relevant is deze kleine cijfers achtde onderzoeker (in het eerder geciteerde commentaar) het feit dat 8,6% van de vrouwen uit de totale steekproef zegt last te ondervinden van deze jeugdervaringen. Het gaat hierbij volgens Draijer dan stellig niet om uit de hand gelopen knuffelpartijen; bovendien liet zij in haar onderzoek (in tegen-

veelvuldig gebruikt: 'Society appears to be subject, every now and then, to periods of moral panic. A condition, episode, person or group of persons emerges to become defined as a threat to societal interests' (Cohen, 1973, Introduction). 3. Helemaal nieuw is de beleidsmatige aandacht overigens niet. In de kinderscherming stuitte men in het verleden al geregeld op incestgevallen, waarop beleidsmatig onderzoek is gereageerd door de aanstelling van speciale politie-inspecteurs voor het horen van kinderen (Schols en Bronkhorst, 1991). In het bekende rapport *De maatschappelijke verwildering van de jeugd* uit 1953 worden massale praktijken van incest tussen broers en zussen gesignaleerd.

stdling tot veel Angdsaksische onderzoekers, onder wie Finkdhor en Russe1!) de mogelijkheid open dat het contact van de kant van het mcisje vtijwillig was.⁴ In tegenstelling tot ved slachtofferondetzoek werd in het onderzoek van Dtaijer explicietook de subjectieve slacht-offerervaring gemetcn. Zoals in het vorige hoofdstuk reeds is gested, wordt daarmee een meer dynamisehe invulling van het slaetoffer-begrip gestimuleerd.

Sandfoft ((989) deed empiriseh onderzoek naar sC"ksuele onrwik-kelingen van kinderen, zonder bij voorbaar uit te gaan van seksueel misbruik. Zijn cijfers van onvrijwillige seksuelc ervaringC"n zijn des-ondanks vrij hoog. Een steekproef van 175 jongens en 108 meisjes meldde in totaal 572 contaeten of relaties voor her zestiende levens-jaar. Van de contaetenlrclaties met volwassenen werd door de jon-gens 29% en door de mC"isjes 76% als ongewenst ervaren (met leef-tijdgenoten respectievelijk4% en 33%). In dit hoofdstukstaatcehtcr niet de omvang ofde aard van scksuele kindermishandeling centraal, maar de vraag waar de belangstelling voor het ongcwenste seksude contact met kindercn vandaan is gekomen. Hoe kon, ondanks de ambivalentie in de discussie, de consensus over dit onderwerp in vijftien jaar tijd zo stevig verankerd raken? Welke factoren hebben bijgedragcn aan de victimalisering van juist het seksueel mishandel-de kind?

DE 'ONTDEKKING

De vraag naar de plotselinge belangstdling voor het seksueel mis-bruik van kinderen kent, empirisch gesproken, rwee mogelijke ant-woorden die echter beide niet gehed bevredigend zijn. Het eerste is dar de omvang van seksueel misbruik dusdanige vormen heeft aan-genomen dat er in feite sprake is van een nieuw fenomeen. De twee-

4. Deze Amerikaanse en Engelse ondenoekers zijn van mening dat bij seks tussen volwassenen en kindercn perddinirie geen sprake kan zijn van instemmingvan het kind. vanwege het overwicht van de volwassene. In dit verband neemt Finkdhor eenleeftijdsverschil van vijfja;1[als criterium voor misbruik. In geval van leeftijd-genoren vindt Finkclhor dat niet gesproken kan worden van seksued misbruik; Russdllaar in diegcvallen de 'research staff' beslissen ofer van misbruiksprake is. Russdl is bovendien van mcningdat indien de respondent gewenste ervaringen rapponeert, deze toch als misbruik gezien moeten worden (zie voor deze discussie Draijer.1988b).

de mogelijkheid is dat seksualiteit tussen volwassenen en kinderen altijd al massaal voorkwam, maar dat het tot de jaren zeventig van deze eeuw heeft moeten duren voordat - om welke reden dan ook - dit werd ontdekt. In deze antwoorden wordt er respectievelijk van uitgegaan dat er nieuw zeer ontstond dan wel oud zeer werd ontdekt.

Het idee dat we re maken hebben met een nieuw verschijnsel - het eerste antwoord - wordt in de literatuur nauwelijks verdedigd en daar lijkt ook weinig reden voor. Er zijn op zijn minst drie bronnen waaruit blijkt dat het probleem eerder werd gesignaleerd.⁵ In de eerste plaats is er het werk van de kinderbescherming. Zo werden in tien procent van de dossiers van de *kinderbescherming* in Boston over de periode 1880-1960 beschrijvingen van incest aangetroffen. De onderzoeker (Gordon, 1988, p. 7) stelt dan ook dat 'the "discovery" of child sexual abuse in the last decade has been only a rediscovery of a problem well known to social workers in the nineteenth century and the Progressive era'.⁶

Naast deze aanwijzing in de oudste kinderbeschermingsdossiers, wordt er, in de tweede plaats, reeds vanaf 1940 met grote regelmaat *onderzoeksmatig* gerapporteerd over hoge percentages seksueel misbruikte kinderen in ziekenhuizen en tehuisen, ander meer door C. Landis in 1940,], Landis in 1956 en Gagnon in 1965 (zie voor een overzicht van deze onderzoeken, Draijer, 1985). In de derde plaats was er aan het einde van de vorige eeuw reeds sprake van *theorievorming* over de traumatiserende effecten van kinderlijke seksuele ervaringen en wel door Freud. In een drietal artikelen beschreef hij, nog voor hij in 1900 zijn eerste grote psychoanalytische werk, de *Traumdeutung*, publiceerde, de gevolgen van seksuele ervaringen in de vroege jeugd.

Zo zet hij in zijn lezing 'Zur Actiologie der Hysterie' (1896) voor een 'ijzig publiek' (zoals hij later in een brief aan Fliess zal schrijven) uiteen 'dat elk geval van hysterie berust op één of meer voorvallen van prematur seksuele ervaring. [...] Ik beschouw dit als een belangrijke onrhuiling, als de onrdekking van een *Caput Nili* [Bron van de Nijl] op neuropathologisch gebied' (cursiveringen van Freud, Ned. vert.

5. Nog afgezien van de wetgeving ten aanzien van incest die in de loop der eeuwen tot stand kwam.

6. Hierbij kan ook worden verwezen naar de studie van Pleck (1989), die drie perioden in de Amerikaanse geschiedenis aanwijst waarin sprake was van verhoogde interesse voor familie geweld (inclusief incest): 1640-1680, 1874-1890 en 1960-1980.

1986, p. 26). En ook: 'Het staat volgens mij vast dat **onze** kinderen veel vaker aan seksuele offensieven worden blootgesteld dan men zou verwachten op grond van de geringe wrg die ouders hieraan besteden' (p. 27). ('Het klinkt als een wetenschappelijk sprookje', schijnt de voorzitter van de bijeenkomst, Krafft-Ebing, zich te hebben laten onrvallen.)

Deze vroege beschrijvingen van **seksuele** ervaringen van kinderen, doot kinderbeschermers, onder20ekers en Freud, duiden aan dat we niet te makcn kunnen hebben met een **recent** fenomeen. Oat sluit nog nier de mogelijkheid uit dat de omvang van de seksuele **contacten** met kindeten in de laatste decennia zodanig is toegenomen dat er nu pas aanlciding is om het probleem tot een **maatschappelijk** probleem te verhdfen. Over **deze** mogelijkheid zal nooir definitief uitsluitsd gegeven kunnen warden. De vroeger **gerapporte**erde bevindingen betrdfen gevallen die bij de hulpvcrlening zijn aangemeld en zeggen niets over de 'stille aantahen', oftewel het 'dark number'. Deze mogdijke vettekening geldt, zoals bekend, evenzeer voor de statisticken van de politic en het openbaar ministeric.⁷ Die betekentr dat we moeten vaststellen dat er op empirische gronden geen zinvolle uitspraak is re doen over een eventuelc toename van seksuele handelingen met kinderen.

Over het algemeen wordt er in de literatuur dan ook van uitgegaan dat seksucel misbruik van kinderen van alle tijden is, rnaar dat het recentelijk pas 'ontdekr' is.⁸ Daarbij wordt sarns gewezen op de psychologische redenen voor het stilzwijgen. In de wootden van Morgan (1988, p. 75): 'it **is** rately a life-and-death issue [...] few external signs [...] children tend to disclose [...], sometimes because they arc threatened [...], sometimes through feat [...] they will be removed, and sometimes they do nor expect to be believed'. **Meestal** gaat de feministische beweging met de eer sttijken wat bettefr het

7. Van **alle** geregistreerde zedendelicten ginghc! bijvoorbeeld in 1954 in 84% van de gevallen om schennis van de openbare eerbaarheid en pedofiele contacten; in 1982 had 60% van de **aangiften** berrekking op **aanranding** en **verkrachting** (Frenken en Doomen, (984). Deze statistieken zeggen, mer andere woorden, vaak meer over de **aangiftebereidheid** en de **neiging** for vervolging dan over het daadwerkelijk voorkomen van de desbetreffende handclingen (zie ook Draijeren Langdand, 1989).

8. Volgens Finkdhor (1982) werd in het **verleden** met name door 'moralisten' gewezen op het probleem. Deze personen verzetten zich tevens tegen seksuele voorlichtingopscholen en tegen een humane behandeling van seksuele delinquenten.

verbreken van de stilte. Seksualiteit met kinderen zou de uitdrukking **vormen** van de patriarchale macht die pas in de **laatste** decennia definitief aan de kaak kon worden gesteld.

Deze verklaring is naar mijn mening juist, maar beperkt. Seksueel misbruik van kinderen wordt voorgesteld als een universele, **ahistorische** categorie, dat wil zeggen aard, omvang en betekenis ervan worden geïsoleerd van de morele context waarbinnen het plaatsvindt. Het slachtoffer was er altijd al, maar niemand kon of wilde het zien. **Hetzelfde** geldt overigens voor de historische **derivering** ('in het oude Egypte was incest heel normaal'). In een dergelijke, momenteel weinig meer geroemde, opvatting is er eigenlijk nauwelijks sprake van een slachtoffer geweest.⁹

Tegenover een statische opvatting van slachtofferschap staat in dit boek een meer dynamische: slachtoffers worden niet zozeer ontdekt, maar als zodanig benoemd. De recente spectaculaire **belangstelling** heeft dan eerst een vooraf te maken met een 'andere **beoordeling**' van het betrokken gedrag. Daarmee zij niet gezegd dat er reden is om het leed te relativiseren. Integendeel, in de huidige morele context is het bijna ondenkbaar dat men niet gebruik gaat onder dergelijke ervaringen. Gezien de morele consensus over deze vorm van leed is het, individueel gesproken, bijna uitgesloten dat men zich niet als slachtoffer voelt en de daarmee gepaard gaande gevoelens heeft. Maar de status van slachtoffer is niet vanzelfsprekend verbonden aan het leed waarnaar deze verwijst. Men zou zich **zelfs** kunnen afvragen of de mate waarin leed wordt ervaren, niet mede afhangt van de mate waarin herwordt erkend. In nog geen twintig jaar tijd is een volstrekt andere morele betekenis verleend aan 'incest', en verscheen er een overeenkomstig nieuw slachtoffer **ten toele**.

9. In 1983 verscheen bijvoorbeeld een themanummer over incest van het **NVS** H-periodiek *Sekstant*, waarin de meeste artikelen een sterk relativiserende onderrooien hebben, juist omdat het een verschijnsel van alle tijden zou zijn, waar een **zwaar taboe** op rust. Volgens Roelofs (in dat nummer) zal bij de doorbreking van het taboe op incestervaringen blijken dat '[...] incest ook positief kan verlopen; we zien er nergens weinig van, maar naar mijn mening zullen deze gevallen meer en meer gaan opduiken'. Bots (1986) typeert dit nummer als 'een verderfelijke produkt van de seksuele revolutie'. Zie voor een **serieuze cultureel-antropologische relativisering** van het begrip seksueel misbruik, Konker (1992). Een historische relativisering te vinden in **Breeuwsma** (1990).

Over het algemeen wordt verondersteld dat er op incest met kinderen¹⁰ een vrijwd universeel verbod bestaat, dat in de wetgeving is vastgelegd. Wat betreft seksueel contact van niet-verwante volwassenen met kinderen valt op dat in Nederland bij de vervanging van de Code Penal in 1886 door het, overigens vrij liberale, Wetboek van Strafrecht voor het eerst een leeftijdsgrens werd opgenomen. (In de Code Penal was wel een verbod opgenomen van het gebruik van geweld en het misbruik van overwicht.) Door de toenmalige minister van Justitie Modderman werd destijds een leeftijdsgrens voorgesteld van veertien jaar, door de Tweede Kamer werd deze veranderd in zestien jaar. In wetwijzigingen van 1911 en 1936 werd de zedijkheidswetgeving ten aanzien van jongeren steeds strikter (Schuijer, 1989).

In 1970 kwam er een kemering in de wettelijke moralisering van seksueel gedrag van jongeren. Minister Polak stelde in dat jaar de Commissie Herziening Zedelijkheidswetgeving (Commissie-Melai) in, die tien jaar later met haar eindrapport kwam. In afwijking van haar advies werd in de jaren tachtig een wetwijzigingvoorbereid om de leeftijdsgrens te verlagen tot twaalfjaar.¹¹ Eind jaren tachtig werd dit voorstel door minister Korthals Altes weer ingetrokken. Schuijer (1989) spreekt in dit verband van 'de lijdenswegvande zedijkheidswetgeving'. Het wetgevend oordeel over incestueuze contacten met kinderen lijkt minder gevoelig voor verschuivingen in morele opvattingen dan in het geval van seksualiteit van volwassenen met niet-verwante kinderen.

In de theoretische vorming over incest wordt ervan uitgegaan dat het wettelijk incestverbod verwijst naar een vrijwd universeel incesttaboe. Rond dit incesttaboe zijn drie omvattende theoretische verklaringen geformuleerd, die hier in het kort worden weergegeven. In de *(socio)biologische verkfaring* wordt ervan uitgegaan dat het incestverbod erop is gericht processen van inteelt te voorkomen en de levens-

10. In de Nederlandse wetgeving zijn incestueuze verhoudingen tussen volwassenen niet verboden, maar eventuele nakomelingen hebben juridisch gesproken geen vaderlijke bloedverwanten en heten naar de moeder.

11. Melai stelt in zijn eindrapport (1980, p. 50): 'Het komt mij voor dat zelfs onduidelijkheid over de schadelijkheid van seksuele relaties tussen ouderen en jeugdigen in het voordeel van de twijfel ten faveure van de bescherming van jeugdigen moet uitvallen.'

kansen van het nakomelingschap re vergroren. In de *Freudiaanse cultuurtheorie* wordt het incesttaboe gezien als culturele wet, die moet voorkomen dat de seksuele energie binnen de familie blijft en zodoende niet wordt aangewend VQOt verdere reptodukrie. In het Oedipuscomplex schuift het motief om huiten het eigen gezin om een ander gezin te stichten en zo de gewensre posirie van de vader in re nemen (een symbolischevadermoord). In de *structureleantropologie* (Uvi-Strauss) wordt de overlevingskans van de cultuur als zoda-nig als dwingend gegeven gezien om buiten het eigen starnverband te huwen en wordt de ruil van vrouwen als structured mechanisme aangewezen.

Het zal duidelijk zijn dat voor een verklaring van het huidige debat over seksucel misbruik van kindeten geen van deze rheorieen relevant is; er worden althans in de literatuur geen argumenren aan omleend. Toch is her zinvol om deze verklaringen op deze korte gesimplificeerde manier weer re geven. Daaruir blijkt namelijk dat alle drie de verklaringen betrekking hcbben op de raj die incest speelt bij de *reproductie*: de nakomelingen vormen het vertrekpum voor de theorie. Deze constatering maakt duidelijk dat het debat in de jaren tachtig een andete inzet had dan de klassieke discussie over het incesrraboe. In deze discussie gaat het niet om de teproductieve, maar om de *seksuele hoedanigheid van incest*. De inzet van de discussie is niet het nakomdingschap, maar hetslachtofferschap.

De eerder geciteerde Gordon ncent dar de rheorctische fixaric op het reproductieve karakter van incest de onderkenningvan de seksu-
ele lom ervan in de weg heeft gestaan. Vanuit deze constatering van de houding ten opzichte van incest onderscheidt zij twee soorten reacties. Rond de eeuwwisseling werd incest vooral gezien als een uiting van morele en sociale mindcrwaardigheid. Het probleem werd met name gdokaliseerd in de onderste maatschappdijke klas-se. In de tweede periode (van 1910 tot 1960) werd incest vooral gede-finieerd als pathologisch gedrag van 'zicke' mensen, seksude delin-
quenren. Zij merkr daarbij op dat de manndijke daders over her algemeen werden gespaard; de vrouwen trofblaam: de meisjes waren ol17.edelijken de moeders hadden hen moreel verwaarloosd.

In aansluiting op deze typeringen kan worden gesteld dat het hui-dige debat wordt gevoerd in het kader van de veranderingen in de seksuele bcctckkingen. Na respectievelijk cen klasse- en cen dcvia-
tieprobleem is incest een sekseprobleem geworden. Een seksepro-
bleem waarin vrouwen, als slachtoffe[s], worden gespaarden mannen

als daders worden ontmaskerd. In dat licht moeten we naar mijn mening ook begrijpen dat niet alleen seksueel contact tussen verwanten centraal staat, maar elk seksueel contact tussen volwassenen en kinderen. Met de 'seksualisering' van de incestproblematiek is het onderscheid tussen eigen kinderen en kinderen in het algemeen in de discussie van ondergeschikte betekenis geworden. Niet alleen het misbruik van de verwantschap is de inzet van de discussie, maar vooral ook de ongelijke machtsrelatie.¹² Wannier Hofstede (1988) schrijft dat 'zulke uiteenlopende zaken als incest, kinderporno, criminele ontucht door vreemden en pedofilie op een hoop worden gegooid', moeren we ons realiseren dat dit niet voortkomt uit onkunde of berust op een misplaatst misverstand, maar iers zegt over de inzet van de discussie.

DE SEKSUELE REVOLUTIE

De ontwikkeling van het begrip 'incest' merkt zijn teproductieve betekenis naar het begrip 'seksueel misbruik' met zijn structurele, victimale connotatie komt voor rekening van de feministische beweging. Goddon stelt dat de aandacht voor familiegeweld, in de brede zin des woords, sterk verbonden is met de kracht van de vrouwenbeweging, welke die rond de eeuwwisseling als de huidige. Toch is het naar mijn mening te simpel om ervan uit te gaan dat het aan de kaak stellen van mannelijke seksualiteit ertoe heeft geleid tot de eerder gefotomuleerde verschuiving in de betekenis van kinderen. Enige nadere precisering lijkt mij gewenst.

De ontwikkeling van de seksuele moraal in de jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig wordt gerypeerd met het begrip 'seksuele revolutie'. Hoewel het voor de hand ligt om deze 'revolutie' vanuit nieuwe inzichten als een historisch curiosum af te doen, valt de invloed ervan mijns inziens moeilijk te overschatten. Schnabel (1990) stelt dat 'de jaren zestig' de seksualiteit 'onschuldig' verklaarden. Als beginpunt van de seksuele revolutie neemt hij de genoemde *Sextant-rede* uit 1968 van Mary Zeldenrust-Noordanus aan het slot van het N V S H -congres, waarop deze vereniging in plaats van 'verstandig ouderschap' 'seksuele hervorming' tot hoofddoel verklaarde. Alle voornemens in die rede zijn, volgens Schnabel, nage-

12. In dit verband kan bijvoorbeeld worden gewezen op Kdly (1988), die zich verzet tegen een 'revival' van het begrip incest in de Cleveland-affaire en pleit voor een subjectieve definitie van seksueel misbruik.

noeg werkelijkheid geworden (ook de opvatting dat prostitutie als beroep gezien moet worden, zie hoofdstuk 6). Daarbij ziet hij de (ongekend snelle, massale acceptatie van de) pil als de katalysator van de seksuele revolutie. Als belangrijkste ontwikkeling in deze periode schetst hij de openbaarheid rond seksualiteit.

De traditionele 'woordvoerders' op het gebied van de seksuele moraal – afgezien van 'Rome' en enkele relatief kleine christelijke groeperingen – werden steeds minder gehoord en in plaats daarvan werd via de massamedia kond gedaan van een bevrijde seksualiteitsbeleving. Gedragingen die tot in de jaren zestig perversies werden genoemd, kregen de status van 'parafilia', seksuele variëteiten die weliswaar afwijkend bleven van de statistische norm, maar daaraan niet langer ondergeschikt waren (Frenken en Doomen, 1984). Kenmerkend voor deze periode lijkt te zijn dat niet langer de maatschappelijke norm, maar de individuele lustbeleving tot meer! uitgangspunt werd verheven. Seksualiteit stond in het teken van de bevrijding: de emancipatie van de subjectieve lust ten opzichte van de restrictieve zedelijke moraal. In de bevrijding ten opzichte van de 'norm' werden de gangbare maatschappelijke codes getart.

Het object van deze bevrijde lust figureert in een dergelijk emancipatorisch streven als vanzelfsprekende ja-klapper; het verschijnt in deze revolutionaire dagen als complementaire projectie van de zich emanciperende lustbeleving. Het kan moeilijk tot spreken komen anders dan in welwillende termen ten opzichte van haar of zijn belager. De 'bekentenis' dat er lust beleefd wordt aan kinderen wordt in een dergelijke situatie eerder gezien als morele overwinning dan als schaamtevol 'heich'. Dit geldt niet alleen voor pedofilie, maar in zekere zin ook voor incest. Wolters (1982) citeert Valda Davila van de Californische 'Childhood Circle' die in 1981 proclameerde: 'We believe children should begin sex at birth. It causes a lot of problems not to practise incest.'

Dichter bij huis wordt door De Winter en Van der Vegte (1991) de Ome-Harry-affaire opgepakt. In 1973 schreef een verontruste moeder in *Sextant* over de seksuele activiteiten van haar vriend ten opzichte van haar dochter. Het antwoord van de redactie luidde: 'Het is duidelijk dat u gekweld wordt door gevoelens van angst en jaloezie. Over honderd jaar zal men ongetwijfeld niet begrijpen waar u zich dñlk over maakt.' Na vele, vooral afwijzende, ingewonden brieven, probeerde de redactie te sussen: '[...] het probleem van deze vrouw is dat ze zich verzet tegen de emancipatie van de lust'. Hoewel

Cozijn en Van Dijk (1976) ook in het midden van de jaren zeventig vonden dat pedofilie onder de bevolking als een van de meest afkeurenswaardige misdrijven werd ervaren (en dit gold waarschijnlijk ook voor incest), mag uit de Ome-Harry-affaire blijken dat in de maatschappij van de seksuele bevrijding de conventuele negatieve keerzijde aan de kant van het seksobject moeilijk kon worden gethematiseerd.

Die gebeurde pas met de opkomst van de vrouwenbeweging, die al vrij snel de seksuele verhouding tussen mannen en vrouwen tot ideologisch speerpunt maakte (het boek *Sexual Politics* van Kate Millett verscheen in 1969). Volgens Schnab (1990, p. 16) leidden de grotere openheid en de aanvaarding van de seksualiteit niet tot het verdwijnen, maar juist tot het zichtbaar worden van verschillende vormen van seksueel misbruik. De eerder gesignaleerde 'seksualisering' van het incestbegrip was inderdaad ondenkbaar zijn geweest onder de seksuele openheid. Toch lijkt deze opvatting enigszins voorbij te gaan aan de botsingen die gepaard gingen met het thematiseren van het 'seksobject' tot slachtoffer.

HET FEMINISME

In de loop van de jaren zeventig kwam, door roedoen van de vrouwenbeweging, seksualiteit niet langer in het teken van de bevrijding, maar in het teken van de macht te staan. Vrouwenhandel, seksueel misbruik, ongewenste inbrimiteiten, verkrachting en pornografie werden alle samengebracht onder de noemer 'seksueel geweld' en als structured probleem aan de orde gesteld.¹³ Deze kentering in de seksuele moraal (en dat is iets anders dan grotere openbaarheid) had vanzelfsprekend grote gevolgen voor de omgangsvormen tussen mannen en vrouwen. In door Elias geïnspireerde beschouwingen over de discussie over seksueel geweld ten opzichte van vrouwen wordt deze feministische reactie als een nieuwe uiting van beschaving beschreven (De Swaan, 1984; Wouters 1990). Een hoger niveau van zelfregulering van mannen wordt karakteristiek geacht voor de moderne seksuele verhouding.

Wouters (1986) vergelijkt bijvoorbeeld de nota *Het dansvraagstuk* uit 1932 met een studie over ongewenste inbrimiteiten op het werk

13. Zo werd op deze langzamerhand legendarische conferentie over seksueel geweld in 1982 vastgesteld dat seksueel misbruik van kinderen 'een structured probleem' (is), waarbij 'macht een grotere rol speelt dan seksualiteit' (Ackeren-Rawie, 1982; ook De Bruijn en Timmerman, 1988).

(Projectgroep vrouwenarbeid, 1986). In tegenstelling tot de jaren dertig, waarin 'het tekort schieten van de zelfbeheersing (op de dansvloer) als onvermijdelijk gegeven werd geaccepteerd', is er nu op de werkvloer sprake van een 'wedertijds verwachte zelfcontrole'. 'De vrijere omgang vergde een subtieler in- en aanvoelingsvermogen en een grotere flexibiliteit van de vrouw. Allerlei sociale en seksuele variaties raakten geaccepteerd of getolereerd, terwijl in datzelfde proces weer andere variaties steeds duidelijker en collectiever als "grof", "achteloos" of "zielig" werden ervaren en als zodanig besproken' (p. 21). Deze zelfcontrole geldt niet alleen de openbare sfeer maar ook 'de nissen van de samenleving die vroeger donker bleven, zoals de prostitutie en het gezin'.

Seksualiteit is, in deze plausibele woorden, een precarie aangelegenheid geworden, waarvoor (ofomdat) nieuwe codes in ontwikkeling zijn.¹⁴ Schnabel meent dat de beschreven periode uiteindelijk gezien moet worden als het doorzichten van het romantisch liefdes-ideaal. Seksualiteit werd synoniem met 'anderebethaging', de eis van wederkerigheid wordt gerekend als onderdeel van de democratisering van de seksuele relatie (Schnabel 1990' p. 28). In deze ontwikkeling van nieuwe omgangsvormen speelt het zelfbewustzijn van vrouwen vanzelfsprekend een essentiële rol. De macht van mannen reikt verder als de complementaire macht van vrouwen zich weet te ontwikkelen.

Ten aanzien van deze machtsverhouding lijkt de afgelopen jaren het ideologische pleis min of meer beslecht te zijn: vrouwen hebben een overtuigende (ideologische) positie ingenomen. Dit geldt echter niet ten aanzien van de veel ingewikkelder verhouding tussen volwassenen en kinderen. Kinderen nemen in het openbare debat per defloratie een onmondige positie in, omdat zij daaraan eenvoudigweg niet of nauwelijks kunnen deelnemen. De aandacht voor seksueel misbruik van kinderen impliceert in die zin een verschuiving (of een uitbreiding) van het seksuele strijdtoneel naar het kind. Het kind was 'als slachtoffer' afhankelijk van ideologisch sterk ontwikkelde zaakwaarnemers, terwijl omgekeerd het feminisme gebruik kon maken van een nog evidentere schakel van volwassen vrouwen.

In de feministische aandacht voor seksueel misbruik van kinde-

¹⁴ Een aanwijzing voor het 'precarie karakter' van de nieuwe verhoudingen kan zijn dat hoger opgeleide vrouwen meer last zeggen te hebben van seksuele intimidatie dan lageropgeleide vrouwen (Van Buuren, Wörmann e.a., 1985).

ren kunnen in dat licht twee dingen worden vastgesteld. In de eerste plaats valt op dat seksuele kindermishandeling eerder al onderwerp wordt van feministische verontrusting. In Nederland verscheen het eerste feministische artikel over incest pas in 1979 (Rijn-aartS, [1979]), terwijl de tweede feministische golf reeds in de vroege jaren zeventig op gang was gekomen. In de tweede plaats is het opmerkelijk dat de 'ontdekking' van fysieke kindermishandeling buiten het feminisme om heeft plaatsgevonden en tot op de dag van vandaag nauwelijks onderwerp is van feministische theorievorming (Van Daalen, 1990),

Deze twee constateringën krijgen *relief* wanneer we kijken naar de eerste feministische golf aan het einde van de vorige eeuw.) In die jaren heeft het ter discussie stellen van de sekseverhoudingen van het begin af aan ook in het teken gestaan van de mishandeling en verwaarlozing van kinderen. Volgens Gordon had deze eerste beweging veel meer het karakter van een strijd tussen 'moeders met kinderen' en 'mannen' dan in de tweede golf het geval is. Aan de orde waren zaken als openbaar onderwijs, kinderopvang, ge1. Ondwarsig en kinderscherming. Gordon is van mening dat dit verschil tussen beide emancipatiegolven te maken heeft met het feit dat de recente vrouwenbeweging vooral bestond uit jongere vrouwen zonder kinderen.

Wollich is het echter inzichtelijker om te stellen dat in de jaren zeventig kinderen in feite 'ontbraken' in de feministische theorievorming. Niet alleen omdat ze er niet waren, maar vooral omdat juist de vanzelfsprekendheid van het moederschap voor vrouwen ter discussie werd gesteld. Het feminisme van de jaren zeventig heeft zich veel eerder geconcentreerd op de vraag hoe de vrouwelijke identiteit gedacht kan worden onafhankelijk van het (heteroseksuele) gezin. Kinderen vormden in wezen een theoretisch 'laag' bijkomstigheid. Seksuele mishandeling van kinderen verscheen dan ook op het feministische toneel! *via de aandacht voor de (eigen) seksuele socialisatie*, en niet vanuit de positie van de verontruste moeder.

Het seksueel misbruikte kind werd als het ware retrospectief 'ontworpen' in de feministische praatgroepen van de jaren zeventig. Het diende eerst en vooral de onmaskering van de mannelijke seksualiteit en de herdefiniëring van de vrouwelijke. Dit maakt ook begrijpelijk waarom het fysiek mishandelde kind een weeskind werd van

15. Zie voor een politieke analyse van de eerste feministische golf, Jansz (1990).

de feministische theorievorming. Kindermishandling leende zich niet voor de morele veronwaardiging; 'deze trof meisjes en jongens in gelijke mate en de mishandelende ouders bleken zowel mannen als vrouwen te zijn' (Van Daalen, 1990, p. 160).¹⁶

Dat seksueel misbruik van kinderen een zeer sterk wapen is in de seksesrijd, wordt duidelijk als we de bevindingen van Draijer, die volgens haar representatief zijn voor de bevolking, 'omslaan' naar de mannelijke daders. Als één op de zeven meisjes voor het zestiende jaar seksueel is misbruikt door verwanten, verwijst dat naar één op de zeven mannen die in staat geacht moet worden zijn dochter, kleindochter, stiefdochter, zus of nichtje seksueel lastig te vallen. Volgens de resultaten van haar onderzoek heeft maar liefst één op de drie mannen er geen problemen mee om een meisje tegen haar zin seksueel te benaderen voor het zestiende levensjaar.

Bij deze 'omslag' naar de mannelijke bevolking kan de kanttekening worden geplaatst dat meer meisjes het slachtoffer kunnen zijn van één dader. Ik ga er echter van uit dat deze gevallen ruimschoots worden gecompenseerd door het aantal meisjes (één op de veertien) dat door meer dan één man is gebruikt.¹⁷ Met andere woorden, in de huidige discussie over seksueel misbruik van kinderen gaat het in Nederland niet over 'bepaalde' (deviance) mannen of een bepaalde klasse van de mannelijke bevolking, maar om bijna twee miljoen mannen met 'incestueuze' ervaringen, en om bijna twee miljoen mannen die seksueel contact hebben gezocht met jonge meisjes.

Concluderend stel ik vast dat het seksueel mishandelde kind als slachtoffer van de mannelijke seksualiteit naar voren werd geschoven vanuit een ideologisch sterke positie. De aandacht voor het sek-

16. Op deze plaats is het relevant te vermelden dat seksueel misbruik van kinderen dootvrouwen nauwelijks wordt gerapporteerd, en voor zover dit het geval is, het daarbij om een meer pathologisch probleem gaat (onder andere McCarthy, 1986; Chasnoff, 1986). Finkelhor (1979) stelt in dat verband dat fysieke kindermishandeling een probleem is van het oudersekap en seksueel misbruik van mannelijke socialisatie.

17. Daarbij laat ik het aantal jongens dat door mannen wordt misbruikt, nog buiten beschouwing. Deze vooralsnog vrij onzichtbare groep wordt door Gianotten (1988) geschat op 20% van het totale aantal seksueel misbruikte kinderen. Wanneer we de cijfers van Draijer vanuit dit percentage extrapoleren naar de totale populatie jongens, komen we op de volgende aantallen: één op de 35 jongens (3%) zou dan seksueel zijn misbruikt door verwanten en één op de 20 (5%) door anderen dan verwanten. Bij elkaar zou één op de 15 jongens (6,5%) voor het zestiende levensjaar een onvrijwillige seksuele ervaring achter de rug hebben. Vanzelfsprekend kan deze extrapolatie van enige methodologische kanttekeningen worden voorzien.

sude kinderleed kreeg als het ware de kracht mee van een veel breder ingezette feministische beweging. Zij kon dit slachtoffer omgekeerd goed gebruiken om haar ideologische positie vast te houden en te versterken. Daarbij kon ze verwijzen naar duizelingwekkende cijfers over de omvang van het probleem en kon zij aansluiten bij een veranderde positie van het kind in onze samenleving.

INDIVIDUALISERING VAN HET KIND

Seksueel misbruik van kinderen werd in het afgdopen decennium niet door de 'verontruste moeder' aan de orde gesteld, maar veeleer door het zelfstandigheid zoekende 'vrouwelijk subject'. Het kind kwam in het vizier van de vrouwenbeweging via de aandacht voor de cigen (seksuele) socialisatie. Dit betekent dat in de discussie over seksuele mishandeling het kind niet figureert als verlengstuk van de moeder, maar als zelfstandige categorie. De aandacht voor het kind heeft als het ware nog een andere 'ideologische' bron.

Zonder dat hier uitgebreid wordt ingegaan op de historische ontwikkeling van het gezin (zie hiervoor onder andere De Boer en Boudtliet, 1982), kan worden aangenomen dat het gezin zich in de loop van de geschiedenis heeft ontwikkeld van een primair economische eenheid tot een primair emotionele eenheid. Weliswaar spelen onder historici grote meningsverschillen over de precieze ontwikkeling van het gezin, maar deze hebben niet zozeer te maken met de vraag of als we vanaf wanneer de emotionalisering van het gezinsleven zich heeft voorgedaan (Spierenburg, 1989). In de woorden van Shorter (1977, p. 15): 'The modern nuclear family was born in the shelter of domesticity [...] affection, inclination, love and sympathy take the place of "instrumental" considerations [...] children came to be prized for what they were, rather than for what they represented or could do. That's the essence of "sentiment".'

Deze voorstelling van het gezinsleven, dat wordt gekarakteriseerd door harmonie en huiselijkheid, lijkt definitief op haar retour. Het is met name dit type gezin dat Lasch (1977) in *Haven in a Heartless World* zo ophemelt, en waarvan hij de doorgang zo betreurt. Van den Akker (1988, pp. 15 c.v.) stelt dat dit gezinstype zijn hoogtepunt bereikt in de jaren vijftig en zestig van deze eeuw - 'om vervolgens in een ongekend snel tempo terrein te verliezen'. De ontwikkeling nadien omschrijft Van den Akker in termen van deinstitutionalise-

ring, individualisering en pluriformering van het gezinsleven: 'aan meerdere manieren van denken, voelen en gedragen werd betekenis gegeven en legitimiteit verleend'. De individualisering van het gezin werd zeer recentelijk afgdost door de individualisering van de gezinsleden (Brinkgreve De Regt, 1990).

Van der Avort (1988) onderscheidt op basis van empirisch onderzoek in de jaren tachtig twee typen relaties: het burgerlijke type en het partnerschapstype. Het eerste kenmerkt zich door het zich conformeren aan de burgerlijke, romantische codes; in het tweede type vormt de relatie 'a many possibilities thing' die de inzet van de gehele persoon vereist. De inhoud van de relatie tussen de partners ligt niet bij voorbaat vast, maar vormt eerder een 'constructie van degenen die haar aangaan'. In een dergelijk nieuw 'gezins'-model, een onderhandelingshuishouding (De Swaan, '980), waaraan geen vanzelfsprekendheden meer voorafgaan, wordt ook het krijgen van kinderen een optie.¹⁸ Het krijgen van kinderen is, naast vele andere, een onderwerp van discussie in de relatie geworden: 'het ouderschap is al problematisch lang voordat er kinderen zijn' (Van der Avort, 1988, p. 48).

Deze fundamentele verandering in het voortbrengen van nakomelingen is uiteraard van groot belang voor de relatie tussen ouders en kinderen. Het kind is niet langer 'gekregen', waarbij men probeert er het beste van te maken, maar het kind is 'gewenst', waarbij de ouders hun keuze ten opzichte van het kind ook zullen moeten waarmaken. Het kind is als het ware niet meer 'schuldig' aan de gezinssituatie, zoals dat voorheen het geval was, maar de ouders staan nu meer in de schuld bij het kind, dat ze 'per slot van rekening zelf wilden'. De relatie van ouders met hun kinderen wordt daarmee uiterst 'gevoelig'.

Shotters woorden indachtig - het gezin als 'the essence of sentiment' - zouden we hier kunnen spreken van een nieuwe fase in de 'sentimentalisering' van de relatie tussen ouders en kinderen. Pijnlijke ervaringen van een kind zijn niet langer inherent aan het opgroeien naar volwassenheid, maar het gevolg van gemankeerd ouderschap. Het kind krijgt gezegd recht op zijn eigen leed en wordt daarmee als potentieel slachtoffer van zijn ouders of de samenleving

18. Zo was in 1969 75% van de bevolking van mening dat het voortbrengen van kinderen herod van het huwelijk is; in 1981 is die percentage gezakt naar 46%; van de personen van 21 tot 24 jaar is nog slechts 28% deze mening toegedaan (Weeda, 1983).

gezien. Dit semimentaliseringsproces heeft een lange geschiedenis. Vooral de psychoanalyse heeft in belangrijke mate bijgedragen aan de aandacht voor het gevoelsleven van kinderen. Toch lijkt juist het sterk geïndividualiseerde 'nieuwe gezinscype' de sentimentalisering van de ouder-kindrelatie te hebben versterkt.

Als beginpunt van de radicalisering van deze pedagogische Ontwikkeling kan de introductie van de pil worden gezien; de relatie tussen ouders en kinderen is 'gevoelig' geworden, omdat zij niet langer vanzelfsprekend is. Van der Avon (1988) merkt in dit verband op dat het ouderlijk gezag verschoof van 'ascribed' naar 'achieved'. Een meerder superieure positie van de volwassenen ten opzichte van het kind is geen vanzelfsprekendheid, maar zal keer op keer bewezen moeten worden. Het doorbreken van deze vanzelfsprekende gezagsrelatie maakt ouders gevoelig voor de wensen van hun kinderen en geeft kinderen 'eigen gevoelens', die in de gezinsverhoudingen kunnen worden ingezet. De verzelfstandiging van het gevoelsleven van kinderen drukt zich onder andere uit in de toekenning van rechten aan kinderen.¹⁹ Het individualiseringsproces zet zich na de emancipatie van de vrouw²⁰ door in de emancipatie van het kind.

In een dergelijke context vormt afgedwongen seksueel contact een groot onrecht: het kind heeft recht op een eigen gevoelsleven en een eigen seksuele beleving. Die nieuwverworven kinderlijke 'subject-zijn' is op twee manieren kwetsbaar: historisch omdat zij van recente datum is en psychologisch omdat kinderen per definitie in ontwikkeling zijn. Van kinderleed lijkt dan al gauw sprake te zijn op het moment dat volwassenen hun eigen behoeften ten opzichte van kinderen laten gelden. Dit geldt eens te meer wanneer deze worden opgedrongen. Ten aanzien van fysieke kindermishandeling merkt Van den Dungen (1987) op dat die verschijnsel slechts bestaat bij de gratie van onze hedendaagse ideeën over rechten van kinderen. Voor seksuele kindermishandeling is dezelfde constatering te doen, zij het dat daarvoor - zoals we hebben gezien - de betekenis van incest

19- De keerzijde van 'sentimentalisering' is het proces van 'juridisering' van de positie van het kind te zijn. In dit verband kan worden gewezen op een groeiende belangstelling voor de rechten van het kind (zie bijvoorbeeld Frank (in, 1986).

20. Om aan te geven hoe mid dit emancipatieproces is gegaan, roepen we in herinnering dat pas in 1956 de vrouw wettelijk handlingsbekwaam werd verklaard, dat in 1970 de man als hoofd van de huwelijkverbintenis werd gezien en dat het tot 1984 duurde voordat ook de vrouw wettelijk mocht meebeslissen over de opvoeding van de kinderen.

diende te worden geseksualiseerd en verbreed tot een verschijningsvorm van mannelijke dominantie. De culturele gevoeligheid voor kinderleed werd op overtuigende wijze door het feminisme gemobiliseerd voor de aanklacht tegen manndijke onderdrukking.

VAN FANTASME TOT REALITEIT

Her seksueel misbruikte kind heen zijn 'slachtoffersehap' te clanken aan een sterke ideologische beweging, die bovendien kon aangrijpen bij een grote gevoeligheid voor kinderleed. In de beschrijving van deze ontwikkeling is echter nog geen aandacht besteed aan dit Iced zelf. Menselijk lijden vraagt om hulp, maar dit lijden moet dan wel als zodanig worden herkend. De hulpverlening is hierbij van groot belang geweest. De psychologische hulpverlening heeft met name na de Tweede Wereldoorlog een niet meer weg te denken plaats veroverd in de westerse samenleving. Het feit dat zij momenteel zo'n belangrijke rol speelt in het aandragen van het probleem van de seksuele kindermishandeling, roept de vraag op waarom zij dat niet veel eerder heeft kunnen doen.

Pas door het offensief van het feminisme om kinderen met vroegtijdige seksuele contacten als slachtoffer te zien, schrok de hulpverleningswereld wakker. In dat verband zou ik willen spreken van een 'professionele blokkade' bij de benoeming van leed tot slaachtoffersehap. In het vorige hoofdstuk is een dergelijke blokkade gesignaleerd in de suafrechtelijke sfeer, wanneer het erom gaat slachtoffers een plaats te geven in het strafproces. Voor het seksuele misbruik van kinderen ligt zo een blokkade in de professionele psychologische hulpverlening, en meer in het bijzonder de psychotherapie.

In psychotherapie schuilt een eigenaardige paradox. Enerzijds dient de hulpverlener zich 'inverfrozen' op het standpunt van de cliënt te plaatsen. Diens beleving geldt te allen tijde als het enig geldende uitgangspunt voor de therapie. Anderzijds kan de hulpverlener de uitingen van de cliënt niet anders opvatten dan als een halve waarheid. Die uitingen zijn immers symptomen of slechts oppervlakkige verwoordingen van een dieper liggend en frustrerend psychisch conflict dat boven tafel dient te komen. De woorden van de cliënt dienen te leiden tot nieuwe woorden en uitingen die de waarheid naderbij brengen of op zijn minst minder frustrerende betekenissen geven.

De psychotherapeut is dus per definitie niet zozeer geïnteresseerd in de gebeurtenissen als zodanig, maar meer in de betekenis die zij voor de betrokkenen hebben. De feitelijke gebeurtenissen leveren niet meer dan anekdotes op; voor de therapie is de beleving van belang. De psychotherapeut zal zich er dan ook voor hoeden om een (moreel!) standpunt in te nemen over de feiten; slechts de verwerking van de feiten vormt het onderwerp van het psychotherapeutische gesprek. De psychotherapeut onthoudt zich van oordelen om te voorkomen dat zijn eigen berekenissen gaan prevaleren boven die van de patiënt. (In psychoanalytische termen gaat het hierbij om het voorkomen van 'tegenoverdracht'.)

Deze paradox van de hulpverlening, het vinden van de psychische waarheid door af te zien van de feiten, gaat voor een belangrijk deel terug op Freuds theorie van het onbewuste. Ten aanzien van de seksuele kindermishandeling heeft de Freudiaanse theorie zelfs een zeer specifieke rol gespeeld. Eerder in dit hoofdstuk werd gewezen op de theoretische teksten over de rol van vroegtijdige seksuele ervaringen voor de ontwikkeling van hystérie. Aan de geciteerde zinsnede van Freud over de vroegtijdige seksuele ervaringen als de ontdekking van de Bron van de Nijl, voegde hij in 1924 een voetnoot toe (Ned. vert. 1986, p. 27) die zeer verhelderend is in dit verband: 'Dit alles is juist, maar men dient te bedenken dat ik mij destijds nog niet had bevrijd van de neiging tot overschatting van de realiteit en geringschatting van de fantasie.' De ontdekking dat aan de hysterische symptomen van zijn vrouwelijke patiënten seksueel misbruik ten grondslag ligt, trekt hij een aantal jaren later in twijfel. Zijn patiënten diepten geen werkdijke gebeurtenissen uit de kindertijd op, maar zouden slachtoffer zijn geweest van hun eigen fantasie.

Deze omslag in Freuds denken (voor het eerst geformuleerd in 1906), die zo bepalend zou zijn voor de generaties psychoanalytisch geschoilde psychiaters en psychotherapeuten, is in 1984 in een kwaad daglicht komen te staan. De wettelijke behouding van de Freud-archieven, Masson (1984), heeft daarin veel sporen aan waaruit zou blijken dat Freud zijn eerste opvatting, bekend onder de naam verleidingstheorie, onder grote (collegiale) druk liet varen voor zijn veel invloedrijker theorie over de vroegkindelijke seksualiteit. Het kind zou zelf verlangen naar incestueus contact en fantasieën horen geven aan dit verlangen. Om deze nieuwe theorie te kunnen staven, zouden Freud en zijn dochter Anna zelfs duidelijke incestgevallen hebben vervalsd of achtergehouden.

In hoeverre Freud zich inderdaad heeft laten leiden door druk van buitenaf laten we hier in het midden; zijn tweede opvatting was, dunkt mij, evenmin *gefundenes Fressen* voor de Weense burgerlijke intelligentsia. We! is duidelijk dat het veronderstelde verlangen naar incestueus contact, als bran van het incesttaboe, in de afgelopen eeuw theoretisch van groot belang is geweest. Belangrijk is dat Freud wat betreft de gevolgen van vroegtijdige seksualiteit, niet veel belang meer hechtte aan het al dan niet reële karakter van de beschreven gebeurtenissen. Israëls (1993) heeft onlangs zelfs gepoogd aan te tonen dat de incestgevallen door Freud zelf zijn geconstrueerd, soms tegen de wens van berokken patienten in. Vooral de opheffing van het onderscheid tussen wel en niet werkelijk voorgevallen gebeurtenissen, lijkt van betekenis voor het ongelooft de halfslachtigheid waarmee de in haar jeugd misbruikte vrouw in de spreekkamer werd benaderd. Wat zij beweerde, kon niet waar zijn en als het wel waar was, dan was dat therapeutisch gesproken niet van belang. Psychisch leed is voor de psychoanalytisch georiënteerde psychotherapeut iets anders dan slachtofferschap.²¹

Volgens Finkelhor (1982) had seksuele mishandling ontdekt moeten worden door de psychiatrie, zoals fysieke kindermishandeling dat werd door de somatische medici. De 'ideologie over de kinderlijke fantasie' zou deze ontdekking echter in de weg hebben gesmaakt. Naar zijn mening is het dan ook niet verwonderlijk dat seksueel misbruik van kinderen in de hulpverlening werd aangekaart door psychologen en maatschappelijk werkers, die minder behept waren zijn met de psychoanalytische denkbeelden. Deze constatering is ongetwijfeld juist, zij het dat ook deze categorieën hulpverleners relatief laat wezen op het bestaan van seksuele kindermishandeling.

Ook bij deze hulpverleners was naar mijn mening sprake van een professionele blokkade. Deze had echter een andere achtergrond. Velen van hen beroepen zich op een van de belangrijkste concurrerende therapeutische scholen, de gezinstherapie. Deze is rheo-

21. Hetzelfde geldt voor de psychoanalytische behandeling van de dader. Dat deze slachtoffers heeft gemaakt, is voor de therapie niet van belang. Het delict vormt een gebeurtenis in de levensloop e.g. psychische realiteit van de analysant (Boutellier, interview met Mooij, 1991b). In de behandeling van incestplegers wordt met dit psychoanalytische uitgangspunt gebroken. De therapeut eist van de cliënt dat hij erkent leed te hebben berokkend en dat hij hiervoor de verantwoordelijkheid op zich neemt (zie Frenken, 1989; Buljens, 1991).

retisch gebaseerd op de systeemtheorie. In deze benadering wordt het gezin opgevat als een systeem van elementen dat is verankerd in een communicatieve structuur. Het gedrag (de communicatie) van een van de elementen is niet los te zien van dat van de andere. Problematisch gedrag dient vanuit deze opvatting niet te worden gereduceerd tot een problematische psychische structuur, zoals in de psychoanalyse het geval is, maar diem te worden begrepen vanuit een problematisch **gezinssysteem**. Incest verwijst in deze visie niet alleen naar de vader, maar naar alle gezinsleden, waarbij met name de rol van de moeder in het geding komt (MacLeod en Saraga, 1988). Hiermee wordt een **hardnekkige** opvatting bevestigd, die door Kempe en Kempe (1978) als volgt werd geformuleerd: 'We have not seen an innocent mother in longstanding incest.'²²

In hoeverre de moeder 'schuld' heeft aan seksueel misbruik van kinderen is hier niet aan de orde. Maar het feit dat de gezinstherapeut 'de waarheid in het midden van het gezin projecteert' (De Boer en Boutellier, 1982), betekent dat de schuld per definitie gespreid wordt over de vader, de moeder als medeplichtige en het slachtoffer zelf. Een dergelijke therapeutische setting vormt een slechte uitgangssituatie om eventueel seksueel misbruik boven water te krijgen, want 'als partijdigheid gevraagd wordt, is een zich boven de partijen verhoffende globale visie altijd vetontschuldigend' (Heerma van Voss, 1987).²³ Van de derde therapeutische richting die in dit verband van belang is, de gedragstherapie, kan worden gezegd dat deze zich per definitie niet bezighoudt met gebeurtenissen in het verleden.

Gezien deze theoretische opvattingen achter de hulpverlening wekt het geen verwondering dat Frenken en Van Stolk (1987) in hun onderzoek naar de hulpverlening aan incestslachtoffers vonden dat hulpverleners in zestig procent van de gevallen niet ingingen op de door vrouwen naar voren gebrachte incestervaringen. Bij een tweede hulpverleningscontract was dat bij zestig procent opnieuw niet het geval; in daaropvolgende contacten daalde dit percentage iets. Frenken en Van Stolk wijzen erop dat het slachtoffer afhaakt omdat 'de cultuur van het zwijgen in de hulpverlening wordt voortgezet', waarbij zij overigens aantekenen dat het slachtoffer daarmee instemt vanwege de wens het pijnlijke verleden te verdringen. Met name bij de

22. Zie voor een feministische kritiek op de 'collaborerende' moeder, Warrenberg (1985).

23. In dit verband is door verschillende auteurs voorgesteld om in incestgevallen aan iedere cliënt een eigen therapeut toe te kennen (zie onder andere Jonker, 1987).

hulpverlening door de Riaggs vonden zij het gezichtsputt dat de cliënten hun probleem zelfzullen moeten oplossen. In de alternatieve hulpverlening werd meer geredeneerd in termen van solidariteit en morele verontwaardiging over het gebeurde.

De terughoudende opstelling van de hulpverlening, die ongewijfd reeds ten tijde van het onderzoek van Frenken en Van Stolk aan verandering onderhevig was, wordt door hen verklaard uit onzekerheid en ondeskundigheid aan de kam van de hulpverlener. Op grond van de voorgaande beschouwing wordt het aannemelijk dat deze temghoudendheid veel verder gaat. Er bestond als het ware geen theoretische mogelijkheid om seksuele kindermishandeling als realiteit te onderkennen. Gegeven de geschetste 'fantasmatische', 'systematische', en 'ahistorische' uitgangspunten steld de hulpverlener zich in het algemeen op een amoreel standpunt, en is zeer terughoudend in het in morele termen 'inbreken' in de beleving van de cliënt. In de hulpverlening ombrak het met andere woorden aan een legitieme positie voor 'het slachtoffer'.

De opheffing van deze conceptuele professionele blokkade is van enorm belang geweest voor de lokalisering van seksuele kindermishandeling. Dat (een deel van) de hulpverlening 'gegrepen' kon worden door 'de reële ervaring' van slachtofferschap en afstand nam van enkele essentiële theoretische inzichten, wijst op de kracht van het hier beschreven victimaliseringproces. Volgens Van Daalen (1990) nam de hulpverlening zonder meer de feministische definitie over. Het feit dat ze ziende blind was geweest, leidde tot een klakkeloze acceptatie van de structurele definitie van seksuele kindermishandeling. In de van oudsher besloten therapiekamer werd vervolgens een onuitpunelijke bron gevonden om het leed dat seksueel misbruik van kinderen teweegbrengt, in de openbaarheid te brengen.²⁴

CONCLUSIE

Een van de meest gecompliceerde en pijnlijke aspecten van incestueuze seks is dat men niet kan zeggen dat het alleen gemotiveerd wordt door vijandigheid of eenvoudigweg ervaren wordt als mis-

24. In deze context kwam de discussie op gang over de betrouwbaarheid van de verklaringen van kinderen. bijvoorbeeld bij gebruik van zogenoemde anatomische poppen. Zie voor een luchtere beschouwing hierover, Elbers en Ter Laak (1989).

bruik. Seksuele interesse van volwassenen in het algemeen of verwanten in het bijzonder kunnen door het kind ook worden geïnterpreteerd of ervaren als affectie. 'Understanding incest requires accepting ambiguity', aldus Gordon (1988, p. 209) in dit verband vast. Seksueel misbruik van kinderen heeft de verraderlijke capaciteit om 'gewoon' te zijn, overeenkomstig de seksevenhoudingen, aldus Gordon.¹⁵

Het benoemen van seksueel contact van een kind met een volwassene tot iets 'ongewoons', dat mentale pijn voortbrengt, veronderstelt andere morele duidingen, die tot het eind van de jaren zeventig eenvoudigweg niet voorhanden waren: de klassieke betekenis van incest ging voorbij aan het seksuele karakter ervan; in het tijdperk van de 'seksuele bevrijding' was er weinig oog voor de positie van het lustobject; de ideologische positie van het kind bevond zich tot in de jaren zeventig nog in het kidzorg van de ouders en de hulpverlening zat tot voor kort gevangen in een amoreel adagium.

In de belangstelling voor seksuele kindermishandeling in de jaren tachtig lijkt zich een verdichting van een aantal culturele veranderingen te hebben voorgedaan, die heeft geleid tot de victimalisering van seksueel misbruikte kinderen. Aan ongevraagd seksueel contact tussen volwassenen (al dan niet verwant) en kinderen is een nieuwe morele betekenis toegekend. Het resultaat van deze verdichting is een essentiële verandering in de betekenis van seksueel contact tussen mannen en (hun) kinderen. Negatieve seksuele ervaringen veranderden van ambigu en pijnlijk geheim tot een 'life event' een beslissende gebeurtenis in de persoonlijke ontwikkeling.

In een dergelijke omslag vormde eind jaren tachtig iedere nieuwe 'onthulling' (Oude Pekda, 'De Bolderkar', kinderporno, de Arnhemse kinderrechter, Zonen, enzovoort) een bron van emotie en leidde iedere nieuwe getuigenis tot opblazende morde verontwaardiging waarmee het victimaliseringsproces keer op keer bevestigd werd. Het seksueel misbruikte kind werd Slachtoffer, omdat het in de openbaarheid als slachtoffer werd gedetineerd. En de incestpleger werd Dader, omdat hij publiekelijk als zodanig werd aange merkt. Tot voor kort, en wellicht nog steeds, zijn er morele noties actief die de rol van dader – althans voor zichzelf – legitimeren. In dit verband kan bijvoorbeeld gewezen worden op de christelijke mo-

25. Vergelijk op dit punt 'de macht van de zelfsprekendheid' in de seksevenhoudingen (Komter, 1985).

raal²⁶; 'de bevrijde seksualiteit'²⁷, en 'het kind als bezit' (Baanman, 1987). Met het aan de kaak stellen van seksueel misbruik van kinderen verliezen deze neutralisaties (vergelijk Sykes en Marza, 1957) aan betekenis. Een adequatere voorzijde van preventie lijkt overigens nauwelijks denkbaar.

Seksuele kindermishandeling speelt een rol in de vestiging van nieuwe morele criteria, die primair verwijzen naar de fysieke en persoonlijke integriteit van 'de ander'. Schnabel (1990) spreekt hier van de eis van wederkerigheid: de ander dient in te stemmen met de gemaakte avances. In andere gevallen is er sprake van seksueel geweld en slachtofferschap. Deze eis impliceert een eendimensionale opvatting van seksualiteit: instemming of geweld. Andere mogelijke betekenissen (inimiteit, spanning, esthetiek) verdwijnen daarbij naatde achtergrond.

In de structurele feministische analyse van seksuele verhoudingen wordt gewelddadigheid de essentie van mannelijkheid, waartegenover vrouwelijkheid het karakter krijgt van geweldloosheid. Vega (1986) wijst erop dat hier een intimiderend effect van uitgaat. Vrouwelijke seksualiteit verwijst dan ofwel naar slachtofferschap, ofwel naar volledige autonomie. Het eerste is het geval in de victimalisering van seksueel misbruik van kinderen, waarin de meest abjecte vorm van mannelijkheid beschreven werd. Het tweede lijkt het geval te zijn in het prostitutievraagstuk, het onderwerp van het volgende hoofdstuk. Weliswaar is hier sprake van dezelfde mannelijke slechtheid, maar ten aanzien van het beeld van de betrokken vrouwen lijkt de autonomie het te hebben gewonnen van het slachtofferschap.

26. 'Het zaad van de man mag niet verloren gaan' (Delhaas, 1985); zie ook 'When praying isn't enough' (Horton en Williamson, 1988) en Imbens en Jonker (198j).

27. Een van de oprichtsters van de Vereniging tegen Seksueel. Kindermishandeling (Opgericht in 1981 door incestslachtoffers), Anne: 'Aanmoediging tot actieve seksuele opvoeding heeft voor veel vrouwen en meisjes een treurig gevolg. Genoeg mannen [...] kunnen zo hun eventuele geweten verschoonen. Ze kunnen zich zelfs schouderklopjes geven' (Thema nummer *Sekstant*, 198).

HOOFDSTUK 6 *Dedevictimalisering van de prostitute*

Oat slachtofferschap de centrale metafoer van moraliteicir is geworden, betekent nier dar er alleen maar nieuwe slachtoffers warden gevonden. Slachtofferschap kan door bepaalde culturele ontwikkelingen oak achterhaald taken. Iedere tijd en iedere cultuur kennen hun cigen slachwffers. Wie zichzelfslachtoffer mag, kan ofwil naemen, en wie als zodanig mag, kan ofwil warden aangewezen, *is* aan vcrandering onderhevig. Soms wordt men tegen wil en dank als slachmffer aangemerkt (veellichamelijk gehandicapten ervaren dit *w*); soms ook weigert men aan lced de stams van slachtofferschap toe re kennen (dit lijkt sinds enige rijd het geval re zijn bij asielzoekers). Oak kan in een bepaalde sociale kwesrie het slachrofferschap verschuiven van de eoe naar ~~de~~ andere partij (hetgeen in de criminaliteitsdiscussie van de jaren rchtig het gevallijkr te zijn). Tevens kunnen er, al dan niet door eigen toecioen, slachroffers van her toneel verdwijnen. Hun leed wordt nict meer als vorm van slachrofferschap gezien, ofde betrokkenen willen het *zelf* niet meer *zo* zien.

In hoofdstuk 4 werd in dit verband de discussie rond het begrip slachtofferloze delicten besproken. Tussen victimisatie en criminalisering staat het begrip victimalisering: de benoeming tot slachtoffer. In een periodevan morele fragmentering kan al gauw een gehrck aan consensus optreden over de relevantie van strafwettelijke *bepalingen* waarin een vorm van *evident* slachtofferschap onbreekr. In die gcvallcn spreekt men van slachtofferloze delicten. In de hier onrwikkelde rcminologie gaat het daarbij om een proccs van *devictimalisering*. *Hiervan* lijkt-althans in Nederland-sprake te zijn in het *prostitutievraagstuk*. In honderd jaar tijd *is* het denken over prostitutie radicaal veranderd. Deze verandering komt tot uitdrukking in de opheffing van het zogenoemde 'bordeelverbod'.

Hetverbod op het gelegenheidgeven rot prostitutie kwam in 1911 in het Wetboek van Strafrecht (250bis WvSr.) te staa. 'Seksueel contact tegen een *materiele* vergoeding'l werd op zichzelf *nietstrafbaar* geacht. De 'gevaJlen vrouwen' verdienden eerder bescherming

dan maf. Hun yid als slachtoffers van de mannelijke lust en de maatschappelijke omseandigheden niees kwalijk te nemen, zo luidde de redenering. Niet de prostrituee, maar degenen die haar exploireren, de proxeneren, dienden in de beklaagdenbank te staan als de verantwoordelijken voor een als immoreel gekenshetsre praktijk.

Eeneneachtig jaar later, in 1992, werd door de Tweede Kamer een wetswijziging van her artikel aangenomen, die neerkomt op het afschaffen van het bordeelverbod. Het exploireren van een borded worde niet langer strafbaar gesreld, tenzij sprake is van dwang, misbruik van overwicht of van misleiding. Oit voorstd werd overigens reeds in 1986 door de regering in de Tweede Kamer gebrachr en werd nadien op enkele punren gewijzigd.² De wijziging markeert een fascinerende omslag in de Nederlandse (seksuele) moraal. Werde het verbod ingestdd om de prostitutie als zodanig uir te bannen, de afschaffing van het bordeelverbod heeft tot doe! de prostritutie arbeidsrechtelijk vorm te kunnen geven. De prostitucc lijkt haar vanzdfsprekende srams van slachtoffer te hebben verloren en wordr geacht aanspraak te kunnen maken op respectabde arbeidsomscandigheden. Her bordeelverbod wordr daarbij als obstake! gczien.

In dit hoofdstuk wllen de verwikkdingen rond het bordeelverbod worden beschreven. Het levert een verslag op van de ontwikkeling in de morele beekenis van proscitutie. Daarbij wordt zichtbaar gemaakt hoe de slachtoffersratus van de prostituee langzaam afbrokdt. Deze devictimalisering van de prostituee is vanzelfsprekend niet wnder slag of sWot gegaan. Met name de feministische beweging spedt een precaire rol. De instdling en de afschaffing van het bordeelverbod vonden plaats mede onder druk van respectievelijk de eerste en de tweede feministische golf. Eerst wordt dan ook ingegaan op de discussie over de zedelijkheid aan het einde van de vorige eeuw, die leidde tot de 'puriteinse' zedelijkheidswetgeving van 1911.

1. Definiriev van prostirutk volgens de mr. de Graafstichting (Scholtes, 1980).
2. Het heeft zes jaar geduurd voordat deze wetswijziging de Tweede Kamer was gepasseerd, omdat de minister het nodig achtte de wetswijziging te koppelen aan een stringenter bdeid tccgen vrouwenhandel. De cDA-fractie in de Eerste Kamer schrok enigszins terug voor de implicatie dat iedere gemeente vergunningen zou moeten afstaan voor borddc:n. Als compromis is toegevoegd dat gemeenten bordden binnen hun gren2cn kunnen verbieden. Overigens is ook de bc:paJing toe:gcvoegd dat minderjarigen en prostituées van Janden buitcn de E.G. gec:n werkvergunning kunnen krijgen. Zie voor een uitgewerkte kritiek op deze toc:voc:ging, die medio 1993 de Eerste Kamer nog niet is gepasseerd, Haveman en Wijers (1992) en AJtink (1992).

Na een schets van het prostitutievraagstuk in de russenliggende periode wordt de hernieuwde morele discussie in de tweede feministische golf geanalyseerd. De vanzelfsprekende slachtofferpositie van de prostituee bleek onhoudbaar te zijn geworden.

VAN REGLEMENTERING TOT BORDEELVERBOD

Aan het eind van de vorige eeuw was in brede kring sprake van een grote bezorgdheid over de 'prostitutiequaestie'. Deze bezorgdheid beperkte zich niet tot Nederland, maar hestond in meer landen waar sprake was van een gereguleerd prostitutiestebel. Dit stelsel hield in dat prostituties bordelen geregistreerd stonden bij de politie en dat prostituees verplicht waren zich onder geneeskundig toezicht te stellen.³ Vooral de ongerustheid over de toename van geslachtsziekten onder de bevolking speelde hierbij een belangrijke rol. Zowel de registratie als de medische controle werden overigens op een nogal halfslachtige wijze uitgevoerd. De reglementering was klaarblijkelijk geen stevig gevestigde praktijk (Sijmons, 1976 en 1980; Stemvers, 1985).

Interessanter in het kader van dit boek is de discussie die ontstond naar aanleiding van de reglementering. Dit stelsel werd in toenemende mate gezien als een door de staat gelegitimeerde vorm van onrucht. De discussie tussen voor- en tegenstanders van de reglementering staat wel te boek als de strijd van de 'hygienisten' en de 'abolitionisten'. De hygienisten kozen een medisch uitgangspunt (het gevaar van de verspreiding van geslachtsziekten) voor het prostitutiebeleid, de abolitionisten kozen als verrekpunt een morele beoordeling van prostitutie. De eersten pleitten voor een door de overheid gecontroleerde prostitutie, de laatsten voor algehele bestrijding ervan, gezien de ondermijnende invloed op de zedelijke moraal.

3. Deze vorm van registratie en controle werd in Nederland ingesteld ten tijde van de inlijving bij het Franse Rijk in 1811. Het Nederlandse Crimineel Wetboek werd vervangen door de Franse Code Pénal, waarin alleen het bevorderen van ontucht met minderjarigen werd verboden. Prostitutie en het houden van bordelen waren niet verboden, maar via lokale verordeningen wel gereguleerd. Na het vertrek van de Fransen werd het geneeskundig toezicht officieel afgeschaft, maar via lokale verordeningen in de jaren daarna opnieuw ingevoerd. De Gemeentera van 1851 van Thorbecke legde gemeenten de verplichting op om een verordening in het belang van openbare orde, zedelijkheid en gezondheid op te stellen.

HYGIENISME

De sterke positie van de hygienisten, halverwege de vorige eeuw, heeft in het algemeen te maken met de opkomende machts van de medici (Hekma, (1985). Meer in het bijzonder steunde zij op twee pijlers. In de eerste plaats was er wat betreft de geslachtsziekten sprake van een groot volksgezondheidsprobleem. De syfilis (alle geslachtsziekten werden onder deze noemer gebracht) werd beschouwd als de gesel van de tijd en de prostituee als de belangrijkste besmettingsbron.⁴ In de tweede plaats was er in deze relatief liberale periode sprake van een wettelijke houding ten opzichte van prostitutie. Sijmons (1980, p. 76) spreekt in dit verband van de 'leer van het noodzakelijk kwaad' en vat deze leer als volgt samen: 'Yoor de man werd het noodzakelijk geacht zich seksueel te uiten. Om de man tegen geslachtsziekten te beschermen, dienden de prostituees zich aan een geneeskundig onderzoek te onderwerpen. Toch vond men prostitutie onzedelijk en hield men het zoveel mogelijk in het verborgene. De prostituee te slotte werd gezien als een verachtelijk wezen.'

Prostitutie was als het ware synoniem met geslachtsziekte en het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat vooraanstaande medici zich tot voorvechters van de reglementering opwierpen. Gezien het onmiskenbare risico van verdere verspreiding van de syfilis moest de oppositie tegen de medici van goeden huize komen om aan het idee van reglementering (dat wil dus zeggen registratie en medische controle) te kunnen tamen. Dat was inderdaad het geval. In een coalitie van protestanten, katholieken, feministen (alieu uit de gegoede burgerij) en later ook socialisten werd een wig gedreven in het liberaal-medische kamp. Met name de Nederlandsche Vereeniging tot Besnijding van de Prostitutie (NVP) speelde een beslissende ideologische rol.⁵ Deze vereniging werd in 1878 opgericht door dominee

4. In 1860 leed vijftien procent van de Nederlandse soldaten aan de zogenoemde venuskwalen. In Oost-Indië werd zelfs het dubbele hiervan geregistreerd. Overigens kon pas tegen het einde van de negentiende eeuw van een aantal geslachtsziekten de diagnose met zekerheid worden gesteld. In 1907 werd pas ten afdoende geneesmiddel gevonden; voordien werden kwikbehandelingen gegeven, die waarschijnlijk erger waren dan de kwaal (Stemmers, 1983).

5. In de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw werden verder nog opgericht: het Comité (te Opbeuring van Boetvaardig Gevallen Vrouwen (1847), de feministisch geïnspireerde Nederlandsche Vrouwenbond ter Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn (1885) en de Middernachtcending (1891).

Hendrik Pierson, de directeur van de door Heldring opgezette filantropische inrichtingen te Zetten (1848).

Reglememering kwam in feite neer op door de staat gelegitimeerd overspel, schreef dominee Pierson in zijn brochure *Gewettigde ontuchten* in het maandblad van de NVF *Getuigen en redden*. De staat diende prostitutie niet te erkennen, omdat er een demoraliserend effect van uit zou gaan. Prostitutie ondermijnde het gezinsleven, terwijl de reglememeringher bezoek aan prostituees juist legitimeerde. Geslachtsziekte was een zaak van individuele hygiëne en kon volgens Pierson geen onderwerp van staatszorg zijn. Bovendien was er sprake van rechtsongelijkheid, omdat de prostituamzich niet hoefde te laten controleren. Ten slotte achtte hij het nuttig effect van de medische controle nihil.

Het beslissende argument dat Pierson naar voren bracht, was waarschijnlijk zijn afwijzing van de noodzakelijkheid van prostitutie. Hij bestreed de alom geaccepteerde opvatting dat de mannelijke geslachtsdrift via de prostitutie moest worden gekanaliseerd. Dit argument lijkt de sleutel te zijn van de grote moralistische omwenteling in het 'fin de siècle'. De vanzelfsprekendheid van een biologisch gefundeerde mannelijke lust, waarvoor de prostitutie als uitweg diende, werd niet langer geaccepteerd. Zo luidde een der stellingen van de NVF: 'De cischen der ledelijkheid zijn voor man en vrouw gelijk', hergeen betekende dat mannen net zo 'kuisch' moesten worden als hun vrouwen. Met name op dit punt konden 'de dominees' en de opkomende vrouwenbeweging elkaar vinden.

FEMINISME

In dit verband is het van belang te wijzen op het internationale karakter van de anti-prostitutiebeweging. Zo was er contact tussen Hendrik Pierson en Josephine Butler (Sijmons, 1980, p. 67). Deze christelijke vrouw richtte in 1869 in Engeland de Ladies National Association op. De feministisch geïnspireerde beweging verzette zich tegen de zogenaamde 'Contagious Diseases Act' die vijfjaar eerder in Engeland werd aangenomen. Deze wet vormde de Engelse variant op de reglementering. Butler achtte dit een 'immorale en onwettige wet'. Prostituees waren volgens deze eerste feministische groepering niet de 'gevallen vrouwen' die borg stonden voor een tegen de 'mannelijke natuur' beschermd leven van de overige vrouwen, maar zij waren het slachtoffer van de onzedelijke mannelijke lusen.

De term abolitionisme, die werd gebruikt in de strijd tegen de

zwarte slavernij, werd ook van toepassing geacht op de gereglemen-
teerde prostitutie. Hij kreeg internationale zeggingskracht toen in
1875 in Parijs de 'Fédération Abolitioniste Internationale' werd op-
gericht. In her verlengde daarvan werd (ook in Nederland) gespro-
ken van de handel in blanke slavinnen. Opmerkelijk was dat het
feministische venet tegen prostitutie hand in hand ging met de poli-
tieke eis van stemrecht voor vrouwen. Dit komt onder andere tot
uirdrukking in de leus van een van de gezusters Pankhurst: 'Votes for
Women, Chastity for Men'. Zedijkheid werd mede door roeden
van de vrouwenbeweging een politieke aangelegenheid. Purereinen
en feministen konden elkaar in deze politisering vinden. Anders dan
in het, in die tijd, overwegend confessionele en liberale Nederland
speelden ook de socialisten, die prostitutie als een kapitalistisch
kwaad veroordeelden, hierin een belangrijke rol.

De anti-prostitutiecoalitie in Engeland was dan ook buitenge-
woon succesvol. Het was het eerste land waar, in 1885, de reglemen-
tering werd afgeschaft en een bordeelverbod werd ingesteld. Ook
ten aanzien van de Nederlandse beweging valt op dat het verzet
tegen de gereglemenreerde prostitutie succesvol was door de ver-
schillende coalities die werden gesloten. Het ging daarbij met name
om genoemde confessionele groeperingen, die zich verzetten tegen
iedere uiting van een liberale seksuele moraal.

De relatief liberale medische moraal inzake prostitutie legde het
af tegen een steeds bredere beweging die een restrictief zedelijk
beleid voorstond. Na de secularisering van de NVP in 1888 sloten
zich in toenemende mate ook feministen en medici aan bij de anti-
prostitutiebeweging. Op een in 1889 door de NVP georganiseerd
congres⁶ waren ander andere vertegenwoordigd de Nederlandsche
Vrouwenbond ter Verhooring van het Zedelijk Bewustzijn en de
Nederlandsche Vereeniging ter Behartiging van de Belangen van
Jonge Meisjes. Ook de eerste vrouwelijke huisarts, Aletta Jacobs,
kwam op de premedijns[voor.

In plaats van kanalisering van de 'natuurlijke' mannelijke luster
werd het idee van 'seksuele onthouding' als gezonde (mannelijke)
levenshouding gepropageerd. Daarbij moer in het oog worden

6. Toen in 1885 in de Brakke Grond te Amsterdam het eerste internationale congres
van prostituees werd gehouden, zullen waarschijnlijk weinigen zich gerealiseerd
hebben dat bijna een eeuw eerder (1889) op nog geen honderd meter afstand in
Frascati ook over prostitutie werd gecongresseerd, met een volstrekt tegengestelde
inzet.

gehouden dat in deze tijd seksualiteit synoniem was met mannelijke seksualiteit. VOOt de positie van de vrouw was in de seksueel: moraal ge:cn zelfstandige rol weggelegd. Het politieke verzet van de fc:ministen tegen de mannelijke dominamie kon met andere woord:cn gemakkelijk samengaan met de puriteinse moraal, die in Nc:derland vooral vanuit christelijke kring werd gepropageerd. De vrouwenbeweging aan het eiod van de vorige eeuw kon zich politiek optrekken aan het seksude moralisme. De prostituee vormde in die zin een *negatief referentiepunt* in de beweging voor gelijke rechten van vrouwen. In plaats van 'een verachtelijk wezen' werd de prostituee slachtoffer, slachtoffervan mannelijkheid.

HET BORDEELVERBOD

Walkowia (1980a) wijst erop dat in het verlengde van de vrouwenbeweging een geheel offensief onrstonde regende seksuele deviancie. Een verg:lijkbare onrwickeling deed zich voor in de Verenigde Staten (Connelly, 1980; Messerschmidt, 1987). Ook in Nederland lijkt prostitutie het breekpunt te zijn in het denken over de seksuele berrekkingen. Gesterkt door haar succes rond de prostitutie ging de nvp zich vanaf 1893 ook in toenemende mate richten tegen zaken als pornografie en andere 'immorele' uitingen, met name van de jeugd. De anri-prostitutiebeweging groeide uir tot een brede srroming voor een nieuwe zed:lijkheid. Toen in het begin van de eeuw, door de invoering van het algemene kiesrecht, de confessionele srerke posities verworven in parlement en regering, onr rond de polirieke mogelijkheid de 'nieuwe moraal' te legaliseren.

In 1911 werd de zedenwetgeving van minister Regout aangenomen. De historicus Jan Rom:in beoordeedde deze wetgeving later als de 'institutionalisering van de preutsheid' en Pompe (1963) wijst erop dat met deze wetgeving de publieke moraal een der gronden werd om feiten strafbaar te stelden. De belangrijksr wijziging ten aanzien van prostitutie was dat de reglementering werd afgeschaft en het onderhavige bordeelverbod (art. 250bis WvSr.) werd ingesteld. Daarnaast werd artikel 432, gericht tegen landloperij, uitgebreid met een bepaling tegen soureneurschap. Vergelijkbare wetswijzigingen vonden, naast Engeland (1885), plaats in Denemarken (1901), Zweden (1918), Duitsland (1927) en veel later in Frankrijk (1946) (Kiedrowski en Van Dijk, 1984).

Overeenkomstig de ideeën van de abolitionisten werd een geheel verbod ingesteld op het gelegenheid geven tot prostitutie, zon-

der de betrokken vrouwen te criminaliseren. De wetgever richtte zich tegen hen die profijt trokken van het prostitutiebedrijf. (Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de meeste staten van Noord-Amerika, waarin prostitutie als zodanig werd verboden.) De prostitutiewetgeving van 1911 was dus een expliciete poging om prostitutie uit te bannen. De christdijken zagen er een mogelijkheid in om het huwelijk veilig te stellen, de socialisten om een uirwas van het kapitalisme te beschrijven en de vrouwenbeweging om haar politieke macht te vestigen. De prostituee had een 'voortrekkersrol' vervuld in de herdefiniering van de menselijke seksuele betrekkingen. Haar slachtofferpositie was daarbij, onder andere door wedoen van de vrouwenbeweging, hecht verankerd in de verschillende wilens.

In de loop van de jaren twintig en dertig neemt de aandacht voor prostitutie flink af. De bezorgdheid over prostitutie lijkt net zo snel verdwenen te zijn als ze was ontstaan. Ook in andere landen is dit het geval geweest (Connelly, 1980). Deze teruggang in morele bezorgdheid rond de prostituee kan wellicht worden verklaard uit het feit dat de eerste feminisrische golf was gesmoord in een allesoverheersend gezinsdenken. Juist in haar samengaan met puriteinse bewegingen is de vrouwenbeweging van rond de eeuwwisseling weggevoerd: 'social purity left its imprint on the women's movement' (Walkowitz, 1980b). De positie van de vrouw was nauw omschreven en de verhouding tussen de seksen leek vast te staan. Prostitutie had eenvoudig geen plaats meer in de morele verhoudingen.

De problemen bij de handhaving van het 'bordeelverbod' (Sremers, 1985) hebben zeker een rol gespeeld in het ontstaan van een soort berusting. Zowel Walkowitz als Hekma wijzen er verder op dat de aandacht in de 'seksuele politiek', onder andere door roedoen van de seksuologie, verschoof naar een andere in de openbaarheid tendencie 'perversie', namelijk de homoseksualiteit. Prostitucie werd van een algehele te bestrijden verschijnsel weer tot een, ditmaal verboden, noodzakelijk 'kwaad', dat in toenemende mate oogluikend werd toegestaan. Er trad een relatief stille periode in na de instelling van het bordeelverbod (Altink, 1983).

EEN PSYCHOSOCIAAL PROBLEEM

In de relatieve morele stilte rond het prostitutiebedrijf, waaraan ook de Tweede Wereldoorlog heeft bijgedragen, ontstaat in de loop van

de jaren vijftig verandering door een toenemende psychosociale aandacht voor prostitutie. Deze aandacht moet vanzelfsprekend worden gezien tegen de achtergrond van de opkomst van de verwringsstaat. Een eerste aanwijzing voor deze psychologisch geïnspireerde aandacht vormt de publikatie van twee proefschriften. In 1956 verschijnt het proefschrift van Hijmans, *Vrouw en man in de prostitutie. Een sociologisch psychologische studie*, die de prostituee als geestelijk onvolwaardig beschrijft. Zij behoeft bescherming en steun van de overheid, terwijl de repressieve aandacht meer zou moeten verschuiven naar de vraagzijde.

Eveneens sterk psychologiserend is de publicatie van Wong Lun Hing uit 1961. Hij ontwikkelt hierin de zogenaamde p-M-factor (waarbij p en m voor respectievelijk vaderbeeld en moederbeeld staan). Door een geringe ontwikkeling e.g. afwezigheid of afwijzing van een vaderimago, wordt het moederimago tot een surrogaat-*Über-Ich*. Deze gebrekkige gewetensfunctie leidt tot een psychologische neiging tot onderschikking aan de man. Onder andere vanwege en door middel van de emancipatie van de vrouw dient prostitutie te worden bestreden. Het bordesverbod dient echter te worden afgeschaft en ook de souteneur verdient geen strafrechtelijke vervolging. In hoeverre beide proefschriften een ideologische rol hebben gespeeld, valt niet te zeggen.

Een tweede, beleidsmatig belangrijker aanwijzing dat prostitutie als een psychosociaal probleem wordt gedefinieerd, is het rapport *Prostitutie en maatschappelijk werk* uit 1964, uitgebracht in opdracht van het Nationaal Comité van Instellingen voor Zedelijke Volksgesondheid.⁷ Volgens dit rapport kenmerkt prostitutie zich in onze cultuur door haar commerciële karakter. Op basis van politiecijfers wordt het jaarlijks aantal bezoeken aan prostituees, alleen in Amsterdam, op het 'ontstellende aantal' van 2,5 miljoen geschat. Dat wil zeggen dat volgens het rapport minstens twintig procent van de mannelijke bevolking met prostitutie in aanraking komt. Op basis hiervan wordt geconcludeerd dat er sprake is van een sociaal probleem van belang, dat om de hulp van het maatschappelijk werk, van de geestelijke en zedelijke gewetenswrg roept.

De commissie acht het gchanteerde abolicionistische stelsel (het

7. De voor het rapport verantwoordelijke commissie werd overigens zeven jaar eerder ingesteld, tegelijk met een juridische commissie, die in 1960 pleitte voor een wetsartikel tegen de 'openlijke' uitoefening van prostitutie.

niet-strafbaar stellen van hetzich prostitueren) hetenig redelijke uitgangspunt voor een sociale benadering van het prostitutievraagstuk. Het opnieuw instellen van een vorm van overheidstoezicht (neoreglementarisme genoemd) zou betekenen dat de prostitutie daartoe buitenom 'verheimelijkt en welig zou voorttieren'. Het optreden van de politie dient echter zoveel mogelijk te worden teruggedrongen. Daarvoor in de plaats zou het beleid gericht moeten zijn op het doen terugkeren van prostituees in het burgerlijk leven (resocialisatie) door gespecialiseerd maatschappelijk werk. De heropvoeding in speciale opvangcentra zou aan de betrokken vrouwen haar sociale en zelfrespect dienen te hergeven. Daarnaast wordt gepleit voor een klimaatverandering rond prostitutie via het aanhalen van de gezinsbanden, het versterken van de morele opvattingen, het streven naar een gelijke economische positie van mannen en vrouwen en het geven van volksvoorlichting.

Hoewel over de morele afwijzing van prostitutie door deze commissie geen misverstand kan bestaan, wordt in het rapport duidelijk een andere toon aangeslagen dan in de abolitionistische pleidooien van een halve eeuw daarvoor. Overeenkomstig de tijdgeest, waarin de sociale sector een steeds belangrijker rol wordt toegedacht bij het oplossen van maatschappelijke vraagstukken, wordt gepleit voor een benadering vanuit het 'verzorgingsperspectief'. Kenmerkend is bijvoorbeeld dat er volgens de commissie een einde moet komen aan de minachting voor (ex-)prostituees, omdat deze 'buiten iedere proportie is in vergelijking met andere niet-strafbare immorele gedragingen', zoals voor- of buitenechtelijke gemeenschap. Dienovereenkomstig wordt ook gepleit voor een terughoudende opstelling van het strafrechtelijk apparaat.

Terughoudendheid in het strafrechtelijk optreden wetd twee jaar eerder ook bepleit in het rapport van de Commissie-Stoffels (Stoffels, 1962). Deze commissie kreeg in 1962 van de minister van Justitie de opdracht te onderzoeken in hoeverre op het gebied van de zedewetgevingwijzigingen of aanvoelingen wenselijk waren (waarbij met name de souteneurs worden genoemd), 'vooral gezien de hiet te Jande gesignaleerde uitdagende vormen van opwekking tot onthoud'. Daarbij dienden ook de mogelijkheden te worden berokken van resocialisering van hen die tot prostitutie zijn vervallen of die daaruit voordeel [rekken].

De commissie signaleert een oplevende belangstelling voor het prostitutie-probleem, die volgens haar niet zozeer dient te worden

teruggevoerd op de omvang als wel de verschijningsvorm. Daarbij wordt mer name de beruchte strafzaak rond de moord op 'Magere Josje' genoemd, die in de pers breed werd uitgemeten. De commissie is van oordeel dat geen nieuwe strafmaatregelen nodig zijn en acht de bestaande bepalingen aanvaardbaar en voldoende. Een straffer optreden tegen prostitutie via nieuwe wergeving, zou een averechts effect hebben en het re verwachten niet-naleven ervan 'zou de eerbied voordewet als geheel helpen ondermijnen'.

Het gematigd toepassen van het 'bordeverbod' voorkomt reglementarisme en maakt het abolitionistische stelsel leefbaar. De grootst mogelijke meerderheid van de commissie is ook van mening dat de soutencur eigenlijk beter buiten het strafrecht gehouden zou kunnen worden. De dwarsligger was Hartsuiker, de Amsterdamse commissaris van politie, die in 1964 bij Nagd promoveerde op *De souteneur in het Nederlandse recht* (handelseditie 1965). Prostitutie is naar zijn mening tegen de zeden en openbare orde, en als wdanig srrafbaar. Om pragmatische redenen zou met name de souteneur (via art. 432 WvSr) dienen te worden aangepakt door hem niet voor een overtreding, maar voor een misdrijf te vervolgen.⁸ In tegenstelling tot dit repressieve minderheidsstandpunt denkt de rest van de Commissie-Stoffels aan onderwijs, voorlichting en volksgezondheid als de meest geëigende middelen om het prostitutieprobleem beheersbaar te maken.

Prostitutie werd gedurende de jaren vijftig en zestig, in weerwil van het fel bevochten, op uitbanning gerichte bordeelverbod, pragmatisch en met de ogen van de 'rietzorger' hekeken. Prostitutie was weliswaar mOfed afkeurenswaardig, maar de verontrusting bleef vooral beperkt tot verschijningsvormen die de openbare eerbaarheid aantastten. Van een al te stringent strafrechtelijk optreden werd niet veel verwacht en aan uitbreiding van de wetgeving werd een averechts effect toegeschreven. Inditverband werd ook de Internationale convencie ter bestrijding van de prostitutie in 1951 door Nederland niet ondertekend.

Er kwam meer oog voor sociale faeraten in het prostitutievraagstuk en er was vooral bezorgdheid over de individuele psychologische problematiek, waarmee prostitutie gepaard leek te gaan. Prostitutie werd gezien als een weliswaar perverse, maar wijd verspreide

8. Dit standpunt werd in 1973 nog eens herhaald door Groothuyse in *Het menselijk tekort van de pooier*.

seksuele uiting, die vooral om psychosociale aandacht vroeg. Prostitutie was in ongeveer een halve eeuw van een speetpunt in het probleem van de seksuele moraal teruggelicht tot een psychosociaal probleem. De prostituee bleef slachtoffer, maar behoeft eerder wrg dan wettelijke bescherming.

EEN SEKSUELE VARIANT

Een volgende fase in de ontwikkeling van het prostitutievraagstuk volgde zich aan het einde van de jaren zestig. Op zedelijk terrein deed zich de in het vorige hoofdstuk reeds gerefereerde seksuele revolutie voor, die door Schnabd (1990) is getypeerd als 'de onschuldverklaring van de seksualiteit'. In de plaats van de opvatting dat seksualiteit moet worden begrensd, kwam de opvatting dat seksualiteit (of intimiteit, Van Ussd, 1971) de emancipatie van het individu dient of zou moeten dienen. In deze periode, waarin bijvoorbeeld de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) met een ledenaantal van 200.000 (1969) de grootste bloei in haar bestaan doormaakte, werden de 'perversies' ontdaan van hun negatieve connotaties en tot 'variatie' gemaakt.

De afwijzing van pornografie, homoseksualiteit, seksualiteit met minderjarige en ook prostitutie kwam ter discussie te staan vanuit het idee dat een vrije seksualiteitsbeleving het individuele en zelfs het maatschappelijke welzijn bevordert. Ten aanzien van de moraal van de prostitutie leek de overheid zich definitief terug te trekken uit angst voor zedenpreker te worden uitgemaakt. In deze, ook vergeleken met andere landen liberale sfeer kon de prostitutiewereld 'goed' gedijen. Het was de periode waarin bijvoorbeeld de gemiddelde sfeer op de Amsterdamse WaHem plaatsmaakte voor neonlicht en agressieve wetgeving voor de sekstheaters (een tendens waartegen de eerdergenoemde hoofdcommissaris Hartsuiker zich aanvankelijk nog probeerde te verzetten).

Prostitutie, tot dan nog gezien als een sociaal probleem dat mer de nodige psychosociale zorg omtrent diende te worden, werd tot een van de seksuele varianten, waarvan mensen zelf moeten weten of zij zich ermee willen inlaten. Deze opvatting komt ook tot uitdrukking in het *Derde Interimrapport* van de Commissie-Melai (1977), dat over prostitutie handelt. Deze commissie werd door minister Polak in 1970 ingesteld om de gehele zedelijkheidsvergeving te be-

oordden in her licht van de vrijere seksuele moraal. In her *Tweede Interimrapport* had de commissie zich in her algemeen uitsgesproken voor de handhaving van een aparte zedijkheidswetgeving. Hoewel her bij strafbare feiten in veel gevallen zou gaan om gewelddadige delicten of delicten tegen de openbare orde, meent zij dat zedelijke normen 'als zodanig' in het bewustzijn van de meeste mensen een plaats innemen. Om die reden wordt een aparte zedenwetgeving wenselijk geacht. Er wordt evenwel gewaarschuwd voor een al te drastische inmenging van de staat 'om principiële redenen', omdat daarbij 'de deur wordt geopend voor een aanvaardbare inmenging in her privéleven van de burgers'. Bovendien ontbreekt de eensgezindheid 'of zelfs maar een redelijke graad daarvan over de vraag welke uitwerkingen van het "zedijk goed leven" met steun van de strafwetgeving zouden dienen te worden bevorderd of bevestigd'. De Commissie-Melai signaleert in haar *Derde Interimrapport* twee categorieën van gevallen waarin bescherming door de overheid geboden is: her tegengaan van uitbuiting van personen en de bestrijding van hinder en overlast voor omwonenden. In dat kader acht zij het op dat moment gangbare 'selectief bestrijdende type van overheidsbeleid' het meest wenselijke. Handhaving van artikel 250bis WvS. wordt daarbij als een noodzakelijk laatste redmiddel gezien. De overlastproblematiek zou met name door strikte toepassing van de Drank- en Horecawet, de Woonruimtwet en via lokale verordeningen dienen te worden aangepakt. Van een meerderheidsvraagstuk is prostitutie vooral een probleem van de openbare orde geworden.

Deze verschuiving in morele betekenis van prostitutie is ook zichtbaar in de onderzoeksmatige aandacht voor lokale problemen in de handhaving van de openbare orde rond her prostitutiebedrijf. Kort na elkaar verschijnen drie onderzoeken op dit terrein, van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (*Rapport*, 1976), het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (Van der Werff en Van der Zee-Nefkens, 1977) en de mr. A. de Graafstichting (Van den Berg en Scholtes, 1978).⁹ In her enkele jaren later verschij-

9. In het WODC-rapport wordt vermeld dat in 202 van de 842 Nederlandse gemeenten een of meer vormen van prostitutie of commerciële seksbedrijven zijn gevestigd. In 71 van deze gemeenten worden problemen gesignaleerd als ongewilde confrontaties (46), geluidsoverlast (32), oneerlijke concurrentie met de horeca (19) en waardevermindering van de panden in de buurt (17). Vooral raam- en straatprostitutie blijken overlast veroorzaken. In de meeste gemeenten wordt bestuurlijk ingrijpen bij overlast wenselijker geacht dan strafrechtelijk optreden.

nende onderzoek naar overlast (Overman, 1982) wordt verslag gedaan van de lokale situatie in vijf Nederlandse gemeenten. In tegenstelling tot de jaren vijftig en zestig is er volgens de auteur 'geen sprake van' dat prostitutiebedrijven hun eigen weg gaan, maar evenmin van een echt prostitutiebeleid: 'verordeningen zijn vaak ontleend aan argumenten van de openbare orde, veelal onder druk van buurtbewoners'.¹⁰ Een van de meest aansprekende voorbeelden hiervan is de zich jaren voortslepende discussie over de Rotterdamse prostitutie (bijvoorbeeld Alrink, 1982; Scholtes, 1981).

Aan het eind van de jaren zeventig komt men dan ook de eerste pleidooien tegen voor een arbeidsrechtelijk vormgegeven prostitutie (Kloez, 1978; Scholtes, 1980). Interessant in dit verband is het proefschrift van Groothuyse (1970), dat een soort tussenpositie inneemt. De centrale stelling van zijn proefschrift luidt dat prostitutie de synthese vormt van behoefte aan sensatie en aan zelfstandige arbeid. Prostitutie definieert hij als: 'arbeid in ruime zin genomen, als activo-passieve overgave van het eigen lichaam, aan ieder, in het openbaar, voor geld, op basis van een ongereguleerde karakterstructuur, een losse binding aan het milieu bij een gering moreel zelfbewustzijn'. Wat opvalt is de tegenstelling tussen de nuchtere eerste helft en de normatieve tweede helft van zijn definitie. ¹¹

Prostitutie lijkt in het algemeen ontrouw aan welke morele beoordeling dan ook. Behalve in gevallen van evident slachtofferschap (uitbuiting) dient de overheid in te springen. Overlast wordt de neutrale term waarmee beheersing van de prostitutie nog kan worden geregeld. Prostitutie vormt een seksuele variant, waarvan de beoordeling wordt overgelaten aan gemeenten en buurtbewoners.¹² De

10. Overman onderscheidt in de overlastproblematiek een fysieke en een psychische component. De eerste vorm van overlast is direct waarneembaar en daarop lijkt roer de bestuurlijke als de publieke aandacht zich het meest te richten. De psychische component, die vaak in vage termen wordt geformuleerd, is moeilijk te bepalen en de klachten zijn dienovereenkomstig moeilijk te bestrijden. Overman meent deze klachten te moeten zien tegen de achtergrond van algemenere problemen, zoals verpaupering van de buurt en het perspectief van sommige groepen bewoners om nooit meer uit de buurtweg te komen.

11. Over zijn worsteling met zijn thesist is een ander af te leiden uit Gerard Reves *Brieven aan mijn lijfarts* (1991).

12. In hoeverre ook onder 'de bevolking' sprake was van een dergelijke 'ontmoralisering' van het prostitutievraagstuk, is nog maar de vraag. Dedoor Overman genoemde vormen van 'psychische' overlast lijken wel degelijk te wijzen op morele verontwaardiging. Dat deze klachten vaak in vage termen worden geuit, lijkt het gevolg van het culturele klimaat waarin de morele termen om ze te verwoorden ontbreken.

overheid kan nog slechrs de 'uirwassen' ervan besrijden, wil zij nier voor 'zedemeester' worden uitgemaakt. Enigszins gechargeerd zou gesproken kunnen worden van een zekere morele onverschilligheid ten aanzien van het prostitutievraagstuk. Er lijkt sprake te zijn van een ideologisch vacuum, waarin pragmatische oplossingen in de sfeer van de openbare orde gaan domineren. De marges waarbinnen de prostituee nog als slachtoffer kan worden gezien zijn erg smal geworden.

DE TWEEDE FEMINISTISCHE GOLF

De eersre feminisrische publikaties (van de rweede golf) over prosritucie dateren van het begin van de jaren zeventig. Tot op de dag van vandaag geruigt vrijwel iedere publikatie van de ingewikkelde ideologischc en morelc knoop waarin her feministische denken verstrikt raakt als her over prostitutie gaac. Enerzijds wordt her geconfronteerd mer 'cen instituut dat grotendeels door mannen geexploiteerd, gefinaneierd en voor mannen in stand wordt gehouden' (Visser, 1984), anderzijds kan het fcir dat duizenden vrouwen zich klaarblijkelijk 'leneo' voor deze ptaktijk, moeilijk warden genegeerd. Een andere wijze om het feministische dilemma te formuleren komt van enkele Amerikaanse auteurs in *The Politics of Prostitution* (1976, geeiteerd door MacMillan, 1976): 'Some consider a prostitute the most exploited woman. Others see hetas the only honesrwoman.'

Ondanks dcze en andere tegenstellingen mag het duidelijk zijn dat de vrouwenbeweging de cultuurpolitieke implicaties van het prostitutiebedrijf na een periode van toenemende morele onverschilligheid opnieuw aan de orde srelde. Naast de strijd voor gelijke rechten en mogelijkheden voor vrouwen richtte de feministische beweging zich in de loop van de jaren zeventig steeds meer op kwesties van 'seksueel politieke' aard (Millet!, 1969), Seksualiteit werd beschouwd als de spi! in de ongelijke verhouding tussen mantlen en vrouwen. De mannelijke dominantie komt met name tot uitdrukking in de sksuelc mores, die deels in de wetgeving hun neerslag vinden, aldus Millett. Prosritutie werd opgevat als paradigmatisch voor de man-vrouwverhouding: vrouwelijke seksualiteit als ruilobjeet in een door mannen gedomineerde cultuur. Veelzeggend in dit verband is de titel van het boek van Kathleen Barry, *Female Sexual Slavery. From Prostitution to Marriage* (1979).

Een van de eerdere wendingen in het feministische anti-prostitutiedenken is het boek *The Prostitution Papers* van dezelfde Kate Millett uit 1970 (Ned. vert. 1975). In een uitgebreide inleiding beschrijft ze de enorme verwarring tijdens een studiebijeenkomst van feministen en prostituees, die na fikse scheldpartijen over en weer uiteindelijk op een handgemeen uitliep.¹³ Deze gebeurtenis vormde voor haar de aanleiding om uitgebreide levensverhalen van enkele prostituees te publiceren. Het feit dat prostituees aan het woord werden gelaten, vanuit het idee dat zij 'de enige rechtmatige personen zijn om iets te zeggen of te beslissen over prostituees', is een belangrijk punt in de feministische discussie over prostitutie. In 1973 werd de eerste vereniging voor prostituees opgericht: COYOTE (Call Off Your Old Tired Ethics). Aan het eind van de jaren zeventig onderscheidden zich twee posities: een structurelistische, die patriarchale verhoudingen tot uitgangspunt neemt, en een subjectivistische, waarin de ervaringen van de betrokken vrouwen centraal staan (Vega, 1982).

HET HERONTDEKTE SLACHTOFFER

In de *structuralistische* opvatting wordt het verschijnsel prostitutie beoordeeld tegen de achtergrond van de ongelijke verhoudingen tussen mannen en vrouwen, waarin – zoals uiteen is gezet – aan de seksuele moraal zo'n belangrijke rol wordt toegekend. Vrouwelijke prostituees worden gebruikt ten behoeve van de mannelijke lustbeleving en ter handhaving van hun machtspositie. De film *Gebroken spiegels* (1984) is een voorbeeld van deze visie. De maakster wilde, blijkens een interview in de *De Volkskrant*, met de film aantonen dat prostitutie niet zozeer met seks, maar veeleer met macht te maken heeft: prostitutie als spiegel van een patriarchale maatschappij.

In deze opvatting wordt prostitutie opgevat als in wezen een vorm van seksueel geweld, tezamen met onder andere pornografie. In een dergelijk structurelistisch kader is de neiging groot om verwijzen op de (maatschappelijke) oorzaken die ten grondslag zouden liggen aan het verschijnsel prostitutie. Behalve op een economische noodzaak voor bepaalde categorieën vrouwen om zich te prostitueren, wordt dan vooral gewezen op de *continuïteit* die blijkens verschillende onderzoeken valt te onderkennen in de levensloop van

13. Een vergelijkbare gebeurtenis vond plaats in 1975 in Nijmegen op het congres *Femenology* naar aanleiding van de bezetting door prostituees van een kerk in Lyon, waarheen al dan niet *adhesiebetuigingen* zouden worden gestuurd. Deze gebeurtenis werd beschreven door M. van Paemel (1979).

ved **prostituées**. Zo zou het seksueel misbruikt zijn in de jeugd een **predispositie** voor het beroep van prostituee opleveren.¹⁴

Het wordt in dat verband dan ook uitgesloten geacht dat vrouwen uit vrije wil kiezen voor een dergelijk beroep: 'no woman chooses prostitution', aldus de Amerikaanse feministische anti-prostitutiebeweging WHISPER (Women Hurt in Systems of Prostitution Engaged in Revolt).¹⁵ Een **prostituée** is per definitie slachtoffer, aldus deze in 1983 **opgerichte** tegenhanger van COYOTE (geëitend in Weizer, 1991). Ook de eerder genoemde Kathleen Barry hield vast aan haar slavernijstandpunt. Haar werk lag ten grondslag aan de verschijning van een rapport van de Verenigde Naties in 1983 dat prostitutie beschreef als 'slavery and a grave cause for international concerns' (Jenness, 1990).

De structuralistische positie doet denken aan de opvattingen van de feministen in de abolitionistische beweging van honderd jaar geleden. Aan de prostituee wordt een zelfde scharnierfunctie toegedicht in de strijd om de verhouding tussen mannen en vrouwen. Prostituees worden primair gezien als slachtoffers van een onderdrukkende mannelijke seksualiteit. Biedsmatig wordt in deze structuralistische positie over het algemeen een andere conclusie getrokken dan in de vorige eeuw. Aan de criminalisering van prostitutie, ook het gedogen geven tot, wordt een averechts effect toegedicht als het erom gaat de belangen van de betrokken vrouwen te beschermen. Daarvoor in de plaats wordt gedacht aan versterking van hun positie ten opzichte van klanten, bordhouders, huisbazen en souteneurs. Niet het vrouwelijke aanbod, maar de mannelijke vraag diemt ter discussie te worden gesteld (McImosh, 1978) en het volledig afschaffen blijft het doel.

14. Deze veronderstelling wordt bevestigd in het onderzoek van Vanwesenbeeck, Altink e.a. (1989). In de onderzoeksgroep werd 39,3% misbruikt door verwanten (in het algemene onderzoek van Draijer (1988b) was dit 15,6%).

15. Amerikanen zijn sterren in het verzinnen van acroniemen, vooral als het om delicate aangelegenheden gaat, getuige de volgende rij aan COYOTE gelieerde groepen: FLOP (Friends and Lovers of Prostitutes), CAT (Californian Advocates for Trollops), DOLPHIN (Dump Obsolete Laws, Prove Hypocrisy Isn't Necessary), HIRE (Hooking is Real Employment), HUM (Hooker's Union of Maryland), PASSION (Professional Association Seeking Sexual Identification Observant of Nature) en PUMA (Prostitute Union of Massachusetts Association); ontleend aan Jenness, 1990. De voorloper van COYOTE heette overigens WHO (Whores, Housewives and Others).

DE PROSTITUÉE ALS SUBJECT

In de *subjectivistische* positie worden de ervaringen van prostituees tot uitgangspunt van een feministische politiek gemaakt. Na de verschijning van *The Prostitution Papers* zijn diverse publikaties verschenen waarin de prostituees zelf aan het woord komen (Gaget, 1980; Giesen en Schumann, 1980; Delacoste en Alexander, 1987; Graen, 1987). In het algemeen wordt binnen deze benadering het standpunt ingenomen dat het bij prostitutie gaat om een op basis van vrijwilligheid gekozen legitieme vorm van arbeid, waarvoor geen zelfstandige overheidsbemoeienis gewenst is. Behalve het borddeelverbod zou ook het verbod op het soutererschap dienen te verdwijnen (bijvoorbeeld Mooyen, 1982).

Het nadrukkelijk naar buiten treden van prostituees, blijkt ook uit de opkomst van organisaties van prostituees. Een van de eerste was de reeds genoemde vereniging COYOTE (1973) in de Verenigde Staten. In Groot-Brittannië werd het English Collective of Prostitutes opgericht en in Nederland de stichting De rode draad, met daaraan gekoppeld de stichting van sympathiserende feministische vrouwen De raze draad. Door deze organisaties werd in 1985 in Amsterdam het eerste internationale 'hoerencongres' georganiseerd, in oktober 1986 gevolgd door een tweede congres in de gebouwen van het Europees Parlement te Brussel.¹⁶

Op het eerste congres richtte men het 'Internationaal Comité voor de rechten van prostituees' op en werd het *Handvest voor de rechten van prostituees overal ter wereld* door de aanwezigen aangenomen (Pheterson, 1989). Daarin valt te lezen dat er voor prostituees geen andere wergeving dient te gelden dan voor andere burgers het geval is; voor bij prostitutie betrokken derden dienen de gebruikelijke regelingen van het bedrijfsleven te gelden; prostituees dienen de vrijheid te hebben om hun eigen woon- en werkplaats te kiezen, en zij moeten niet verplicht worden tot regelmatige medische controle, als ook andere burgers dat niet hoeven. Belastingmaatregelen dienen overeen te komen met die van andere bedrijfstakken. Via educatieve programma's moet worden gestreefd naar het opheffen van discriminatie en stigmatisering van (ex-)prostituees. De cruciale rol van de klant in het prostitutiewezen mag daarbij niet worden verdoezeld.

16. Overigens organiseerde COYOTE in 1976 al *The First World Meeting of Prostitutes*, in Washington DC, welke bijeenkomst tevens te boek staat als de derde nationale 'Hookers Convention'.

Net zo min als de prostituée diem de klam te worden gecriminaliseerd of veroordeeld uit morde overwegingen.

Deze laatste notie – de destigmatisering van prostituee, klam en betrokken derden – lijkt in de discussie een belangrijke rol te spelen. Prostitutie wordt gezien als een 'gewoon' beroep, dat omstaat op basis van een als legitiem gedefinieerde vraag: seksuele dienstverlening tegen betaling. Deze opvatting is bijvoorbeeld uitgewerkt door Pheterson in haar beschouwing *Vrouweneer en mannenadel. Over het stigma hoer* (1986). In haar opvatting is het stigma 'hoer' vergelijkbaar met racistische of antisemitische stigmata. 'Pas wanneer vrouwen niet bang meer zijn om zich onkuis te gedragen en zich voor dat gedrag niet langer schamen, en pas wanneer mannen aan dat gedrag niet langer ongevraagd bepaalde rechten ontfangen, zullen vrouwen vrij zijn van seksuele onderdrukking'. Opmerkelijk is dat in tegenstelling tot honderd jaar eerder de prostituee als *positief referentiepunt* van het feministische denken ten tonele wordt gevoerd.

EEN GEWOON BEROEP

Evenals honderd jaar geleden speelt de feministische beweging een belangrijke rol in de discussie over prostitutie. Op zichzelf is dit een opmerkelijke zaak; de wijze waarop prostitutie wordt beoordeeld heeft klaarblijkelijk alles te maken met de wijze waarop in het algemeen tegen de geslachtelijke betrekkingen wordt aangekeken. De vrouwen van de eerste feministische golf hadden het in zekere zin echter gemakkelijker dan hun huidige collega's. Seksualiteit diende in hun ogen immers de voorplanting en voor zover van lustbepaving sprake was, was deze voorbehouden aan mannen. Seksualiteit was wezenlijk een mannelijke aangelegenheid, die zich yoltrok aan het vrouwelijk lichaam.

Een feministisch standpunt over prostitutie kon honderd jaar geleden dan ook eenduidig zijn en politiek effectief. Prostitutie moest loevd mogelijk bestreden worden, wonder aan de beuokken vrouwen onrecht te doen. Een coalitie met puriteuse confessionele hewegingen hooft daarvoor goede mogelijkheden. De huidige vrouwenbeweging onderscheidt zich echter op een cruciaal punt van deze opvatting. Seksualiteit is niet meer louter een mannenzaak waarvan vrouwen het willoos slachtoffer zijn. Ook voor de vrouwelijke seksualiteit wordt een zelfscandige rol opgeëist, los van de voorplanting en onafhankelijk van een door mannen opgelegde definitie. Dit betekent echter dat de prostituee op een of andere

wijze ge"incorporeerd diem re zijn in een conceprie van vrouwelijke seksualiteit.

De ambivalentie in de huidige feministische discussie hjkr ten dele rerug re voeren re zijn op de ambivalentie ren aanzien van de rol van de vrouwelijke seksualireir als zodanig. Om de klaarblijkdijk in veel gevallen 'vrije keuze' van vrouwen voor prostitutie ais parriarchaie indoctrinatie af re doen, gaar velen daarbij te ver (bijvoorbeeld De Haan, 1981; Vanwescnbeeck, 1986a; Van Mens, 199Z). Pogingen om prostituees re beschermen of re redden bevestigen slechts het stigma waarin zij zijn opgesloten.

Overigens verschillen in de Verenigde Staten de meningen srerk over de invloed van de belangenorganisaties, in het bijzondet van COYOTE. Twee serieuze analyses Ueness, 1990 en Weizet, 199I) komen rot diametraal tegengestdde opvarringen. Jenness concludeert: 'To the degree that COYOTE'S vocabulary is adopted and institutionalized, concepts of the opposing groups faU inw obscurity (e.g. prostitutes as sexual slaves and victims)' (p. 417). Weizer ste!r daaremegen: 'The prostitution rights movement has been crippled by a poverty ofmoral, material, and human capital' (p. 24).

Hoe de beoordding van de prostitutie-organisaties oak uirvalt¹⁷, voor de vicriminaliseringsthesen is het van belang te constateren dar de discussie tussen voor- en tegenstanders binnen het feminisme zich voHedig heeft toegespitst op de vraag of de betrokken vrouwen - of vrouwen in het algemeen - als slachtoffer dienen re worden gezien. Oat is het beslissende criterium. Meer in her bijzondet gaat het daarbij om de vraag of er sprake is van een vrijwillige keuzevoor de prostitutieofnier. Door de subjectivistische positie wodtr daarbij morde beoordelingskracht toegekend aan de berrokken vrouwen zdf; in de sructuralisrische analyse blijft de notie van slachtofferschap overheersen.

In de Nederlandse discussie over prostitutie Hjkt nog siechts een kleine groep in de Nederlandse vrouwenbeweging problemen re

17_Davies en Trivizas (1986) wijzen er in een vergelijkendestudie tussen de Verenigde Staten en Groot-Brittannië op dat wettelijke hervormingen meer kans maken indien zij niet zozeer moreel als wel pragmatisch worden beargumenteerd. De strijd tegen wetgeving inzake abortus, homoseksualiteit en dedoods[rafwerd in Groot-Brittannië in utilitaire, welzijnsachtige termen geformuleerden was daardoor meer succesvol. Iets dergelijks lijkt aan de hand te zijn in Nederland met betrekki ng tot het prostitutievraagstuk.

hebben mer het erkennen van prostitutie als legitiem beroep.¹⁸ In de loop van de jaren taehrig begon zich over de erkenning van prostitutie als gewoon beroep een steeds grotere eensgezindheid af te tekenen onder feministen, maar ook onder beleidsmakers en lokale besturen.¹⁹ Libertijnse argumenten, overwegingen rond versloring van de openbare orde en bezorgdheid over de stigmarisering van de betrokken vrouwen lijken evenzovde, onderling enigszins strijdige morieven te zijn geworden om te werken aan een oplossing in de arbeidsrechtelijke sfeer. Herslechten van 'de hinderpaal 1250bis' werd daarbij als voorwaarde gezien. De prostituee onwikkeldc zich in honderd jaar tijd van slachtoffer tot rechtssubject.

CONCLUSIE

Dat prostitutie niet valt weg te denken, is in Nederland, getuige de afschaffing van het bordeelverbod, een vrijwel algemeen geaccepteerd uitgangspunt geworden. Het vershijsel balaneert in westerse samenlevingen op de grens van wat maatschappelijk toelaatbaar wordt geacht; in Nederland lijkt het pleit echter beslecht ten gunste van legalisering, wat uniek is in de westerse wereld. Er zijn binnen de Nederlandse pluriforme cultuur klaarblijkelijk geen levensvatbare morele argumenten meer te leveren om prostitutie als zodanig af te wijzen. Het beleid richt zich dan ook vooral op de besnijding van de concrete uitwassen ervan, dat wil zeggen die verschijningsvormen die evident leed veroorzaken, zoals vrouwenhandel, prostitutie onder dwang of misleiding, (seksueel) geweld van klanten (Vanwesenbeeck, 1986b) of prostitutie van zeer jeugdigen. Daarnaast richt de aandacht zich op het zo acceptabel mogelijk lokaliseren van de gelegenheden tot prostitutie, dat wil zeggen met zo min mogelijk overlast voor de desbetreffende buurten.

In dit beleid komen (Wee hiervoor beschreven) lijnen samen. In de

18. In dit verband kan nog worden gewezen op een enigszins curieuze discussie in de pers, waarbij de inzet was in hoeverre prostituees bijdragen aan de kwaliteit van de seks (Amsberg, 1986; Oving, 1986; Van Aalten, 1986; Spaik, 1986).

19. Om die reden worden ook de behoeften van prostituanten serieus onderwerp van onderzoek (Bouchier en De Jong, 1987; Van Mens, 1990). In een bespreking van het eerstgenoemde onderzoek, waaruit zou blijken dat mannen op zoek zijn naar intimiteit, schrijft Meulenbelt (1988): 'Wat hij eigenlijk wilt is zijn privéhoer, thuis. Gratis.'

eerste plaats is er de liberaal-juridische benadering, die het resultaat is van een toegenomen morele onverschilligheid rond seksualiteit. Prostitutie moet niet verboden, maar 'geregeld' worden, omdat de algemene consensus over de laakbaarheid ervan is vervallen. In de tweede plaats is er de feminisrische benadering, die teruggrijpt op de morele discussie van het eind van de vorige eeuw, maar die een andere wending krijgt vanwege de veranderde kijk op vrouwelijke seksualiteit. Belangrijk element daarin is dat aan de subjectieve beleving van de betrokkenen morele oordeelskracht wordt toegekend. De keuze voor het beroep van prostituee wordt gerespecteerd en de mate van onderdrukking wordt afgelezen aan de door de betrokken vrouwen naar voren gebrachte problemen (zie Vanwesenbeeck, Altink e.a., 1989; Vanwesenbeeck, 1990).²⁰

In een geseculariseerde wereld met een gefragmenteerde moraal wordt het morele oordeel over het bedrijven van seks tegen betaling vervangen door een beoordeling van de mate waarin sprake is van subjectief ervaren leed. De 'keuze' van de betrokken vrouwen voor het beroep van prostituee blijkt dan zwaarder te wegen dan een algemene morele beoordeling van het verschijnsel als zodanig. Als er sprake is van een vrijwillige keuze dan lijkt er geen grond te zijn voor afwijzing van of een verbod op het prostitutiebedrijf.²¹ In de memorie van toelichting op de nieuwe wetgeving wordt dan ook gesproken van 'mondige prostituees'. De afschaffing van het borddeelverbod veronderstelt een autonoom oordeel van de betrokken vrouwen. De prostituee is - in theorie - verlost dan wel beroofd van haar slachtofferstatus.

20. De resultaten van dit onderzoek uit 1989 naar problemen onder 60 prostituees liegen er overigens nietom: 39,3% werd seksueel misbruikt door verwanten, 33,3% heeft te maken met seksueel geweld, 39% werd als kind geslagen, 43% heeft ooit dwangervaren om zich te prostitueren, 60% werd mishandeld door onbekenden, 40% werd verkracht, 26% seksueel benaderd door hulpverleners en 21% seksueel misbruikt als kind en door hulpverleners. Als achtergrond van deze geweldservaringen neemt Vanwesenbeeck de maatschappelijke stigmatisering en de concrete werkomstandigheden. Geheel in overeenstemming met de 'vrije keuze'-opvatting is zij niet geïnteresseerd in de 'coping'-strategieën van de betrokken vrouwen: 'Veel van onze respondenten dwingen bewandelingen respect af met hun veerkracht en incasseringsvermogen.'

21. In de modellen voor een vergunningensysteem (VNG, Amsterdam, Den Haag) wordt volgens Van Mens (1992) vrijwel uitsluitend aandacht besteed aan de problemen van de openbare orde en nauwelijks aan de arbeidsomstandigheden.

DEEL II I. *Solidariteit en slachtofferschap*

HOOFDSTUK 7 *Solidariteit of deugdzaamheid: Richard Rorty versus Alisdair MacIntyre*

In de negentiende eeuw vond er een verschuiving plaats in het denken over moraliteit. In plaats van 'morele consensus' werd 'morele onenigheid' het vertrekpunt voor reflectie. Tot die tijd hadden moraalfilosofen geen problemen met het geven van feitelijke morele oordelen en met verhandelingen over noodzakelijke deugden. De controverses hadden vooral betrekking op de vraag waarop morele oordelen zijn gebaseerd, maar dat zij eensluidend zijn of wettig moeten zijn, stond vast (Baier, 1989, pp. 229 c.v.). Het uitgangspunt voor hedendaagse filosofische reflectie over moraliteit is pluralisme; ethiek staat voor het bespreken van de logische of semiotische eigenschappen van morele termen en de procedures waarlangs tot overeenstemming kan worden gekomen. Maar de filosofie blijft vooral gesproken bij voorkeur neutraal, of beter gezegd sceptisch ten opzichte van morele oordelen. Zij doen filosofen uitspraken over 'alledaags kwaad' of in bredere bewoordingen - het criminaliteitsvraagstuk.)

Het lijkt alsof filosofen zich enigszins generen om zich bezig te houden met de planeet oordelen van het strafrecht, dat zonder al te veel poespas uit alle menselijk handelen 'slechte daden' isoleert en veroordeelt. In het derde hoofdstuk heb ik aan de hand van een bespreking van het rechtsfilosofische werk van Foucault en 't Hart voorgesteld de grondslag van het strafrecht te relateren aan het concrete kwaad dat in het geding is. De legitimering van het strafrecht wordt in een pluriforme samenleving gevonden in 'het slachtoffer', Slachtofferschap kan in een gefragmenteerde samenleving worden gezien als de verbeelding van de publieke moraal. Het 'contrafactische rechtssubject' van Foucault en 't Hart krijgt, met andere woorden, gezelschap van het 'metaforische slachtoffer' als het erom gaat de legitimiteit van het strafrecht te bepalen. Het strafrecht dient niet

1. Het begrip alledaags kwaad is de door Vega (1992) voorgestelde vertaling van het door Shklar gebedachte 'ordinary vices' (1984).

alleen te worden gelegitimeerd ten opzichte van de dader (rechtsbescherming), maar ook ten opzichte van het slachtoffer.

In het tweede deel heb ik laten zien hoe 'het slachtoffer' in een geseculariseerde wereld het idee van de rechtsord: is gaan beheersen. Met behulp van 'het slachtoffer' worden de scheidslijnen tussen goed en kwaad getrokken. Het strafrecht heeft een sterke positie voor zover het zich kan beroepen op een grote consensus over het leed en de schade als gevolg van strafrechtelijk relevant gedrag. In het geval van seksuele kindermishandeling kon een relatief nieuwe morele consensus worden gecreëerd door een scherpe, ideologisch ingekaderde definitie van het slachtoffer. Indien deze consensus niet of slechts ten dele aanwezig is, zoals in het geval van prostitutie, ziet de wetgever zich genoodzaakt het strafrecht aan te passen. In dit verband werd gesproken van respectievelijk vicriminalisering en devictimalisering.

In dit hoofdstuk wordt het vicriminaliseringsproces in een filosofische context geplaatst. Dit proces in het strafrecht staat naar mijn mening immers niet op zichzelf, maar vormt de uitdrukking van de victimalisering van moraliteit in het algemeen. De ontwikkeling van deze victimaliseringstheorie is geïnspireerd door het werk van Richard Rorty. Zijn 'postmodernistische' neo-pragmatisme actualiseert de betekenis van moraliteit in het democratisch liberalisme. Moraliteit is voor Rorty datgene wat binnen een bepaalde context als gerechtvaardigd wordt beschouwd. Niet meer, maar ook niet minder: morele uitspraken zijn nooit 'waar', maar kunnen wel hun 'geldigheid' bewijzen. Via een bespreking van zijn werk hoop ik de ontwikkelingen rond het criminaliteitsvraagstuk beter te kunnen plaatsen.

Als conrappunt in de bespreking van Rorty's werk behandel ik in de volgende paragraaf het boek *After Virtue* (1981; 1983) van Alisdair MacIntyre. Deze auteur kritiseert het liberalisme omdat het geen moraliteit voort kan brengen. MacIntyre probeert het begrip deugdzaamheid nieuw leven in te blazen, een motief dat ook in het huidige politieke debat over normvervaging een rol speelt. Daarnaast is MacIntyre, evenals Rorty, en in tegenstelling tot veel van hun vakgenoten, van mening dat de filosofie zich ten onrechte boven het intellectuele debat over de culturele ontwikkeling plaatst, in plaats van daarin te participeren.³

1. Ankersmit (1991) wijst erop dat de invloed van Rorty zeer groot is in verhouding tot de omvang van zijn werk. Hij telde van 1949-1989 overigens 157 publicaties.

MacIntyre heeft een uitgesproken pessimistische kijk op het dominante liberalisme. Voor zover er nog sprake is van serieuze morele praktijken, zijn dit niet meer dan brokstukken uit een ver verleden binnen een gedegenererde cultuur. Moraliteit is als richtinggevend uitgangspunt verdwenen, en dat is 'a grave cultural loss' (1983, p. 22). Onze huidige cultuur staat in het teken van wat hij noemt *emotivism*: 'all evaluative judgements and more specifically all moral judgements are nothing but expressions of preference, expressions of attitude or feeling' (pp. 11 en 12). Moraliteit is met andere woorden een individuele aangelegenheid geworden.⁴ Een 'emotivistisch' moreel debat lon volgens MacIntyre niets meer opleveren dan eikredeneringen, omdat het geen andere criteria kent dan de subjectieve attitude.⁵ Bovendien vindt er in een emotivistisch oordeel ten onrechte een vermenging plaats van de betekenis van een moreel oordeel en het gebruik of het nut ervan. De geldigheid en het nut vallen met andere woorden samen.

Het ontstaan van oordeel door en door emotivistische cultuur lokaliseert MacIntyre in de ontwikkeling van de bureaucratische rationaliteit: 'the rationality of matching means to ends economically and efficiently' (p. 25). De bureaucratie suggereert in diens(re s[aan van de moraliteit, maar heeft niets anders te bieden dan efficiëntie en effectiviteit. Emotivisme en bureaucratie zijn twee kanalen van dezelfde medaille. MacIntyre steld zich in deze desolate roestand ten dood om de verloren moraal te identificeren door een analyse van onze huidige 'cultuur'. Deze analyse kent drie centrale begrippen - karakter, deugd en deugd - die ik hier achtereenvolgens zal behandelen.

Om te beginnen behandelt hij het Aristotelische begrip karakter:

3. MacIntyre wijst het onderscheid tussen morele praktijk en morele theorie principieel af; er zijn geen twee geschiedenissen. Ook Rorty acht een filosofie die zich buiten het culturele discours plaatst principieel onmogelijk. Hij pretendeert niet meer dan de huidige cultuur filosofisch onder woorden te brengen.

4. MacIntyre zet zich hierbij met name af tegen G.E. Moore (*Principia Ethica*, 1903), voor wie morele uitspraken louter en alleen gegrondvest kunnen worden op de intuïtie. Overigens was bijvoorbeeld Spinoza al van mening dat goed en kwaad niets meer zijn dan modaliteiten van de verbeelding.

5. Een vergelijkbare redenering vinden we bij Bellah, Madsen e.a. (1985; 1991). De goede samenleving is niet - zoals Locke dacht - een bijproduct van alomane individuen die hun eigen belangen nastreven, maar ontstaat door een moreel geïnspireerd institutioneel leven.

'a very special type of social role which places a certain kind of moral constraint on the personality of those who inhabit them' (p. 27). Karakters representeren een cultuur, zij legitimeren een voor een cultuur specifieke bestaanswijze. Een karakter is tegelijkertijd een sociale rol en een zelfbeeld: bijvoorbeeld de priester of de soldaat. Karakters zijn de centrale identiteiten waarmee een cultuur wordt gedefinieerd en gereproduceerd. Ook de emotivistische cultuur kent haar karakters. MacIntyre noemt achtereenvolgens: de rijke esrheer, de therapeut en de manager. Maar zij zijn in zijn ogen slechts gepervereerde karakters, verkopers van morele illusies.

De esthetie achter de wereld een arena waarin 'ontmoetingen' centraal staan; voor hem is de enige vijand 'de vervding'. De therapeut reduceert het sociale leven tot het streven naar maximale zelfontplooiing.⁶ De manager is het prototypische karakter van de organisatie; dit karakter streeft naar optimale doelmartigheid en doeltreffendheid. Deze karakters komen daarin overeen, dat zij niet in staat zijn een moreel debar aan te gaan. Kenmerkend voor onze cultuur van bureaucratisch individualisme, die dergelijke karakters heeft voortgebracht, is een vrijblijvend zelfbeeld. Niemand hoeft zich nog ergens mee te identificeren. 'Anyone and everyone can thus be a moral agent, since it is in the self and not in social roles or practices that moral agency has to be located [...] in the domain of morals the ultimacy of disagreement is dignified by the tide "pluralism"' (p. 32).

Een dergelijk gedemocratiseerd zelf kan alles zijn, kan ieder standpunt innemen of iedere rol spelen 'because it is in and for itself nothing' (p. 33). Het is een zelf zonder criterium, zonder doel, zonder telos. Daarmee is, naast het begrip karakter, het tweede element van de verloren moraal geïdentificeerd: een doel om naar te leven. Vanaf het moment dat de Verlichtingsfilosofen 'de mens' onafhankelijk van zijn sociale rol gingen definiëren, verloor 'het karakter' zijn morele status en daardoor 'hetzelfde' zijn doel. Doorvoorstanders van de ontwikkeling die daarmee werd ingezet, wordt dit gezien als 'autonomie': de bevrijding van sociale organisatie en gezagsverhoudingen die theoretisch of teleologisch werden gelegitimeerd. Volgens MacIntyre zijn de gevolgen echter desastreus gebleken: 'Each moral agent now spoke unconstrained by the externalities of divine

6. Het idioom van de therapeut is volgens MacIntyre (tc) succesvol doorgedrongen in de sferen van religie, onderwijs en opvoeding.

law, natural teleology or hierarchical authority, but why should anyone else listen to him?' (p. 68).

Op deze vraag kwamen volgens MacIntyre twee antwoorden. Het eerste antwoord redeneerde in termen van aan het autonome individu onvervreembare rechten. Het rationele individu claimt logisch gesproken het recht op vrijheid en welzijn, omdat hij slechts binnen deze condities rationeel kan zijn.⁷ Het tweede antwoord was het utilitaire denken van bijvoorbeeld Bentham. Moraliteit staat dan voor het streven naar zoveel mogelijk goed voor zoveel mogelijk mensen. De moderne morele ervaring is daarmee een paradoxale aangelegenheid geworden. Zij wordt heen en weer geslingerd tussen 'recht hebben op' en 'nut hebben voor'. Het bureaucratisch individualisme resulteert in een debat tussen individuen die rechten claimen en de bureaucratie die nut nastreeft. Protest tegen utilitaire aanspraken en ontmaskering van andermans autonome morele oordelen vormen dan de dominante vormen van het moderne morele debat.

Voor zover in deze situatie nog sprake is van echte morele uitdagingen zijn het niet meer dan fragmenten uit het verleden. Geen wonder dat Nietzsche van een dergelijke moraal – bijvoorbeeld in zijn typering van het christendom als hypocrisie – niets moest hebben. Zijn idee dat moraal niets meer is dan een wilsact, was profetisch; het zou niet lang duren voor het werkelijkheid werd. Maar hij trok de verkeerde conclusie door het morele leven dan maar te vervangen door het heroïsche leven. Moraal is voor Nietzsche niets anders dan een poging van het vreesachtige subject om de 'natuurkrachten' te keren. Ten ontechte, volgens MacIntyre, verbond hij zijn ontmaskering van de moraal van zijn tijd aan een verwerping van elke moraal. Daarmee prudeerde hij op de moderne toestand van de moraal. En dat stelde de huidige denker over moraal voor een beslissende keuze: hij is voor Nietzsche of tegen de Verlichting. 'There is no third alternative' (p. nS).

Het mag duidelijk zijn dat MacIntyre kiest voor het tweede alternatief; hij is tegen de Verlichting. Daarvoor grijpt hij terug op de klassieke filosofen, met name Aristoteles. Daarmee komen we, na het karakter en de telos, aan het derde dement van MacIntyres herleving van de moraal: de deugd. Hij schrijft een geschiedenis van de deugd. Hij erkent dat in opeenvolgende historische episoden

7. De neo-Kantiaan Gewirth is hiervan een vertegenwoordiger.

door verschillende denkers steeds weer andere deugden werden beschreven.⁸ 20 werd de deugd gelokaliseerd in de sociale ral die men kreeg toegewezen (Homerus), in de tdos van de menselijke natuur (Arisrotles) of in bovennatuurlijke krachten (Thomas van Aquino).

MacIntyre probeert te achterhalen wat er gemeenschappelijk is aan deze verschillende theorieën van de deugd en ontwikkelt vandaaruit zijn eigen theorie. Op dit punt slaat hij duidelijk een andere richting in dan zijn filosofische voorbedden. Het begrip deugd verwijst voor hem eerst en vooral naar *praktijken*, darwil zeggen sociale activiteiten waarin 'goods' (het Nederlands kent hiervoor geen equivalent) besloten liggen die stimuleren tot excellentie.⁹ Deze beschrijving van een praktijk, die door MacIntyre wordt verbonden met het begrip gemeenschap, levert de volgende definitie op van het begrip deugd: 'A virtue is an acquired human quality, the possession and exercise of which tends to enable us to achieve those goods which are internal to practices and the lack of which effectively prevents us from any such goods' (p. 191).

Dit betekent dat de deugd onlosmakelijk is verbonden met een ondergeschikking aan de in het geding zijnde regels en criteria ('standards of excellence') en het feit dat deze worden gedeeld met anderen. In ieder geval drie deugden zijn in een dergelijke gemeenschappelijke ondergeschikking aan regels conditioned: rechtvaardigheid in de beoordeling van anderen ('justice'), moed in de strijd voor anderen ('courage') en eerlijkheid als noodzakelijke vooronderstelling van elke relatie ('honesty'). Ook al wordt in verschillende tijden en samenlevingen een andere invulling aan deze termen gegeven, zij zijn als zodanig onafhankelijk van particuliere morele standpunten en sociale maatschappelijke codes.¹⁰

Met de situering van de deugd in (sociale) praktijken (en daarmee

8. In dit verband behandelt hij onder andere Homerus, Aristoteles, het Stoïcisme, Thomas van Aquino, het Nieuwe Testament, Benjamin Franklin en Jane Austen. They offer us different and incompatible lists of virtues, different ranking and different theories' (MacIntyre, 1983, p. 181).

9. Een schaker streeft er bijvoorbeeld na een steeds hoger niveau binnen de regels van het spel te bereiken; zo een opdracht is inherent aan het spel, anders verliest het zijn 'zin'. Men kan daarentegen ook geld willen verdienen met schaken. Dergelijke 'goods' worden individueel bezit, maar immanente 'goods' zijn er voor de gehele in de praktijk betrokken gemeenschap. Van een nieuwe voortzetting van een klassieke opening profiteert iedere serieuze schaker.

10. Een praktijk impliceert altijd de deugd, maar instituties en technische vaardig-

in de gemeenschap) neemt MacIntyre afstand van Aristotles, die de deugd lokaliseerde in de menselijke natuur. Deugd is voor MacIntyre een sociaal begrip; deugdzaamheid is onlosmakelijk verbonden met de gemeenschap. Het probleem dat verschillende praktijken binnen een gemeenschap verschillende deugden kunnen voortbrengen, ondervangt MacIntyre door een allesomvattende, hoger geordende deugd te introduceren: 'the virtue of integrity and constancy [...] the virtues as having a function in enabling an individual to make his or her life one kind of unity rather than another' (p. 203). Zijn deugdzame gemeenschap is dus gekoppeld aan een bepaald soort subject; een subject dat eenheid nastreeft, een coherente persoonlijkheid. Omdat deze opvatting naar mijn mening cruciaal is voor een confrontatie met het werk van Richard Rorty, introduceer ik eerst diens werk.

DE IRONISCHE SOLIDARITEIT VAN RORTY

Het aangrijpingspunt voor Rorty's kritiek op het Verlichtingsproject ligt niet zozeer op het vlak van de moraal, maar op dat van de kennis. Geschoold in de positivistische analytische filosofie werd hij, politiek geradicaliseerd tijdens de Vietnamoorlog, in toenemende mate beïnvloed door het Amerikaanse pragmatisme van Dewey en James. Rorty kritiseert de vraag die centraal staat in de epistemologie: hoe kunnen we kennen? Deze vraag naar het fundament van ons kenvermogen blijft volgens Rorty altijd gevangen in de metafoer van de spiegel: het uitgangspunt dat het mogelijk is om de werkelijkheid te representeren in de rede, de geest of de taal.

De epistemologische filosofie kenmerkt zich, in welke hoedanigheid dan ook, door het geloof in of het streven naar die ene unieke, adequate beschrijving van wat volgens Rorty nooit meer kan zijn dan een verschijningsvorm van tijd en toeval. Zelfs in het antwoord 'We kunnen de werkelijkheid niet kennen dan door onszelf' (het epistemologisch relativisme) schuilt voor Rorty altijd weer een verwijzing naar een buiten ons liggende essentie. Rorty radicaliseert het epistemologisch relativisme zodanig dat het zelfs zinloos wordt om

heden kunnen in principe ook winder. Instituten distribueren 'external goods' als geld, status en macht: 'it is no part of the legitimate function of government to inculcate anyone moral outlook' (p. 195).

van relativisme te spreken. Systematische filosofie, morele uitspraken en wetenschappelijke praktijken zijn nooit met dan constructies van waarbinnen als 'wetelijkheid' vetschijnt. Wetenschappelijke filosofische praktijken zijn mer andere woorden 'believed-in'-praktijken. Het 'geloven in' gaat vooraf aan het 'weten dat'.¹¹ Zeggen dat een uitspraak waar is, betekent niet meer dan het uitdelen van een compliment aan de auteur.

Dit uitgangspunt heeft twee belangrijke consequenties. In de eerste plaats verlegt Rorty daarmee de aandacht van 'waantheidsaanspraken' naar 'rechtvaardigingspraktijken' ('practices of justification'). Er is nooit een pragmatist hooguit een ethische basis voor onderzoek, geen kennistheoretische of metafysische aanspraak. In de tweede plaats vervalt daarmee elke mogelijkheid om een samenleving te creëren die meer dan een andere recht doet aan de Waarheid, de Mens, de Rede, de Deugd, God of welke andere metafysische instantie dan ook. Geen enkel persoon of vertoog heeft meer recht van spreken dan een ander. Filosofie, wetenschap, poëzie en alledaagse uitspraken onderscheiden zich in de aard van hun vocabulaire of in de regels die eraan gesteld worden, maar niet doordat de ene een juiste voetspeling van zaken geeft en de andere.

Om deze twee redenen gaat bij Rorty politiek vooraf aan filosofie, moraal aan kennis, solidariteit aan objectiviteit.¹² Het streven om beide typen vocabulaires te laten samenvallen wijst hij radicaal af. Politieke moraal zijn niet nader te funderen in de rede (Kant) of in de taal (neo-Kantianen). Taal doet niets anders dan 'let us enter a community whose members exchange justifications of assertion, and other actions, with one another' (1980b, p. 187). Men kan hooguit verwijzen naar de historische omstandigheden waaronder moraal

11. De hier weergegeven werkelijkheidsopvatting waarin 'geloven' voorafgaat aan 'weten', werd door Rorty systematisch uitgewerkt in *Philosophy and the Mirror of Nature* (1980). Hierin beschrijft hij de geschiedenis van de filosofie en onderscheidt een systematische filosofie, wier representanten hij afwisselend realisten, fundamentalisten en metafysici noemt en een stroming van pragmatisten, historicisten en ironici. Het werk van de eersten (bijvoorbeeld Descartes, Kant, Locke) staat in het teken van waarheid, eenheid en commensurabiliteit. Vertegenwoordigers van de tweede stroming (Wittgenstein, Heidegger, Dewey) erkennen dat filosofie altijd uitdrukking is van het vocabulaire waarin zij haar vragen formuleert. Wittgenstein deconstrueerde het beeld van 'philosophy as the mirror of nature', Heidegger historiciseerde het en Dewey socialiseerde het (1980b, p. u).

12. In tegenstelling tot de gangbare opvatting vindt Rorty dat de rechtvaardiging een publieke aangelegenheid is en de verklaring een privé-zaak.

of politieke uitspraken tot stand zijn gekomen. Morele verboden zijn voor Rorty dan ook niets meer dan uitingen van een gemeenschapsgevoel dat gebaseerd is op het idee dat communicatie mogelijk is. Het toekennen van gevoelens aan anderen houdt deze verboden levend (1980b, p. 188).

Met deze stand van zaken zij niet gezegd dat er geen filosofische, wetenschappelijke of morele uitspraken kunnen worden gedaan. De afwijzing van het epistemologische Verlichtingsproject betekent voor Rorty - in tegenstelling tot bijvoorbeeld Foucault - namelijk niet dat daarmee ook de resultaten van dit project dienen te worden afgewezen: 'we are the heirs of 2000 years of rhetoric about the importance of distinguishing sharply between science and religion, science and politics, science and art, science and philosophy, and so on. This rhetoric has formed the culture of Europe. It made us what we are today' (1980b, pp. 330 en 331). Dat we niet meer geloven in de oorspronkelijke fundering, betekent nog niet dat we de erop gebaseerde scheidingen geheel en al laten of dat we niet anderszins kunnen profiteren van de erop gebaseerde verworvenheden.

In de jaren tachtig heeft Rorty vooral gepubliceerd over de consequenties van deze vorm van 'deconstructivisme' voor de politiek, de ethiek en de plaats van het 'subject'. Rorty verklaart zich, juist in zijn afwijzing van het universalisme, voorstander van een liberale, pluralistische cultuur die gebaseerd is op vrijheid en solidariteit.¹³ De afwijzing van iedere vorm van fundamentalisme, realisme of metafysica vormt de kern van de liberale cultuur. Maar als solidariteit niet kan worden gefundeerd, doet de vraag op hoe zij dan op zijn minst kan worden gerechtsvaardigd? Volgens Rorty kan de pragmatist dat net zo min als de realist. De enige gerechtsvaardiging die pragmatisten kunnen geven, is de vergelijking met maatschappijvormen die geen tolerantie, onderzoeksvrijheid en streven naar communicatie kennen.

Wat betreft de ethiek scheidt Rorty in met Nietzsches verwerping van een 'morele menselijke natuur', maar dat betekent niet dat hij meegaat in diens verheerlijking van het heroïsche subject en zijn

13. In zijn inleiding op een Duitse vertaling van drie van zijn artikelen spreekt hij ten behoeve van de Europese markt overigens niet van liberalisme maar van sociaal-democratie. Hij typeert zijn werk als 'ein Standpunkt, der die menschlichen Solidarität stärker berücksichtigt und mehr übrig hat für die sozial-demokratische Hoffnung' (1988, p. 9). Zie voor een bespreking van de relevantie van Rorty voor de sociaal-democratie, Boutellier (1992) en Van Swijk (1993).

minachting voor de moraliteit van het vreesachtige subject. Hij verzet zich tegen het anti-moderne, anti-politieke ressentiment van de, met name Franse, post-Nietzscheïanen. Hun streven naar het sublieme (dat wil voor Lyotard zeggen: het onvoorspelbare) kan uitgangspunt zijn voor het individuele leven in een burgerlijke cultuur, maar is totaal irrelevant voor de culturele noodzaak om consensus na te streven. (1985a, p. 174).

Rorty doet het pragmatistische voorstel om gemeenschapsgevoel 'te funderen' in de waardering voor de instituties en praktijken die de Verlichting heeft voortgebracht. Een nadere fundering is niet nodig. Indachtig Dewey stelt hij dat we ons, ter vervanging van de religie van onze voorouders, bezig moeten houden met concrete zaken. Anders gezegd, de religie van het liberalisme is het pragmatisme. Dit Amerikaanse pragmatisme wordt in het werk van Rorty verholten aan het Europese gedachtegoed van Heidegger, Freud, Lyotard en Nietzsche. Gesteld voor de keuze die MacIntyre voorlegt: kiezen voor Nietzsche of tegen de Verlichting, kiest Rorty filosofisch gesproken voor Nietzsche, maar politiek gesproken voor de verworpenheden van de Verlichting.

Deze tweespalt in het werk van Rorty tussen verwerping van elke rationele, objectieve, fundamentele aanspraak en zijn pleidooien voor het overleefend houden van een liberale, solidaire gemeenschap staat centraal in zijn boek *Contingency, Irony and Solidarity* (1989). Hij systematiseert in dit boek vele inzichten die hiervoor behandeld zijn. Nieuw is dat hij een poging doet nader vorm te geven aan een liberale utopie. De paradox tussen anti-fundamentalisme en waardering voor de Verlichting draagt een verdergaande tegenstelling in zich: die tussen het publieke en het private. In de moraal-filosofie wordt er vaak van uitgegaan dat zelfontplooiing en solidariteit met anderen in elkaar verstrengd liggen. Voor Rorty zijn publieke moraal en privé-moraal echter onafhankelijke bronnen.

Het streven naar een combinatie van beide is niet zozeer een taak van de filosoof als 'the aim of a just and free society as letting its citizens be as privatistic, "irrationalist", and aestheticist as they please so long as they do it in their own time - causing no harm to others and using no resources needed by those less advantaged' (1989, p. xiv). Hiermee introduceert Rorty een 'nieuw' menstype: de 'liberal ironist'. De ironist weet dat zijn meest centrale overtuigingen en verlangens contingent zijn. Maar als liberaal vindt hij (Rorty spreekt overigens consequent van 'zij') dat wreedheid het ergste is dat men-

sen elkaar kunnen aandoen (ontleendaan Judith Shklar, 1984). Liberale ironici zijn dan 'people who include among these ungroundable desires their own hope that suffering will be diminished, that the humiliation of human beings by other human beings may cease' (1989, p. xv). Rorty geeft met andere woorden een morele definitie van de liberaal.

De liberale ironicus is *solidair*, niet omdat hij zich niet weet van 'de menselijke soort', maar omdat hij zich interesseert voor de details van het leven van anderen, omdat hij zich verplaatst of probeert te verplaatsen in het leed en de vernedering van anderen. Rorty's solidariteit vormt een levenshouding waarvan men weet dat het om een historisch *contingente* overtuiging gaat, maar waarvoor men desondanks bereid kan zijn te vechten. Deze solidariteitsopvatting is misschien wel minder fundamenteel dan de in de Verlichtingsfilosofie ontwikkelde notie van solidariteit, maar is volgens Rorty uiteindelijk *sterker* dan een beroep op iets algemeen menselijks. In het Verlichtingsdenken is moraliteit een bovenmenselijke, rationele aangelegenheid.

Voor Kant vielen in de morele rationaliteit en verplichting samen. Rationeel respect voor anderen (niet als middel, maar als doel) werd de leidraad voor moreel handelen. Kant afschafte moraliteit van de mogelijkheid om zich in te leven in de pijn en vernedering van anderen. Hoewel het heiligenpaar *rationaliteit* en verplichting belangrijk is geweest voor de opbouw van de sociale democratie, zijn we nu in een positie dat we dit overboord kunnen of zelfs *moeten* gooien. De morele verantwoordelijkheid ten opzichte van anderen *betreft* immers alleen de publieke kant van ons leven. Deze kan strijdig zijn met onze private affecties en pogingen onszelf op een 'bijzondere' manier te *creëren* (over Rorty's subjectopvatting komen we nog te spreken). Er is geen enkele reden om er minder meer van uit te gaan dat het publieke voorrang heeft boven het private. Publieke morele verplichtingen vormen een bepaalde soort van overwegingen ten opzichte van vele andere.

Deze niet-verplichtende opvatting van solidariteit bevrijdt ons van de moderne twijfel over welke morele uitspraak dan ook. Juist de radicalisering van het moreel relativisme (wanneer het begrip zijn betekenis verliest) opent de weg naar een *reële* vorm van solidariteit, een appel vanuit tradities in plaats van uit abstracties, een beroep op medemenselijkheid in plaats van 'menselijkheid' als zodanig. (Post)moderne mensen moeten leren leven met de dilemma's die het recht op zelfcreatie en de noodzaak zich publiek te manifesteren met

1.ich meebrengen. Wanneer het eerste leidt tot aanvallen op het publieke, is er niet veel anders te doen dan 'te vragen' de zelfcreatie te privatiseren, dat wil zeggen haar andersgeschikt te maken aan de liberale wens om wreedheid en pijn te vermijden. Solidariteit is geen functie van de rede maar van de verbeelding: de verbeeldende mogelijkheid om anderen te zien als 'fellow sufferers' (1989, p. xv).

HET MORELE SUBJECT

Rorty en MacIntyre kritiseren beiden het Verlichtingsproject van de rationaliteit, de vrijheid en de vooruitgang. Beide auteurs herschrijven de geschiedenis van de filosofie en komen, op hun eigen wijze en in hun eigen termen, tot enkele vergelijkbare bevindingen. In hun analyse van de moderne tijd komen zij op enkele punten zelfs verrassend overeen. Zo herkennen we in de ironie van Rorty het emotivisme van MacIntyre. En in MacIntyres beschrijving van de Weberiaanse richting van de bureaucratie vinden we de door Rorty gewaardeerde pragmatische instituties die de Verlichting heeft voortgebracht. Volgens MacIntyre heeft drie eeuwen filosofisch geploeter nog steeds geen fundering opgeleverd van het liberalisme; Rorty stemt hiermee in en voegt eraan toe dat die fundering voor hem ook niet heeft. Hij acht een dergelijk streven zelfs strijdig met de 'boodschap' van de liberale democratie. Het 'wezen' van de liberale democratie is leeg of bestaat hooguit uit een aantal verwijzingen naar wat zij niet wil zijn.

MacIntyres analyse is op te vatten als diagnose van een naar zijn idee gecorrupteerde stand van zaken. Hij ziet alleen een uitweg in een revitalisering van de deugdenmoraal van voor de Verlichting. Rorty kijkt voor de verwarrenheden van de Verlichting en wenst de onbepaaldheid ervan zelfs te radicaliseren. Deze tegenstelling levert een eigenaardige paradox op. MacIntyre werpt zich op als criticus van de huidige samenleving, op grond van het klassieke deugdzaamheidsideaal. Rorty omarmt op pragmatische gronden de huidige westerse samenleving, onder verwerping van ieder 'fundamenteel' ideaal. Met andere woorden, Rorty kiest als filosofisch anti-humanist voor een politiek humanisme, terwijl MacIntyre als palindroom aanrikt voor een klassiek filosofisch humanisme. Deze paradox kunnen we aanscherpen aan de hand van beider opvatting van het subject.

HET NARRATIEVE SUBJECT VAN MACINTYRE

MacIntyre's lokalisering van de deugd in de praktijk en daarmee in de gemeenschap verwijst naar een specifieke subjectopvatting. Er is volgens MacIntyre een theorie nodig van het subject, wiens begin, midden en einde als een eenheid kan worden gezien. 'The good life for man' is geworteld in de traditie van een gemeenschap. De individuele levensgeschiedenis en de sociale geschiedenis zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden: 'We are never more (and sometimes less) than the co-authors of our own narratives [...] We enter upon a stage we did not design and we find ourselves part of an action that was not our making' (MacIntyre, p. 216). Een dergelijk verhaal kan niet zonder toekomstbeeld; er is geen heden zonder toekomst.

Oat betekent dat de persoonlijke identiteit nooit gefundeerd kan zijn in 'het zelf', zoals sinds de Verlichting wordt verondersteld. Het zelf is voor MacIntyre een identiteit die wordt gevormd binnen sociale praktijken. **Deze** zijn deel van de sociale gemeenschap en hebben een langer leven achter de rug dan het subject dat er deel van uit gaat maken. Dit resulteert in de volgende zelfopvatting: 'ik' ben subject van een geschiedenis die alleen van mij is en van niemand anders, maar 'ik' weet dat mijn levensverhaal onderdeel is van dat van anderen en dat dat van anderen onderdeel is van het mijne (p. 217). Het eerste deel van **deze** zelfopvatting verwijst naar persoonlijke verantwoordelijkheid, het tweede deel maakt het subject 'betekenisvol'. 'Ik' is verantwoordelijk voor zijn daden en wordt daarbij geleid door de betekenissen die historisch gesproken aan die daden worden toegekend.

De vraag wat goed is voor 'mij' staat voor MacIntyre gelijk aan de vraag hoe 'ik' het beste een eenheid kan vormen, want daarin schuilt de drang om verantwoordelijk en betekenisvol te leven. De vraag naar wat goed is voor de mens, is datgenewat al deze individuele vragen gemeenschappelijk hebben: 'It is the systematic asking of these two questions and the attempt to answer them in deed as well in word which provide the moral life with its unity' (pp. 218 en 219). Een dergelijke mensopvatting is nog niet zonder meer strijdig met het mensbeeld van de moderne samenleving (hoewel de moderne mens zich volgens MacIntyre niet verplicht voelt zich als 'eenheid' te voelen).¹⁴ Het probleem is vooral dat er geen criteria zijn om aan te

14. Het zal duidelijk zijn dat MacIntyre de psychoanalyse van Freud, waarin de splijting van het subject uitgangspunt is, afwijst en typeert als karakteristiek

geven war 'goed' is. Hoe kan men her goede nastreven als daarvoor geen begrippen worden geleverd?

Sij de bepaling van het goede zijn 'de deugden', als relatief consistente eenheidscheppende uirgangspumen, onmisbaar; de deugden vormen disposities die richting geven in het zoeken naar het goede. Zij voonien oos van een toenemende zelfkennis en een roenemend inzicht in het goede. 'The good life for man is [he life spem in seeking the good life for man, and [he virtues necessary for the seeking are [hose which **will** not enable us to understand what **more** and whar else rhe good life for man is' (p. 225). Idemiteiren worden, resumerend, gevormd hinnen sodale **praktijken** die idealirer worden gestuurd door deugden en in de vorm van karakters een eenheid vormen. Een **deugdzaame** samenleving **creëert** consistente identiteiten, terwijl omgekeerd het streven naar 'innerlijke eenheid' de deugdzaamheid bevordert.

Met deze zdfopvatting plaarst MacIntyre 'het subject' binnen de traditie van een samenleving.¹⁵ In de deugden wordt de tradirie levend gehouden. Een detgelijke opvattingvan het in de traditiev an een gemeenschap gewortdde subject dat wordr geleid door de **daar**-in besloten liggende deugden, is, vo!gens MacInryre, in het bureau-cratisch individualisme nagenoeg vetdwenen. In de plaats van een gemeenschap die wordt gdeid door 'trmhfullness', 'justice' en 'courage', is een verbrokkelde samenleving ontstaan die wordt vormgegeven door **estheten**, psychotherapeuten en managers. Voor zover nog morde gemecschappen aanwezig zijn, dienen zij gekoesterd te worden, zodat zij de 'New dark ages' waarin de moderne samenleving terecht is gekomen, wellicht kunnen overleven. 20 heeft MacInryre tach nogeen sprankje hoop voorde roekomsL

HET GESPLETEN SUBJECT VAN RORTY

MacIntyre levert een nieuwe variant van een opvarring die heel sterk lech in de westerse cultuur, namelijk het idee dat zelfrealisering kan worden bereikt door zich te onderwerpen aao het algemeen bdang (men vind(deze **opvatting** bij Plato, bij Kant en ook in het christendom). Zelfkennis voerr tot de gemeenschap, zo zouden we **deze**

subjecttheorie van het emotivisme. Het is bcgrijpdijk dat Rorty's subjectbegrip daarentegen juist gebaseerd is op Freud.

15. MacIntyre zegt het begrip traditie overigens te veel belast te vinden door het conservatisme. Het gaat hem om een levende traditie, niet om traditionalisme.

opvatting kunnen samenvanen. Daarheenover staat de antisociale sceptis van Nietzsche en de zijnen, die het algemeen belang terugbrengen tot een verschijning van de hypocrisie of van de macht. Nietzsche verving de notie van zelfkennis dan ook door die van de zelfcreatie: 'recreating all "it was" into a "thus I willed it"'. Het drama van een mensenleven schuilt niet in het al dan niet bereiken van een voorafgegeven gemeenschappelijk doel of van de waarheid, maar in het vinden van nieuwe formuleringen waarin het bestaande wordt veranderd.

Rorty verwierpt overigens beide aanspraken. De vereenzelviging van 'het zelf' met het algemeen belang acht hij een te groot offer, dat bovendien in strijd is met het liberalisme. Maar hij wijst ook de Nietschiaanse verheerlijking van 'het zelf' af, omdat dit leidt tot minachting van het algemeen belang. De menselijke soon is voor Rorty slechts een verzameling van individuen die op zichzelf niets anders zijn dan weefsels van verlangens en opvattingen. Met elkaar zijn zij verwickeld in een permanent proces om de wereld te interpreteren en van nieuwe betekenissen te voorzien. In dit proces, de geschiedenis, ontdekken of benaderen ze niet de waarheid achter de verschijnselen, maar construeren haar.

Tegen die achtergrond formuleert hij zijn utopie van de liberale ironie. De liberale ironicus weet dat hij leeft in constructies en stelt zich daarom open voor andere interpretaties. Tegelijkertijd koestert hij zijn morele overtuigingen (bijvoorbeeld zijn afwijzing van wreedheid) en probeert anderen ervan te overtuigen. Een dergelijk menstype wordt geleid door creativiteit en nieuwsgierigheid. Het algemeen belang, oftewel solidariteit, is de kracht van zijn verbeeldingskracht. Voor deze typering van het subject leunt Rorty sterk op Freud, dat wil zeggen zijn interpretatie van Freud (1980a, (1986 en 1989)).¹⁶ 'Freud is an apostle of this aesthetic life, the life of an unending curiosity, the life that seeks to extend its own bound rather than to find its center' (1986, p. 11).

Rorty ziet Freud als een moralist, maar een amorale moralist 'who helped de-divinize the self by tracking conscience home to its origin in the contingencies of our upbringing' (1989, p. 30). Freuds morele opdracht aan de mensheid is niet het zoeken van onze essentie, maar onze idiosyncratic. Niet de gemeenschappelijkheid, maar het ver-

16. Rorty laat zich in zijn interpretatie van Freud in grote mate leiden door Rieff (1961).

schil met anderen maakt ons menselijk. Als Freud zich daarbij *wu* hebben heperkt tot de constatering dat in het bewustzijn de stem doorklinkt van de ouders en de maatschappij, zoals populaire interpretaties ons willen doen gdooven, dan zou dit weinig opzienbarend zijn geweest.

Freuds bijdrage aan het denken over moraliteit is, volgens Rorty, zijn gedetailleerde beschrijving van het proces waarlangs ogenschijnlijk onbelangrijke ervaringen kunnen uitgroeien tot ondraaglijke schuld, intense angst of uitzinnige woede. Evenzo weet hij medijden en naastenliefde nauwkeurig te lokaliseren in ervaringen met concrete personen in concrete situaties en op een concreet moment. Freud heeft morele uitspraken 'alledaags' gemaakt, niet om ze te 'ontmaskeren' als niet waardevol, wel om ze minder abstract en megalomaan te maken. Hij laat ons zien hoe iemand bijvoorbeeld tegelijkertijd een liefdevolle vader en een beul in een concentratiekamp kan zijn. En zelfs hoe iemand daarin weer kan veranderen.

Alle in een persoon besloten liggende verhalen zijn op dezelfde jeugdervaringen gebaseerd. Dat betekent dat er nooit een eenduidig antwoord is op vragen als 'wat is er vroeger met mij gebeurd' of 'wat voor persoon ben ik'. Alle verhalen zijn plausibele kandidaten. 'He [Freud] leaves us with a soft which is a tissue of contingencies rather than an at least potentially well-ordered system of faculties' (1989, p. 32).¹⁷ Moraliteit verwijst dus naar een gemeenschappelijk historisch referentiekader, maar draait voor het individu om individuele ervaringen, persoonlijke morele strijd, concrete personen uit het verleden. De grote morele systemen resoneren voor ieder individu op een eigen manier. Over een morele uitspraak zijn dus minimaal (Wee verhalen te vertellen: het publieke en het private.

Daarmee schept Freud de mogelijkheid om wetenschap en poëzie, genialiteit en psychose (en ik zou daar conformisme en criminaliteit aan toe willen voegen) niet als producten van verschillende faculteiten te zien, maar als verschillende vormen van aanpassing aan historische omstandigheden. Alle pogingen om het publieke en het private, het domein van de staat en dat van het subject, sociale rechtvaardigheid en zelfcreatie, moralisme en romanticisme tot el-

17. De notie van contingentie is wellicht een betere kandidaat om de problemen van jonge adoptief-kinderen te begrijpen, dan de gangbare verklaring in termen van het niet-kennen van de biologische wortels. Niet de onwetendheid over de eigen achtergrond creëert een probleem, maar het radicale besef van de 'toevalligheid' van de eigen identiteit.

kaar re brengen, kunnen we met Freud terzijde schuiven. 'He distinguished sharply between a private ethic of self-creation and a public ethic of mutual accomodation' (1989, p. 34). Denken in rermen van Freud bctekent leren leven met gespletenheid.

Maarvan Freud valt nog meer re ieren. Hij breekt met het onderscheid van Kam tlssen de verlichte rationele elite en de te verplichten domme massa. Hij dcmocratiseecn als het ware de genialiteit door iedereen een crcatiefonbewuste toe te kennen, de mogelijkheid om nieuwe metaforen te vinden in de eigen zelfbeschrijving. Dit betekent dar iedereen in staat is tot een herschrijving van zijn eigen leven in termeD van Nietzsches frase: 'Thus I willed it'. Dit geldt onverkort voor seksuele perversies, extreme wreedheid, vreemde obsessies en manische waanvoorstellingen: 'he let us see each of these as the private poem of the pervert, the sadist, or the lunatic: each as richly textured and "redolent of moral memories" as our own life' ('989, p. 38),

War de moralist beschrijft als inhumaan, annatuurlijk of extreem, ligrvaor Freud oak besloten in ieder ander menselijk leven. Freud is immoreel omdat hij elk gclaof in een supcrieure morele faculteit onduistert. Maar er is bij hem geen sprake van ontmaskering van morele uitgangspumen. Juist omdat er geen morele waarheid klaar ligt, kunnen we nier zonder morele uitspraken, waaraan, al is het maar tijdelijk, enige geldigheid kan worden toegekend. Freud !evert geen alrernatieven, maar extra beschrijvingen, andere vocabulaires, nieuwe metaforen. Nier om deze in de plaats te stellen van andere, maar als een extra mogelijkheid om naar hetzelfde subject te kijken. Freud heeft de moraal war luchtiger gemaakt, aldus Rorty.ls

MACINTYRE VERSUS RORTY

Wanneer we MacIntyres subject vergelijken met dat van Rarty, zien we enkele belangrijke verschillen. Her subject van MacIntyre zoekt in het teken van de deugd naar een eenduidig verhaal dar past binnen de traditie van de gemeenschap. Rorty's subject kan verschillen-

18. Rorty (1986, p. 14) vat de bijdrage van Freud aan de betekenis van 'her morde subject' als volgt puntsgewijs samen: het bewustzijn vormt slechts een van de opties van het subject; er is geen principieel verschil tussen een reactief moreel subject en een vrij, spontaan creatief subject; idiosyncratische overwegingen komen niet in de plaats van mordeoverwegingen; her 'zelf' is een strategie, geen gegeven; vocabulaires zijn gereedschappen en geen spiegels van de werkdijkheid.

de verhalen vertellen, maakt gebruik van bestaande vocabulaires, maar is steeds op zoek naar nieuwe formuleringen voor zichzelf. Voor MacIntyre is het subject een project van een eenduidige deugd-zame gemeenschap, terwijl Rorty het subject laat samenvallen met een nieuwsgierig individu in een pluriforme samenleving.

Maar er is ook een belangrijke overeenkomst. Beide auteurs kiezen, in reactie op 'het zelf' van de Verlichting, voor een narratiefsubject: 'een geschiedenis, waarin geboorte, leven en dood op elkaar volgen als begin, midden en eind van een verhaal' (MacIntyre) en 'een zelf dat zichzelf creëert in vocabulaires' (Rorty). Beide auteurs wijzen het idee af dat een bewustzijn voorafgaat aan de concrete sociale situatie waarin het terechtkomt. Ook voor MacIntyre is er uiteindelijk geen hoger vocabulaire dan dat van de traditie. In die zin is zijn waardering voor gelovige gemeenschappen niet theologisch, maar sociologisch geïnspireerd.

Rorty wijst er in een voemoot van het artikel 'Freud and moral reflection' (1986) dan ook op dat er een eigenaardige cesuur lijkt te zitten in het boek van MacIntyre. In het eerste deel van *After Virtue* diagnostiseert deze de huidige cultuur in termen van een, naar het schijnt, vreselijke ziekte: emotivisme. Deze diagnose heeft volgens Rorty echter alleen maar zin als het anders zou kunnen, als er met andere woorden een hoger geordende morele waarheid zou zijn. In het tweede deel probeert MacIntyre echter een heilzaam perspectief te schetsen, waarbij hij zich lijkt neer te leggen bij de contingentie van het bestaan.

Met zijn concept van het 'narratieve zelf' formuleert MacIntyre niet een enroute buiten het emotivisme om. Het narratieve zelf impliceert - in tegenstelling tot het natuurlijke zelf van Aristoteles of het rationele zelf van Descartes - dat er geen sprake is van een subjectieve eenheid op grond van iets dat mensen gemeenschappelijk hebben.¹⁹ De eenheid moet, binnen een geheel van praktijken, 'gewild' worden, waarbij deugdzaamheid als leidraad kan fungeren. 'So the only version of human dignity that Freud lets us preserve is the one MacIntyre himself offers: the ability of each of us to tailor a coherent self-image for ourselves and then use it to tinker with our behavior' (1986, p. 19). Het streven naar deugdzaamheid komt volgens Rorty

19. MacIntyre stelt: 'There is no way of founding my identity - or lack of it - on the psychological continuity or discontinuity of the self. The self inhabits a character whose unity is given as the unity of a character' (MacIntyre, p. 217).

in feite op niets anders neer dan het streven naar 'self-enrichment', het streven naar maximale ontplooiing van een bepaald 'levensverhaal'.²⁰

Rorty haalt hier naar mijn mening ten onrechte de angel uit de controverse met MacIntyre. Hun overeenkomstige narratieve subject oemt concreet immers twee totaal verschillende gestalten aan. Het verhalende subject van MacIntyre wordt geleid door in de gemeenschap gewortelde min of meer 'ahistorische' deugden.²¹ Voor hem vallen gemeenschap en individu in hun strevingen uiteindelijk min of meer samen. MacIntyre houdt vast aan een algemene morele faculteit, ook al is deze historisch en niet natuurlijk. Daanageeover maakt Rorty er in zijn latere *Contingency, Irony and Solidarity* juist werk van om de private zelfformuleringsproblemen te hetschermen ten opzichte van 'de offering op het altaar van het publieke belang'. De publieke en de privé-moraal dienen juist te worden gescheiden.

LIBERALISME EN SOLIDARITEIT

Ik keer terug naar de probleemstelling van dit hoofdstuk, namelijk in hoeverre de confrontatie tussen het neopragmatisme van Rorty en de deugdzzaamheidsthese van MacIntyre ook, in het licht van het criminaliteitsvraagstuk, informeert over de moraliteit van onze samenleving. We constateren dat MacIntyre een genadeloze beoordeling geeft van de morele stand van zaken in een liberale democratie. In de ontwikkeling van zijn theorie van de deugd ziet hij zien dat de teloorgang van de moraliteit historisch gelokaliseerd dient te worden in de naar zijn mening fatale misvattingen van de Verlichting, die enerzijds geboorte gaf aan het ontstaan van het emotioneel individu, een wezen dat door niets anders geleid wordt dan door zijn eigen verlangens en standpunten, en anderzijds leidde tot de Weberiaanse scheiding van een politieke staatsbureaucratie en moraal.

20. Rorty verbindt aan deze constatering een interessante taakopvatting van de intellectueel: 'Letting us see [the narratives of our own lives as episodes within such larger historical narratives] is, I think, as much as the intellectuals are able to do in aid of morality' (1986, p. 19).

21. Mer de term ahistorisch wordt niet geheel recht gedaan aan het relativisme dat ook in het werk van MacIntyre zit. Deze onderkent immers dat iedere tijd en cultuur hun specifieke, soms zelfs tegenstrijdige, invullingen kennen van de deugd. Het gaat hem er echter om de deugd als abstract referentiepunt te redden van het louter contextuele en contingente.

Opmerkelijk is dat Rorty voor nagenoeg dezelfde conclusies komt, met dat verschil dat hij **deze** ontwikkeling positief waardeert en zelfs **wenst** te radicaliseren. Het 'emotieve' individu is voor hem uitgangspunt en naar zijn idee verkeren we nu in **een** beslissende fase van het Verlichtingsproject door afscheid te nemen van alle – ook volgens **hem** mislukte – pogingen om een door de rationaliteit geleide moraal te funderen. Het liberalisme **creëert** de voorwaarden om ogenschijnlijke stuurlaaiheid te begrijpen **als** ironisch. Tezelfdenijd is het resoluut in zijn afwijzing van de wreedheid. Er is geen enkel excuus om wreed te zijn, omdat er geen enkele inspraak geschied kan worden boven het individu.

In zijn opstel 'The priority of democracy to philosophy' (1990) gaat Rorty nader in op wat hij noemt **de** communautaire **filosofen**; naast MacIntyre noemt hij Bellah en Sandel. Hij schrijft hun drie standpunten toe: in een onttoverde wereld kan geen moraliteit bestaan, de liberale instituties creëren ongewenste typen mensen, en politieke instituties hebben een theorie van de menselijke natuur nodig. In het genoemde artikel maakt Rorty met name werk van het laatste standpunt, de noodzaak van een theorie over de menselijke natuur, aan de hand van zijn interpretatie van Rawls' rechtvaardigheidstheorie (1971).

Rawls' opvatting dat rechtvaardigheid tot stand kan komen via reële evenwicht, impliceert (volgens Rorty en later werk van Rawls, 1985) geen theorie van **de** menselijke natuur.²² Een dergelijke theorie is in een democratische staat voorbehouden aan **het** privé-domein. De staat mag naar Rawls' idee geen specifieke theorie van het goede aan zijn burgers opleggen, maar moet zorgen voor de **voorwaarden** waaronder het volgens hen goede leven geleid kan worden. **Wezenlijk** voor een liberale democratie is niet de participatie aan de gemeenschap, maar vrijheid van denken en gewetensvrijheid (zie ook Lehning, 1989).

De twee **eerste** standpunten van de communautaire filosofen **wuift** Rorty **enigszins** achteloos terzijde. Oat er in een onttoverde wereld geen moraliteit zou kunnen bestaan, noemt hij een ongecompliceerde sociologische vooronderstelling. Ook het liberalisme ongewenste mensentypen voortbrengt, acht hij een vrijmoedig moreel oordeel. Hij meent dat dergelijke vragen primair zijn ingege-

22. Deze suggestie schuilt wel in Rawls' hoofdwerk *A Theory of Justice* (1971). Juist op dit punt **kritiseert** bijvoorbeeld Sadurski (1991) het werk van Rawls.

ven door angst voor de barbarij. Als we criminaliteit echter een probleem vinden, en dat doen we omdat we **begaan** zijn met her slachtoffer daarvan, en als we dit probleem vervolgens als een moreel probleem duiden, dan lijkt MacIntyre een sterke troef in handen te **hebben**: er wordt momenteel een morele crisis geproclameerd en het bureaucratisch individualisme brengt ongewenste mensenrypen voort. De crimineel zou, in termen van de calculerende individualist (Schuyr, (1989), zelfs kunnen worden opgevat als een *vierde karakter* van het bureaucratisch individualisme.

Naast de rijke esthet die louter zijn eigen genoegens najaagt (maar daarbij geen schade en leed berokkent aan anderen), de therapeut die een morele waarheid verkondigt en daarmee het individualisme bevestigt¹³ en de manager die het algemeen belang daart, maar niets anders te bieden heeft dan een morele illusie van effectiviteit en **efficiëntie**, verschijnt met de massale secularisering 'de crimineel' ten tone: het 'sujet' dat, al dan niet calculerend, bezit van anderen of van de staat steld of vernietigt of de **fysieke** integriteit van andere personen schendt of bedreigt. De crimineel tart als het ware de deugdzaamheid die in een gemeenschap besloten zou moeten **liggen**.

Een dergelijke rypering maakt het buitengewoon verleidelijk om op te roepen tot een nieuwe deugdzaamheid in de samenleving. Met de analyse van MacIntyre wordt echter tegelijkertijd duidelijk hoe diep een dergelijk crimineel karakter verankerd is in de huidige pluriforme, individualistische en bureaucratische maatschappij. Deugdzaamheid staat, als gemeenschappelijk streven, in de analyse van MacIntyre in feite haaks op de huidige cultuur. Rorty stelt enigszins provocerend: 'I would welcome a culture dominated by the Rich Aesthete, the Manager, and the New Therapist, so long as anybody, who wants to can be an aesthete, and if not rich, as comfortably off as most – as rich as the Managers can manage' (1986, p. (6).

Volgens Rorty dient de vraag van de gemeenschapsfilosofen te zijn of de secularisatie meer goed dan kwaad heeft gedaan. Zelfs als het typische karakter van mensen in de liberale democratie **daadwerkelijk** Jeeg, berekenend, klein en **onheroïsch** zou zijn, kan nog kan dat naar zijn mening de prijs zijn voor de politieke vrijheid (1988, p. 102). Zoals MacIntyre ons voor de keuze stelt tussen de **Verlich-**

23. Deze notie heb ik uitgewerkt voor de gezinstherapie die ogenschijnlijk als hofder, maar *de facto* als doodgraver van het gezin kan worden gezien (De Boer en Bourdier, 1982).

ring en Nietzsche, srelr Ratty ons voor de keuze tussen de deugdza-
me gemeenschap en het pragmarisch individualisme.²⁴ Hij weigett
de individuele vrijheid op re offeren aan welk gemeenschapsideaal
dan ook. Molar valr dir strandpunt vol re houden in geval van een
gemeenschap die op massale schaal een nog verderfelijker vierde
katakret voonbrengt, dar van de crimineel?

Ratty's werk levert een srek argument tegen MacIntyres morele
gemeenschap van voar de Verlichting. Op grond waarvan zijn im-
mers de klassieke dcugden meer re waarden dan de deugden (om
in zijn termen te blijven) die her liberalisme met zich meebrengt: de
tolerantie, de indtlectuele vrijheid, de rechtsbeschrmng van het
individu? En waarom zou het in de gemeenschap gewortelde consis-
tente subject het hoogsre goed zijn, als dar niet is terug re vaeren op
een God of op 'de menselijke natuur'? Toch brengt juist 'de crimi-
nee!' oos aan her rwijfelen over Rorty's vraag of de secularisatie meer
gocd dan kwaad heeft gedaan. Moer bij het vrijheidsideaal een mas-
sale 'criminde' attitude op de koop toe worden genomen? Zijn we
inderdaad bereid due prijs te betalen voor onze politieke vrijheid?

Ik ben geneigd deze vraag posirief re beantwoorden, nierdoor her
criminaliteitsprobleem te bagatelliseren (zoals in veel kritische bena-
deringen van het criminaliteitsprobleem gebeun), molar wel door te
onderkennen dar her liberalisme de legirimering in zich draagt om
crimineel gedrag af te wijzen. Voor liberalen vertegenwoordigt de
wreedheid ten opzichte van anderen het grootste kwaad. Het libera-
lisme wijst met zijn centrale plaats voor het individuele subject elke
legirimering van wrccdheid ten opzichte van anderen af. Deze notie,
die Ratty ondeet aan Judith Shklar, vormde essentie van de mora-
liteit van her liberalisme. Het alledaagse kwaad (Vega, 1992) ligt val-
gens Shklar in het hart van de liberale democratie: de gevoeligheid
ervoor en de afwijzing ervan.

Shklar onderscheidt als 'ordinary vices' (mentale) wreedheid,
hypocrisie, ijddheid, snobisme, bedrog en misantropie.²⁵ Met name
'de wreedheid' vormt her referentiepullt voor een minimale morali-
teit in een geseculariseerde, pluriforme cultuur. Wreedheid wordt

24. Vergelijk in dit verband de keuze die Durkheim (1906) voorlegt. De positie van
God in de moraal was naar zijn mening vervangen door de samenleving: tussen God
en de samenleving moet men kiezen.

25. Vega (1992) wijst erop dat precies dezelfde vormen van alledaags kwaad worden
genocmd door René Girard, waarschijnlijk onafhankelijk van Shklar. In tegen-
stelling tot Shklar is hij een uitgesproken tegenstander van het egalitarisme van het
liberalisme.

door Shklar gedefinieerd als 'the willful inflicting of physical pain on a weaker being in order to cause anguish and fear [...] By putting it unconditionally first, with nothing above us to excuse or to forgive acts of cruelty, one does off any appeal to any order other than that of actuality' (1984, p. 8). Behalve fysieke wreedheid onderscheidt Shklar (en Rorty) morde wreedheid: '[...] deliberate and persistent humiliation, so that the victim can eventually trust neither himself nor anyone else' (p. 37).

Naast het liberalisme van de rechten, waarop de politieke filosofie meestal tamboereert, staat, volgens Shklar, het liberalisme van de angst. Het liberalisme biedt, als geen ander politiek staatsmodel, burgers bescherming tegen wreedheid van anderen en van de staat.²⁶ De liberale democratie pretendeert haar burgers te vrijwaren van de angst. Binnen liberale democratische verhoudingen wordt, zo wuden we haar stelling kunnen parafraseren, de angst om slachtoffer te worden serieus genomen. 'The immediate impulse and strategy of those who put cruelty first is to look to the victim for moral reassurance' (p. 13). Daarmee lijkt de in dit boek ontwikkelde victimaliseringstheorie politiek-filosofisch in kaart te zijn gebracht. De radicaalste recentere victimalisering van moraliteit is de in het liberalisme besloten liggende reactie op de definitieve secularisering van de eu/mut.

Een keuze voor een sociaal geïnspireerd liberalisme impliceert een keuze voor een moraliteit die gedefinieerd wordt door de angst om slachtoffer te worden in plaats van door de wens om her eens te worden over wat een goed leven is. 'What matters is our loyalty to other human beings doing together against the dark, nor our hope of getting things right' (Rorty, 1986, p. 166). Het liberalisme wijst wreedheid af, ook, of misschien wel juist, als dat plaatsvindt in het kader van een fundamentele ideologie. In dit verband wuden we kunnen spreken van een victimalliberalisme: een politieke cultuur die gedefinieerd wordt door de wil tot zelfcreatie en begrensd door het potentiele slachtofferschap van anderen. We herkennen hierin een nieuwe formulering van het 'harm principle' van John Stuart Mill (1859): het enige rechtmatige doel om macht te gebruiken is de preventie van schade aan anderen.²⁷

26. Shklar beschouwt de karakterisering van Bentham – door Foucault (1975) – als een soort wegbereider van een hedendaagse dictatuur dan ook als een 'grotesque intellectual misunderstanding'.

27. Mill heeft volgens Rorty – zoals eerder signaleerd – over het probleem van de publieke moraal zo ongeveer 'the last word' gesproken.

CONCLUSIE

Ratty's 'ftivole bourgeois filosofie' (de typering is van Van Stokkom, 1993) is op vele wijzen gd critiseetd. Rorty Iciest voor de vrijheid, voor de esthetiek, voor de ironie, voor de democratie. Maar wat zijn deze keuzcs waard indien zij zijn gekoppeld aan de **afwijzing** van welke grondslag dan **ook**? Waarin verschillen deze keuzes dan van vrijblijvendheid, romanticisme, cynisme en bourgeois-kapitalisme? Waarin verschilr Rorty's neopragmarisme van opportunisme? Het kan hier niet de plaats zijn om dergelijke kritieken uitgebreid te bespreken.²⁸ Het werk van Rorty is, in confronratie met dat van MacIntyre, gebruikt om de in eerdere hoofdstukken geanalyseerde victimalisering van moraliteit te kunnen plaatsen. Dat wil zeggen dat hier meer sprake is van een sociologische dan van een filosofische waardering voor het werk van Rorty. Hij biedt een filosofische herformulering van **de** paradoxen van onze tijd encultuur (Klepp, 1991).

Guignon en Hiley (1990) wijzen erop dat Rorty daarin dichter aanleunt tegen een communaurair standpunt dan hij zelfsuggereett. In zijn neopragmarisme is her onderscheid tussen normale en abnormale communicatie van **essentieel** belang. Moraliteit refereert aan dargene war in de praktijk van een bepaalde groep en in een bepaalde context als 'goed' verschijnt. Een dergdijke normale communicatie kan slechts in beperkre mate abnormale vocabulaires ('the sort of discourse which sounds strange to the ear of a given audience') **verdragen**. Rorty's utopia 'rests on the communitarian strand in his thought: the claim that there is a background of shared normal **discourse**, including the discourse of our public morality, which underwrites our ethnocentric respect fOf the goods embodied in our practices' (Guignon en Hiley, 1990, p. 357). Waarin verschilt het normale 'discours' dan eigenlijk van de tradities van MacIntyre?

Naar mijn mening is op dit punt de eventuele **principiële** overeenkomst hier uiteindelijk minder imeressam dan heepolieieke **verschil**. Rorty's solidariteit biedt meer rolerantie voar deviant gedrag dan het gemeenschapsdenken van de communautairen. Zijn werk biedt een uirweg VOOT de dialectiek van de Verlichting. Hij rnaakt het mogelijk - of berer **gezegd** noodzakdijk -- de moraliteit van **onze** postmoderne culruur **te problematiseren**, wnder **terug te vallen** op

28. *Iie* indatverbmd onder andere Fraser (1988), Mouffe, (J988), Ankersmir (1992), Bcmsrein (1991), Guignon **en** Hiley (1990) **en** Van Stokkom (1993).

negentiende-eeuwse ideologische noties, of, overeenkomstig MacIntyre, die van voor de Verlichting. Nagafgezien van de vraagwelke houding momenteel opportuun is, lijkt die lokale, individualistisch geïnspireerde denken op zijn minst realistischer in de huidige context dan de nostalgische hoop op een herstel van de gemeenschap.

De moderne grote steden zijn smeltkroezen van etnische identiteiten, subculturen en marginalen. De conformistische burger is niet langer de maat voor beschaving in een 'open' samenleving. In een gefragmenteerde morele wereld is niet de deviantie van een alomtegeaccepteerde norm in het geding; deviantie is tot op zekere hoogte de norm geworden. De inzet van de moraliteitsdiscussie is niet onze gemeenschappelijke culmur, maar de grens die aan haar diversiteit moet worden gesteld. Volgens Ankersmit (1992) kan de sociale en politieke orde nooit helemaal worden geprojecteerd op de as van wreedheid en het vermijden daarvan. Maar dat is ook wel wat veel gevraagd. Rorty's solidariteitsbegrip is globaal en evident; zijn liberale ironie is smal en kwetsbaar. Maar het vormt op zijn minst een realistische markering om de moraliteit van onze cultuur aan de orde te stellen.

In de emotieve bureaucratisch georganiseerde maatschappij wordt aan het individuele subject morele oordeelskracht roegekend. Maar het kan daardoor ook worden aangesproken op de consequenties van zijn handelen. De morele autoriteit is bij het 'metafarische slachtoffer' komen te liggen. Rorty levert met zijn morele een seculier antwoord op de vragen van een culmUf :wnder gemeenschappelijk geloof. Een moreel appel is niets meer, maar ook niets minder dan de vraag om meer gevoeligheid voor andermans leed. Met Rorty is solidariteit wat menselijker geworden.

HOOFDSTUK 8 *Criminaliteiten* *liberalisme: een slotbeschouwing*

De rnorde werkdijkheid van de westerse werdd is in circa vijfen-twintig jaar tijd dramatisch veranderd. De grate ideologische kaders van wdeer, het socialisme en de confessionele denominaties, zijn uiteengevallen in particuliere opvattingen en levensstijlen die nog slechts in beperkte kring vanzelfsprekend hefen. De morele aanspra-ken die erin besloten lagcn, hcbben geen algemene geldigheid meer. Wij geloven, volgens rowel MacInryre als Rorty, nog vooral in ons-zelf, een geloof dar kwetsbaar is, afhankelijk van de (h)erkenning door anderen. War ons rest, is een emotief, ironisch wereldbeeld; we delen ons leven met anderen en realiseren ons hoe toevallig en een-zaam zo'n leven is. Het rationele subject van de Verlichting is zo suc-cesvol gebleken, dat het ten slone aan zichzelfkon gaan twijfelen.

De moraliteit is gcsubjectiveerd, in die zin dat aan de individuele beleving motele oordeelskracht wordt toegekend. Maar tezelfdertijd is moraliteit gevictimaliseerd. 'Are you suffering?', is de enige sub-stantiële vraag die binnen een postmoderne moraliteit algemene zeggingskracht heeft. Deze basale en negatieve vorm van moraliteit kan als poverworden beoordeeld (Ankrscmit, (992), maar tegelijker-tijd moeten we constataren dat hij een einde kan maken aan het rela-tivisme en nihilisme waaronder de geseculariseerde westerse wereld en in het bijzonderde intelligentsia gebukt is gegaan, wnder terug re hoeven vallen op een werddbedd van vanzelfsprekend gezag, rucht enorde.

Het tijdperk vanaf de secularisering kan, moreel gesproken, wor-den getypeerd als 'het tijdperk van het Slachtoffer'. In de voorgaande hoofdstukken heb ik geprobeerd aan te tonen dat het hierbij niet om een leeg politiek filosofisch uitgangspunt gaat, maar om een actieve sociologische nmie. Nu Ion een onderscheid warden gemaakt tus-sen de analyse en de wenselijkheid van een bepaalde situatie. Na de secularisering is de wenselijkheid ontstaan om de moraliteit van de huidige cultuur opnieuw aan de orde te stellen. De discussie hierover is versndd door de vertienvoudiging van het criminaliteitsprobleem

sinds het begin van de jaren zestig. Deze **intentie** van de communautaire benadering van MacIntyre, Bellah en anderen hoeft naar mijn mening echter niet te leiden tot het ter discussie stellen van de uitgangspunten van de liberale democratische rechtsstaat.

De pleidooien voor een reïntegratie van de democratische instituties (zie bijvoorbeeld Davies, 1987) kunnen naar mijn mening worden onderschreven zonder andere uitgangspunten dan die al in het liberalisme zelf besloten liggen. De normatieve verhoudingen lagen als het ware verstopt achter de verbureaucratiseerde en **gepoli-**
riseerde opvattingen van de verzorgingsstaat. Achter het politieke liberalisme van de vrijheid, de gelijkheid en de individuele autonomie ligt een slachtoffergericht liberalisme verscholen, het liberalisme dat een afkeer heeft van **wedderigheid**, vernedering en **uitsluiting**. Daarmee is het mogelijk de gegroeide **moderne** verhoudingen opnieuw aan de orde te stellen, **omdat** ze vervallen in **normaal** **moralisme** of **onrealistisch** **radicalisme**.

In deze slotbeschouwing wil ik de mogelijkheden van deze **morele** kant van het liberalisme nader onderzoeken, teneinde het gewicht te kunnen bepalen van de **victimiserings**these in de actuele discussie over de **morele** crisis van onze samenleving. In hoeverre is een analyse in termen van **victimiserings** zinvol met betrekking tot de algemeen ervaren **morele** crisis? In de eerste paragrafen wordt opnieuw ingegaan op het criminaliteitsvraagstuk en wordt de **morele** betekenis van **criminaliteit** in een postmoderne cultuur **geherformuleerd**. In het tweede deel van het hoofdstuk probeer ik het begrip **victimal** **liberalisme** nader uit te werken, onder andere wat betreft de positie van de staat en de opvoeding.

HET CRIMINALITEITSVRAAGSTUK

In een geseculariseerde en gefragmenteerde wereld vormt het strafrecht een buitengewoon interessante casus, omdat het algemene **gel-**
digheid claimt. In nog geen **twintig** jaar tijd is 'het slachtoffer' een van de belangrijkste argumenten geworden in de criminaliteitsdiscussie. In de aandacht voor het slachtoffer van crimineel gedrag - bijvoorbeeld het seksueel mishandelde kind -, die zich nagenoeg parallel onwikkelt aan de secularisering, wordt zichtbaar hoe in een onoverwinnelijke wereld een nieuwe gemeenschappelijke noemer voor moraliteit kon ontstaan. Het slachtoffer is de zaakwaarnemer van de

publieke zaak gewordeo. Tegen deze achtergrond heeft criminaliteit een andere betekenis gekregen. In de plaats van 'de crimineel' die de morele gemeenschap tart, komt de crimineel die 'de ander' oodgegemaakt maakt aan zijn eigen zelfcreatie, die de aander (of de samenleving) leegzuigt door een gebrek aan ironie ten opzichte van zijn eigen zelfdefiniering. De afwijzing van crimineel gedrag verwijst naar een moraliteit in het teken van het verschil in plaats van het gemeenschappelijke.

De crimineel – hier opgevat als 'karakter' en niet als eooereet individu – is niet meer de vertegenwoordiger van de ondeugdzaamheid in de context van een morele gemeenschap, als wel van de weigering de solidaire lotverbodenheid ten opzichte van anderen te erkennen. Hij is niet het asociale subject dat de eenheid van de gemeenschap bedreigt, hij is als ieder aander een gespleten subject, maar hij onderkent zijn gespletenheid niet. Hij mist de ironie ten opzichte van zijn zelfdefiniering, die onlosmakelijk verbonden is met de liberale tolerantie, en maakt daarbij slachtoffers.

Als we het criminaliteitsprobleem beschouwen als een moreel probleem, en dat lijkt in een gefragmenteerde samenleving opporruim, dan impliceert dit niet per definitie dat moet worden teruggegrepen op fragmenten uit een vroeger verleden. Het gaat erom te vinden voor het moreel aanspreken van personen die strafrechtelijk relevant gedrag vertonen. Daarbij kan niet langer een beroep worden gedaan op een hogere, algemeen geldende waarheid. De crimineel staat niet alleen in zijn creatieve verschillen ten opzichte van anderen. Het creëren van verschil is een cultuurgoed geworden. De crimineel is zo gezien een moreel subject als ieder ander. Zijn beoordeling van zichzelf in de wereld doet niet onder voor die van anderen, in de zin dat hij verder verwijderd zou zijn van de menselijke natuur of van een eenduidige normatieve gemeenschap. Criminaliteit is in deze opvatting met andere woorden ook een morele optie, net zo goed als het conformisme van de doorsnee-burger.

Dit betekent echter niet dat we deze criminele optie niet zouden moeten afwijzen of bemaffien. Met Rorty kunnen we juist een eind maken aan het relativisme dat in het werk van zoveel criminologen schuilt. We wijzen het gedrag van de crimineel echter niet af, omdat het deviant is ten opzichte van 'de' gemeenschap, maar omdat hij zichzelf buiten de communicatie plaatst. Door critici van de samenleving is de crimineel lang als medestander beschouwd; zijn karakter

werd geromantiseerd, omdat het de bestaande orde tawe. Als we neden ten dage kritisch staan ten opzichte van ooze samenleving, kunnen we de crimineel niet ~~langer~~ als medestander zien. Hij dringt zijn private zdfop aan het publieke domein en is daarin veelal wreed en vernederend.

Criminaliteit is een vorm van 'overpowering', om met Nagel te spreken.¹ De crimined is niet anti-sociaal omdat hij de vijand is van een burgerlijke morele consensus, maar omdat hij de moraliteit, zelfs in haar meest minimale formulering – het gehed van afspraken om te kunnen blijven communiceren – afwijst. Hij brengt zijn recht van spreken in gcvaar, omdat hij dat van anderen niet respecteert. Zijn aanspraak op het librcalc recht op ccn eigen zdfopvatting heeft hij in de waagschaal gesteld door dat van anderen te attaqueren.

Deze gevictimaliseerde betekenis van criminaliteit dwingt echter tegelijkertijd tot een prudente houding. De reactie van de staat op het berokkenen van leed aan anderen kan immers al gauw leiden tot niet te rechtvaardigen vormen van leedtoevoeging aan daders. De critici van de slachtofferbeweging wijzen erop dat zij het paradepaardje wordt van een repressieve strafrechtelijke politiek. Het vergt enige ideologische, zo men wil morele, verbeeldingskracht om leedtoevoeging – de essentie van strafrechtelijke interventie – binnen de perken te houden. Met het verdwijnen van de levensbeschouwelijk geïnspireerde consensus komen ook begrippen als 'berouw', 'vergeving', 'medcdogen' en 'begrip voor de dader' in de lucht te hangen.

De vergeldingsdrang, die volgens Garland (1990) in de twintigste eeuw is weggerationaliseerd, behoeft het nodige morele weerwerk om humaan te blijven. De levensbeschouwelijke suomingen disciplineerden in die betekenis niet alleen de burger, maar ook de instituties. Het criminaliteitsvraagstuk is van zijn ideologie ontdaan, rowel in de (vermeende) oorzaken ervan als in de reactie erop. In deze ontwikkeling schuilt het gevaar van een ongedimiteerde repressieve politiek. Indien we de criminee! echter opvatten als (oak) een moreel subject, betekent dat in ieder geval dat hij, ondanks alles, serieus wordt genomen. Hem wordt het recht op spreken niet definitief ontnomen, omdat liberalen ook hem als lotgenoot kunnen (h)erkennen. De veroordelende normativiteit onderscheidt zich pragmatisch, maar niet principieel van de zijne. Er bestaat altijd de

1. Dit begrip werd onlangs door Schuyt (1993-) opnieuw onder de aandacht gebracht.

mogelijkheid dat wij gevodig zijn voor zijn deviamie ren opzichrc van wat gangbaar is.

In de geschiedenis van her snafrechr zijn verschillende ontwikke-lingen aan re geven waarin 'de deviantcn' het pleit gewonnen heb-ben, bijvoorbeeld op het vtak van de zedenwetgeving of her drugge-bruik. De in hoofdstuk 6 behandeldeafschaffing van het bordeelver-hod toont aan dat er zeer radicale, en tot enkele tientallen jaren gele-den nog volsnekt ondenkbare, verschuivingen kunnen optreden in de beoordeling van afwijkende levenswijzen. Deviant gedrag had in de jaren zeventig wnder meer een functie in het loswrikken van ver-steende omgangsvormen, zclfs wdanig dat het recht op private zdf-formuleringen niemand meerontzegd kao worden.

Deze postmoderne herijking van het criminaliteitsprobleem hecft niet in de eersre plaats consequenties voor de snafrechtsroepas-sing. De benadering van de verdachte als moreel subject ligt besloten in de praktijk van het positieve snafrecht. Foqué en 't Hart bevesrig-den deze posirie in het concept van hercontrafactische rechtssubject. Het recht op een verhaal van de verdachre kent in hun benadering cchter geen criterium voor de omvankelijkheid ervoor. Het metafo-rische slachtoffer vOrffit cchter de virtuele gesprekspartner; hij zal ved van de verhalen afwijzen als irrelevantr your de publieke moraal.

CRIMINOLOGIE

De hier gescherste morele benadering van criminaliteir heeft conse-quenties voor hetdenken over de oorzaken en de beheersingvan cri-minalircit, dat wil zeggen voor de criminologic en het criminaliteits-beleid. In de krirische variant van de criminologic is criminaliteir vooral opgevat als een historisch en sociaal bepaald fenomeen; in de beheersvariam wordt criminaliteit gezien als een univcrsecl feno-meen. Daarbij wordt erop gewezen dat de belangrijkste strafbepalin-gen van alle tijden en culturen zijn. De eerste variant Loekt oaar de processen waarlangs criminalisring van gedrag tor sand komr, bij-voorbeeld via etikettering van deviant gedrag. De tweede variant vindt plaats binnen de kaders van de wet en leidt haar verklaring af ui[de overtreding, bijvoorbedd in termen van gebrek aan zdfcon-trole (Gottfredson en Hirschi, 1990).

De hier ontwikkelde opvatting kritiseert beide posities. Crimi-nee! gedrag wordt gedefinieerd door de strafwet en is als zodanig sociaal gedefinieerd. Daarin wordt de kritische benadering onder-schreven. Maar dat betekent nog niet dat de bepaling van wat crimi-

neel gedrag is, willekeurig is. Daarin wordt de beheersvariant bevestigd. De afwijzing van veel crimineel gedrag is historisch persistent, niet omdat het verwijst naar fundamentele factoren in de menselijke natuur of cultuur, maar omdat het slachtofferschap ervan zo evident is. De afwijzing van bijvoorbeeld moord en doodslag behoeft als het ware geen nadere ideologische roelichring, omdat men zich gemakkelijk kan verplaatsen in het fatale lot van het slachtoffer.

Dat criminaliteit desondanks historisch en cultureel relatief is, valt af te leiden uit het feit dat zelfs dit zwaarste delict historisch gerechvaardigd wordt geacht indien het een sterke ideologische inbedding heeft, zoals in oorlogssituaties of indien het wordt gedefinieerd als bijvoorbeeld bevrijdingsmisdrijf of euthanasie (Dessaur en Rutenfrans, 1986). Terreurorganisaties spannen zich om die reden veelal tot het uiterste in om hun gewelddadigheid ideologisch te legitimeren. Criminologische theorievorming die is gestoeld op een 'natuurlijke' afwijzing van crimineel gedrag, onttrekt zich op het morele proces van gerechvaardiging, zowel van de dader als van de staat, dat erbij in het geding is. Maar indien criminologie de historische en culturele relativiteit van de strafwet tot centraalstuk verheft, gaat zij voorbij aan het leed dat overtredding daarvan in de meeste gevallen meegebrengt.

Het fundamentele onderzoek naar de oorzaken van criminaliteit veronderstelt een 'morele waarheid' over criminaliteit, die afhankelijk van de intellectuele conjunctuur biologisch, psychologisch of sociologisch is geïnspireerd. Criminaliteit is echter niet in de eerste plaats een onderwerp voor het domein van de verklarende wetenschap, maar voor dat van de moraliteit. De afwijzing van crimineel gedrag dient gerechtvaardigd te worden om de moraliteit van de samenleving levend te houden. Wanneer Young (1988) spreekt van een ideologische crisis in de criminologie, dan heeft deze naar mijn mening vooral te maken met de overspannen verwachtingen die in de verklarende criminologie besloten liggen, alsof de criminologie de criminaliteit kan opheffen. In overeenstemming met het inzicht van Durkheim moet criminaliteit echter worden gezien als een vitale onderdeel van de moraliteit van de samenleving, omdat zij dwingt tot de formulering van morele uitgangspunten.¹

z. In de functionalistische wending die Merton aan de anomietheorie van Durkheim gaf, kon de suggestie ontstaan dat criminaliteit wezensvreemd is aan de samenleving (Hilbert, 1989) en als zodanig kan worden opgeheven.

Als gevolg van de maakbaarheidsopvatting van de jaren zeventig heeft de mening postgevat dat resultaten van wetenschappelijk onderzoek in de plaats zouden kunnen komen van politieke beslissingen. Wetenschappelijke reflectie en wetenschappelijk onderzoek kunnen dienen als inspiratiebron, maar de politicus kan zich er niet achter verschuilen. Dit geldt eens te meer voor de criminologie die per definitie een politiek e.g. moreel gedefinieerd object heeft. Zoals criminaliteit gedefinieerd wordt door de wet, vormt (de ontwikkeling van) het criminaliteitsprobleem op zichzelf een factor in het beleid (vergelijk in dit verband Brants en Brants, 1991). Het criminaliteitsprobleem ontstaat in de relatie tussen wat Young en Matthews (1992b) 'the square of crime' hebben genoemd, de relaties tussen dader, slachtoffer, staat en publiek.

Criminologie wordt, als theoretische differentiatie, ideaaliter eerst en vooral gemotiveerd door verbazing over de dramatische verschillen tussen mensen en nieuwsgierigheid naar motieven van daden en ervaringen van slachtoffers. Criminologisch onderzoek heeft betrekking op de verhouding tussen de ernst van de criminele gebeurtenissen en de legitimiteit van de daaropvolgende reactie vanuit de staat. In het criminaliteitsvraagstuk gaat het eerst en vooral over rechtvaardiging en rechtvaardigheid. Daar zou naar mijn mening de theoretische interesse van de criminoloog moeten liggen.³

Beleidscriminologisch onderzoek wordt daarnaast vooral ingezet als pragmatisch instrument om beleidsmaatregelen te bedenken en heeft als zodanig een zelfstandige legitime functie. Beleidsmakers en beleidswetenschappers hebben ondanks hun overeenkomstige onderwerp echter eigen verantwoordelijkheden. Het beleid is verantwoordelijk voor de politieke en morele consequenties van justitiële interventies; de beleidswetenschap is verantwoordelijk voor een integer gebruik van het wetenschappelijk instrumentarium in het genereren van beleidsinformatie. Beleidscriminologen dienen zich

3. 'What we hope for from social scientists is that they will act as interpreters for those with whom we are not sure how to talk' (Rorty, 1982a p. 1.06). Rorty stelt dat, in dit verband relevant, verschil in opvatting over de sociale wetenschappen tussen Dewey en Foucault aan de orde. Dewey zag hun taak in het verbreden en verdiepen van onze solidariteit; Foucault zag ze vooral als vormen van disciplinerend weten. Volgens Rorty is hier geen sprake van een principieel meningsverschil, maar van een verschillend inzicht in wat we mogen hopen. Dewey werkte binnen het ideaal van het Amerikaanse pluralisme; Foucault waarschuwt om ervoor dat 'social scientists have often been coopted by the bad guys' (p. 207).

echter te hoeden voor een legitimerende functie van strafrechtelijk beleid.

CRIMINALITEITSBELEID

In een meer gefragmenteerde wereld vormt het slachtoffer de centrale noemer voor de rechtvaardiging van criminaliteitsbeleid. Criminaliteitsbeleid is een constructie van de staat rond de (potemide) dader en het (potentiële) slachtoffer onder toezicht oog van het publiek. De dader wordt als aanstichter van leed en schade meer ter verantwoording geroepen, het slachtoffer inspireert tot deze strafrechtelijke interventie. De staat weet zich gerechtigd tot deze interventie, omdat hij de zijde van het slachtoffer kiest, terwijl hij tegelijkertijd de dader als moreel subject respecteert. Het publiek beoordeelt de staat op een geloofwaardige en humane toepassing van deze eenvoudige uitgangspunten.

De staat koestert in een dergelijke ideaaltypische situatie het Wetboek van Strafrecht, omdat het een basale overeenstemming over slachtofferschap objectificeert. Het vormt de canon van het kwaad, zoals gedefinieerd en bijgeslepen in de loop der eeuwen. Het is weliswaar historisch en sociaal gedefinieerd, maar niet wettelijk. In dit verband lijkt het wenselijk om onderzoek te stimuleren naar de rechtvaardiging en rechtvaardigheid in het beleid rond de strafwet en het strafprocesrecht. In het kader van de victimaliseringstheorie zijn er in het strafrechtelijk beleid vier strategieën mogelijk: decriminalisering, verschuiving, explicitering en erkenning.

In het geval van *decriminalisering* wordt strafwetgeving rond deviant maar slachtofferloos gedrag geschrapt of niet langer actief gehandhaafd. Vanuit de victimaliseringstheorie zou gesteld kunnen worden dat het strafrechtelijk beleid te zeer vervuild is met elementen waarbij van slachtofferschap geen sprake (meer) is. Dit is waarschijnlijk het geval in de herformulering van het bordesverbod. Ook andere artikelen omtrent zedelijk gedrag of bijvoorbeeld druggebruik (zie in dit verband Pearson, 1993) zouden hiervoor wellicht in aanmerking kunnen komen.

Van *verschuiving* is sprake indien, in geval van slachtofferloze delicten, handhaving, vanuit procedurele motieven, noodzakelijk wordt geacht. Dergelijke wetgeving kan worden ondergebracht in andere rechtsgebieden of bij andere instituties. Een voorbeeld hiervan is de administratiefrechtelijke afdoening van eenvoudige verkeersdelicten. In dat verband zou ook kunnen worden onderzocht

in hoeverre bepaalde gedragingen ten onrechte tot het domein van het strafrecht gerekend worden, terwijl zij tot de verantwoordelijkheid van 'het slachtoffer' behoren. In de nota *Recht in beweging* (1990) is in dit verband naar mijn mening terechtgepleit voor de vermaatschappelijking van het recht.⁴

In de derde plaats lon het slachtofferschap in strafrechtelijk beleid worden *geëxpliciteerd*. Vooral is slechts intuïtief sprake van slachtofferschap. Overtrekking van bijvoorbeeld de milieuwetgeving zou, meer dan nu vaak het geval is, *dienen* te worden afgewezen op grond van de beperkingen die daarmee ontsaan voor toekomstige generaties. Een dergelijke morele explicitering geldt ook voor kleine of eerste overtredingen die door de politie of het openbaar ministerie worden geseponneerd. Sponnering lOu expliciet gepaard moeten gaan met een reprimande vanwege het leed of de schade die wed berokkend (Kelk, 1990). Braithwaite (1989) pleit in dit verband voor het te schande zetten van de wetsovertreder.

Ten slotte is er sprake van *erkenning* indien het slachtoffer een andere rol dan lomer aangever en getuige krijgt toebedeeld in het strafprocesrecht. Dit is reeds het geval in de nieuwe wCtGCV111g naar aanleiding van de voorstellen van de Commissie-Terwee (zie hoofdstuk 4). Men zou zich echter verdergaand kunnen voorstellen dat het openbaar ministerie de verlangens van het slachtoffer mee laat wegen in de eis. Het openbaar ministerie zou eventueel zelfs kunnen worden verplicht afwijkingen van de door het slachtoffer als *genoegdoening* ervaren strafmaat te motiveren. In het algemeen geldt dat in het criminaliteitsbeleid meer nadruk zou moeten worden gelegd op de consequenties van crimineel gedrag voor anderen.⁵

Her lijkt zinvol om het criminaliteitsbeleid en de strafrechtelijke praktijk op deze wijze 'meer' te roersen. Daarbij staat de positie van het slachtoffer centraal. In dit verband lOu, in navolging van de dis-

4. Zouடன் winkeliers, meer dan nu het geval is, kunnen worden aangesproken op hun 'uitstalbeleid' (zie Kapteyn, 1989). Ook zouden de openbaar-vervoerbedrijven zelf een oplossing moeten vinden voor het zwartrijden. Het is ongeloofwaardig om het gebruik van het 'aanbod' om ongecontroleerd te worden vervoerd als 'fraude' te bestempelen. In het algemeen geldt dat het onbedoelde gebruik van de mogelijkheden van wetgeving niet te snel in strafrechtelijke termen moet worden gedefinieerd (bijvoorbeeld in geval van sociale en belastingwetgeving; zie Zijdeveld, 1990). Zie in dit verband ook het Themanummer van *Justitiële verkenningen* (1990) over niet strafrechtelijke vormen van normhandhaving.

5. In dit verband kan bijvoorbeeld worden gewezen op het succesvolle project 'Slachtoffer in beeld' (Essers en Van der Laan, 1990).

cussie over de sociale zekerheid, gesproken kunnen worden van een 'ministelsd' in het strafrecht. Criminal gedrag dient, in de eerder beschreven berekening, stringent maar gerechtvaardigd te worden afge-
wezen. Het strafrecht opereert in naam van het slachtoffer en met begrip voor de dader. De postmoderne crimineel is een moreel serieus te nemen crimineel. We zijn bereid te luisteren naar zijn eventuele gerechtvaardiging, maar aanvaarden deze niet zonder meer. Daarvoor gaat het om van zijn slachtoffer om te zeer te hantieren.

VICTIMAAL LIBERALISME

Het liberalisme is de enige politieke filosofie die de ontwikkelingen in wetenschap, economie en technologie wist te overleven (Maris, 1993).⁶ Deze toestand aan het eind van de twintigste eeuw wordt zowel triomfantelijk toegejuicht als zeer ernstig betreurd. Hij wordt bijvoorbeeld toegejuicht omdat totalitaire legitimeringen voor schendingen van de mensenrechten geen recht van spreken meer hebben (Fukuyama, 1992). Hij wordt op twee manieren betreurd: omdat hij wordt opgevat als een zeer geraffineerde vorm van disciplineren (Foucault; Fouqué en 't Hart) of als een inhoudelijk lege toestand van bureaucratisch georganiseerd individualisme (MacIntyre).

Op grond van een analyse van het criminaliteitsvraagstuk en geïnspireerd door het werk van Richard Rorty en Judith Shklar is in dit boek een derde positie onderzocht, die ik zou willen omschrijven als victimaal liberalisme, het liberalisme dat zo succesvol is dat alleen het slachtoffer nog morele autoriteit heeft. De verworvenheden van het liberalisme worden onderschreven omdat daarin een aantal uitgangspunten besloten liggen die, historisch gesproken, zonder precedent zijn: gelijkheid, individuele waardigheid, tolerantie. Van totalitaire disciplineren kan volgens deze opvatting geen sprake zijn in een cultuur die een gefragmenteerde moraal mogelijk maakt; en al het liberalisme geen fundament heeft, betekent nog niet dat er geen sprake is van moraliteit.

In het hart van de ontroerde westerse wereld ligt echter geen

6. Maris (1993) wijst op het onderscheid tussen het metafysisch en het politiek liberalisme. De eerste opvatting vertrekt vanuit de principiële, of natuurlijke aanwezigheid van het individu; de tweede vanuit de pragmatische noodzaak dat vreedzaam samenleven erkenning van autonomie impliceert.

positieve referentie aan het goede leven, maar een negatieve.⁷ Moraliteit is in het teken komen te staan van datgene wat we niet willen. Iedereen mag zijn eigen god hebben of kan zelfs zijn eigen god zijn, zolang deze maar geen schade aan anderen legitimeert of optoeneert. Het filosofische 'harm principle' van John Stuart Mill⁸ is sociologische werkdijkheid geworden. In het hier geschetste wereldbeeld is echter, in tegenspraak tot de visie van bijvoorbeeld Fukuyama, geen sprake van een krakerloze omarming van het liberalisme.⁹ Rorty's ironie wil dat het gdoof in de eigen tradities ingelcvrd kan worden voor elk ander systeem dat zich als berer weervoor te stellen.

Dit contingente uirgangspunt berekent enerzijds een waarschuwing voor de verleiding die er van minder tolerante systemen kan uitgaan. Het liberalisme betekent niet per definitie het einde van de geschiedenis. In plaats van zelfgenoegzaamheid kan het ook verzet mobiliseren tegen wereldbeelden die misdervrijheden bieden, juist omdat ook zij mogelijk kandidaten zijn om de hegemonie te overnemen. Bovendien biedt het liberalisme, waarin het 'slachtoffer' centraal staat, de hoop op beter; het geeft de mogelijkheid om kritiek te leveren op premissen en consequenties van het eigen systeem, namelijk daar waar het ongewenste vormen van victimisering teweegbrengt: kritiek op de vernietiging van het milieu voor toekomstige generaties, kritiek op het buitensluiten en marginaliseren van anderen, kritiek op de desinteresse voor de noden van derden,¹⁰ kritiek op onvoldoende bescherming tegen criminaliteit en kritiek op doorgeschoten vormen van repressie.

Moraliteit is een subjectieve aangelegenheid geworden, zo leren we van MacIntyre, maar dat hoeft nog niet te leiden tot blind egoïsme, te representeren we met Rorty. MacIntyres bureaucratische individualisme dat wederom! of deugd een eind maakt aan gemeenschappelijke morele overwegingen kan ook worden beschreven als de institutionalisering van individuele vrijheid enerzijds en collectief

7. Deze notie is overigens ook terug te vinden in de inaugurele rede van Schuyt (1982), die daarvoor weer verwijst naar de inaugurele rede van Glastra van Loon.

8. 'The only purpose for which power can be rightfully exercised over any member of a civilised community, against his will, is to prevent harm to others. His own good, either physical or moral, is not a sufficient warrant' (Mill, 1859, Introduction).

9. Rorty's paradoxale typering als 'postmodern bourgeois liberalism' (1985b) suggereert overigens wel iets dergelijks. Zie voor deze kritiek ook Fraser (1988) en Van Srokkom (1993).

10. Vergelijk in dit verband het onderscheid dat Schuyt (1991) maakt tussen wensen en [noden].

mededogen anderzijds. Het liberalisme levert een moraliteit op waarin tegenover autonomic en tolerantie, lotsverbondenheid en afwijzing van wreedheid en leed staan. Het biedt zelfs de mogelijkheid om het begrip solidariteit, dat met de ondergang van het socialisme en de secularisering enigszins besmet is geraakt, nieuw leven in te blazen; solidariteit, niet in het teken van 'de nieuwe mens', maar van 'de verstootten mens'.¹¹

De morele gemeenschap van Durkheim behoeft een nieuwe doordiening. De metafysische betekenis die hij aan het collectieve bewustzijn toekende, heeft niet langer geldigheid in een samenleving die enerzijds vergaand geïndividualiseerd is geraakt en anderzijds toevluchtsoord werd voor groepen die de tradities van diezelfde samenleving niet dragen. De westerse wereld is gecultured gesproken een gefragmenteerde wereld waarin van een gemeenschappelijk wereldbeeld geen sprake meer kan zijn. In dat verband dienen de pleidooien die vanaf het eind van de jaren tachtig worden gehouden voor een 'herbronning' van de cultuur (bijvoorbeeld Zijderfeld, 1993) enigszins terughoudend tegemoet te worden getreden.

De sociale tradities van het christendom en het jodendom leveren weliswaar belangrijke morele noties en kunnen als zodanig bijdragen aan een opleving van morele reflectie, tegelijkertijd dienen we te onderkennen dat ze nooit meer het gezag zullen krijgen dat er vanoudsher aan werd toegekend. Het gezag van de vroegere morele agent reikt zover als het aantal van zijn aanhangers of de momentane context hem biedt. Gezag is, bijvoorbeeld getuige de reclamecampagnes van de overheid, meer een vorm van verleiding en esthetiek geworden (Boutellier, (1990a; zie ook Zijderfeld, 1986). Een postmoderne moraliteit is behept met de twijfel die inherent is aan het bureaucratische individualisme. De bronnen van de westerse cultuur worden weliswaar met eerbied behandeld, maar worden met enige scepsis beoordeeld, omdat zij niet meer als bronnen van waarheid worden gedeut.

11. Het marxisme objectiverde mededogen met de slachtoffers tot een heilsleer van het proletariaat. Het vormde uiteindelijk de legitimering voor een totalitaire staat.
12. Frans Kellendonk sprak in verband met het gedenken van 'oprecht veinzers': 'We doen net alsof we weten waar we het over hebben, en we vergeten geen moment dat we maar doen alsof.' (Zie hierover Rutenfrans, 1991)

Op de moraliteit van een gefragmenteerde samenleving is het enigszins versleten beeld van de schijven van de ui van toepassing, in die zin dat zij zich in diverse lagen krommen rond een negatieve kern. Moraliteit is op te vatten als een concentrisch opgebouwd conglomeraat van normen en waarden, tekenen en plichten, die in meer of mindere mate verwijzen naar de afwijzing van wreedheid en leed. Hoe verder deze schillen verwijderd liggen van het centrum, hoe diffuser de relatie met 'het slachtoffer'. De liberale staat zal zich vooral gelegitimeerd achten te interveniëren in de maatschappelijke werkelijkheid, indien de relatie met dit negatieve centrum kan worden gelegd.

Anders gesteld zal de sociaal-liberale staat zich juist dan gekritiseerd weten, indien hij de maatschappelijke consensus over concrete vormen van slachtofferschap negeert.¹³ Daar ligt naar mijn mening 'het hart van de verzorgingsstaat' (vergelijk Schuyt, 1999). Hoewel in de opbouw van de verzorgingsstaat velerlei motieven samenkwamen, zoals welbegrepen eigenbelang (De Swaan, 1989), emancipatie van de arbeidersklasse en christelijke naastenliefde, zou in de actuele heroverweging van de opgebouwde voorzieningen één uitgangspunt recht overeind moeten blijven staan: de solidariteit met de maatschappelijk gemarginaliseerden, degenen die geen keuze hebben aan de mogelijkheden om de eigen individualiteit te ontwikkelen.¹⁴

De sociaal-democratie vormt binnen de Nederlandse politieke verhoudingen naar mijn mening de meest 'natuurlijke' representant van een dergelijke moraliteit. Naast het nostalgisch moralisme van de christen-democratie en het repressieve moralisme van rechts zou de sociaal-democratie zich sterk kunnen maken voor deze basale vorm van geïndividualiseerde solidariteit. In de huidige verhoudingen speelt de staat een essentiële rol in het 'onderhouden' van de normatieve betrekkingen. Met de secularisering, de fragmentering, de

13. In het boekje *Nederland verandert* (1992) wijst De Vries erop dat sociale vraagstukken steeds meer aan de orde worden gesteld volgens de regels van het drama. Het meest mediagenieke leed krijgt de aandacht. Hij spreekt, in navolging van Renate Rubenstein, van de 'vermindering' van Nederland.

14. Vergelijk in dit verband Dahrendorf (1985), die stelt dat de oplossing van de twee problemen die de ophoud van de verzorgingsstaat met zich heeft meegebracht, een kostenexplosie en verbureaucratisering, vooral 'de nieuwe armen' treft: 'the unemployed, the old, single parent families, sick and disabled people, low paid, single women with aged dependents and poor people in institutions' (p. 97). Hij spreekt in dit verband van een nieuwe onderklasse.

individualisering en de victimalisering diem **moraliteit** in toene-
mende mate glocaliseerd te worden in de relatie tussen de individu-
de burger en de bureaucratische staat. Ook de poging het begrip
'burgerschap' nieuw leven in te blazen, leidt onherroepelijk tot een
analyse van de morele functie van de overheid (Van Stokkom, 1991
en 1992).

Dat het moraliteitsvraagstuk aan het begin van de jaren negentig
weer op de maatschappelijke agenda is komen te staan, moet mijns
inziens zonder meer worden gewaardeerd. Het is opmerkelijk dat dit
vooral gebeurt vanuit de justitiële problematiek. Binnen het hier
geschetste perspectief is dit echter begrijpelijk. Zoals op allerlei
andere beleidsterreinen (onderwijs, welzijn, sociale zekerheid)
neemt 'de vraag' naar justitiële interventie onbeheersbare proporties
aan. Het verschil met deze andere terreinen is dat de inzet van het
vraagstuk duidelijker is. Het Wetboek van Strafrecht biedt een geïn-
stitutionaliseerde vorm van, in de meeste gevallen erkend, slacht-
offerschap. De gefragmenteerde moraliteit wil extra gevoeligheid
voor evident slachtofferschap, zoals dat in veel vormen van crimina-
liteit het geval is. Morele aanspraken zullen effectiever zijn naarmate
zij concreet slachtofferschap beter zichtbaar kunnen maken. In die
zin ligt het voor de hand dat een moreel appel juist vanuit justitie
wordt geformuleerd.

Dat de discussie over moraliteit vanuit de overheid wordt aange-
zwongen, lijkt op zichzelf legitiem. In de opbouw van de verzor-
gingsstaat heeft de overheidsbureaucratie de verdere rechtvaar-
digheid aan zich getrokken. De overheid is als het ware genoodzaakt
de vooronderstellingen daarvan levend te houden en moet daarin
verder gaan dan het negentiende-eeuwse liberalisme van Mill. In een
geseculariseerde verzorgingsstaat is moraliteit glocaliseerd in de
ideaaltypische verhouding tussen 'de rechtvaardigesstaat' en 'het soli-
daire individu'. Het huidige morele appel van de overheid vindt over-
igens plaats binnen een sterke technocratische tendens en een
bedrijfsmatige oriëntatie in het beleid. Daarin schuilt een eigenaar-
dige paradox, die de indruk geeft van een wanhoopsaffensief waarbij
alle middelen worden ingezet.

De overheid dient naar mijn mening niet te gauw terug te schrik-
ken voor de onbedachte gevolgen van de door haar georganiseerde
solidariteit, zoals het misbruik en de onbetaalbaarheid ervan (Eng-
bersen en Van der Veen, 1992). Analyses in termen van fraude en
normvervalsing dreigen de inzet van het beleid – de solidariteit met

zwakkeren in de samenleving – te gaan overheersen. De overheid is in grote mate zelf drager van de moraliteit van onze samenleving geworden en dient zich met zorg van haar taak te kwijten. Zij zou haar beleidsinstrumentarium vanuit deze notie nauwkeuriger moeten inrichten. Moraliteit is, binnen sociaal-liberale verhoudingen, geen manipuleerbare variabele die naar willekeur ten behoeve van het beleid kan worden ingezet.

Voor zover het moraliteitsgehalte van een geseculariseerde samenleving kan worden gestimuleerd, zal dit vooral moeten gebeuren door het uitdragen van een sensibiliteit ten opzichte van de zwakkeren in de samenleving. Gemeenschappelijkheid kan niet worden gevonden, maar wel worden gecreeerd door de sociaal-liberale instituties te versterken, door optimale condities te scheppen om invulling te geven aan de beleving van individuele vrijheid en degenen die zich onder deze condities niet kunnen handhaven te beschermen. Daarin ligt de primaire morele taak van de overheid.

Tegenover dit systematische uitgangspunt zou kunnen worden gesteld dat een gevictimiseerde moraliteit een te beperkt draagvlak vormt voor een groot deel van de maatschappelijke orderingsproblematiek. Ankersmit (1992) stelt in dit verband dat de logische administratieve apparaten juist ertoe neigen de werkelijkheid zodanig te definiëren dat het onderscheid tussen goed en kwaad niet meet van roepassing is: een moreel terra incognita waarin zij alleen nog maar efficiënt en effectief hoeven te zijn. Hij verwijt Rorty dat hij niets zegt over de negatieve consequenties van de democratische staat. Het vermijden van wreedheid is volgens hem te globaal en te evident.

Deze tegenwerping is zonder meer juist. Het zou enigszins naïef zijn om te veronderstellen dat al het beleid gedragen kan worden door de hier verdedigde basale moraliteit. Voor grote delen van het overheidsbeleid is een procedureel rechtvaardiging aangewezen, dat wil zeggen een nauwkeurige besluitvorming over de noodzakelijke maatschappelijke voorkeuren volgens overeengekomen procedurele regels. Aanvullend onderzoek naar de morele effecten van de markteconomie (bijvoorbeeld Heelas en Morris, 1992) en van de overheidsbureaucratie (bijvoorbeeld Day en Klein, 1987) zijn in dit verband relevant.

Toch ben ik van mening dat de sensibiliteit voor 'het slachtoffer' een grotere relevantie heeft dan op het eerste gezicht lijkt. In de milieuproblematiek zijn bijvoorbeeld de toekomstige generaties in

het geding, in de problematiek van de grote steden zijn er enerzijds de gemarginaliseerden en anderzijds de massale onveiligheidsgevoelens en in de sociale oneerlijkheid zijn er de reële slachtoffers van werkomstandigheden en structurele werkloosheid. Oat sociale voorzieningen worden herovertogen, kan eveneens moreel! gesproken worden gelegitimeerd indicen het massale gebruik de solidaire intentie van deze voorzieningen gaat verhullen. In veel wet- en regdgeving schuilt een morele legitimering. Deze wordt echeer veda! te weinig geëxpliciteerd of blijft verscholen achter argumentaties in termen van efficiency en financiering. Een rechtvaardige staat is eerst en vooral een zich moreel rechtvaardigende staat.

OPVOEDING ALS MOREEL PROCES

De discussie over moraliteit betreft voor een helangrijk deel de opvoeding van de jeugd. Afhankelijk van de politieke conjunctuur worden op de jeugd verschijnende opdrachten geprojecteerd (verzet, innovatie, opbouwen dergelijke). Momenteel wordt de jeugd vooral als probleem gezien; met name jongeren worden gezien als representanten van de morele stuurlaars. Ook vanuit het hier geschetste perspectief wordt een moreel verantwoorde opvoeding van belang geacht. Juist de contingentie van subject en cultuur, die door Rorty tot uitgangspunt werd verheven, dwingt naar mijn mening tot een wrgvuldige omgang met opgroeiende generaties.

Oat personen, binnen sociaal-liberale verhoudingen, kunnen worden aangesproken op de verantwoordelijkheid voor hun handelen, impliceert dat zij zich de premissen van de samenleving eigen hebben gemaakt. Het is er een vitale liberale cultuur alles aan gelegen zijn om het opgroeiende kind in te leiden in de vooronderstellingen ervan. Als de opgroeiende generatie 'alles' kan zijn of worden, moet er vooral voor worden gewrgd dat zij belang gaat hechten aan dezelfde morele uitgangspunten als de opvoedende generatie, zo zou de pedagogische opdracht kunnen worden geformuleerd.

Dit betekent naar mijn mening eerst en vooral dat kinderen wordt geleerd en 'voorgeleefd' wat tolerantie, individuele vrijheid en solidariteit betekenen. Het is niet rozeer het dichematige gehamer op het verschil tussen mijn en dijn dat hierbij in het geding is, maar *desensibiliteit* voor anderen, die in onze cultuur het respect voor mijn en dijn moreel! gesproken motiveert. Opvoeding in een gevictimaliseerd liberalisme betekent het leten omgaan met verschillen tussen mensen, het leren waarderen van andere culturen, het respecteren

van andere levenswijzen en het leren herkennen van het leed van anderen.

Voor ZQver de pedagogische instituties (gczin, school, wdzijns-werk) tekort zijn geschoten in een normatieve houding, ligt dit naar mijn mening niet in de eerste plaats aan het gebrek aan discipliner-ing volgens de wet (hoewd dit er wel het gevolg van kan zijn geweest), maarveeder in de miskenningvan de pedagogische relatie als morele praktijk (Bourellier, 1988). Opvoeding heeft vanaf de jaren zesrig in het teken gestaan van de zelfonrplooiing, waarbij een sluimerende 'Emile'lj werd voorondcrstdd in ieder kind. De juiste condities zouden de optimale persoonlijkheid tat blaei kunnen brengen.

Met name na de 'culturde tevolutie' lijkt het morde karakter van de opvoeding te zijn vergeten. Daarbij is de begrenzingdie 'de ander' vormtsoms uit het oagverloren. Opvoeding in een liberale samenle-ving betekent het leren respecteren van andermans meningen, erva-ringen en verdriet. Moraliteit is in de pedagogische rdatie wdlicht ondergewaardeerd geweest omdat de legitimering voor een norma-tieve opsteHing ontbrak Als zelfontplooiing het hoogste goed is, is het moeilijkeen positie te kiezen diedaaraan grenzen stdt.

Met de ondermijning van de gezagsrelaties deed cen vorm van egalitarisme zijn intrede die verschillen in leeftijd, opleiding, levens-ervaring, cultutele achtergrond en wijsheid ontkende. In bijvoor-beeld het jongetenwerk resulteerde dit in een zeer terughoudende positie van de jongerenwerker, die nog slechts zijn ofhaar eigen pcr-soonlijkheid tot inzet van het werk kon maken; het jongerenwerk groeide uit tot een van de zwaarste werksoorten. Normen waren los-geweekt van vanzelfsprekend gezag en bleken vervolgens moeilijk te kunnen worden geherformuleerd (Boute/lier, 1988). In een liberale moraliteit, zoals hiervoor geschetst, schuilt achrer de norm echter het respect voor het verschil met anderen.

Moraliteit heeft na de secularisering een kwalitatief andet karak-ter gekregen. Het is te oppervlakkig, en daarmee hoogsrwaarschijn-lijk illusoir, om het huidige criminaliteitsprobleem te duiden in ter-men van normvervaging. Het voorstel om een soort 'correctie' op de jaren zestig en zeventig aan te brengen zal vooral degenen aanspre-ken die toch al huiverig sronden tegenover de verworven vrijheden.

15. De romanpersoon van Jean-Jacques Rousseau diezondcr verderfdijke invloeden van buitenafopgroeide tot een toonbeeld van deugdzaamheid.

De culturele revolutie van de jaren zestig en zeventig heeft een grotere wileranie opgeleverd en aanzien van deviante gedragingen; de poging om deze eerug te draaien lijkt op een politiek zwakgebod. De restauratie van het gezagsmodel, zoals dat herkenbaar is in veel pleidooien voor een stringenter normativiteit, is naar mijn mening een terugval naar een opvoedingsmodel dat als structureel achterhaald moet worden beschouwd.

De regel ontleent zijn waarde niet langer aan een ermee verbonden autoriteit binnen een eenduidige gemeenschap, zoals in vroeger tijden, maar aan de morele betekenis van respect voor anderen. Dat is uiteindelijk de boodschap die moet worden toegezegd door de opgroeiende generatie. Pedagogiek verwijst als zodanig vooral naar de maed om uit te komen voor de eigen normativiteit en het tonen van een niet-vrijblijvend respect voor de ontwikkeling van die van jongeren. Het stellen van regels is daarbij onvermijdelijk, niet als het berekenisaiso vestigen van een geïagsverhouding, maar omdat het 'recht van de srerks' binnen een geïctimaliseerd liberalisme wordt afgewezen.

CONCLUSIE

In de kern van het democratisch liberalisme is het metaforische slachtoffer gelokaliseerd. Metaforisch en niet metafysisch, omdat 'het slachtoffer' staat voor de publieke moraal, wnder dat er een universele en eeuwige vorm aan wordt toegekend. Over concrete slachtoffers kan worden geris, maar dat slachtofferschap verwijst naar reële ervaringen, is net zo vanzelfsprekend als dat mensen een taal spreken, van twee geslachten zijn, voortkomen uit twee exemplaren daarvan en srerven. Met het leven is lijden gegeven, daaraan kan niet gerwijfeld worden en daarin ligt het ankerpunt voor de moraliteit van een liberale democratie.

Vom een liberaal kan geen enkele ideologie, theologie of filosofie wreedheid legitimeren. De afwijzing van wreedheid een opzichte van andere mensen (of dieren¹⁶), fysiek of moreel, vormt in een liberale context het laatste woord. De gevoeligheid voor het leed van anderen vormt het 'hoogste goed'. Een dergelijke moraliteit lag ver-

16. Rorly (1980b) wijst erop dat we met name gevoelig zijn voor het leed van dieren die we communicatieve mogelijkheden toeschrijven.

scholen achter ~~de~~ omvattende en eenduidige levensbeschouwingen, ~~die~~ heden ~~ten~~ dage nog slechts een gefragmenteerde geldingskracht hebben. ~~De~~ crimineel, of berer gezegd zijn slachtoffer, heeft er op pijnlijke ~~wijze~~ onze aandacht op ~~gevestigd~~. In de afwijzing van de criminele gebeurtenis waarin ~~een~~ gewelddadige persoon het heeft ~~gemunt~~ op een weerloos slachtoffer, herkennen we het prototypische beeld van de moraliteit in de postmoderne cultuur.

Literatuur

- Aalten, r. van, 'Hoerenloperszjinslechte minnaars', *HetParool*,
zo oktober 1986
- Acker, H., en M. Rawie (red.), *Seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes. Verslag van de confrmJtie*. Ministerie van Sociale Zaken en
Werkgelegenheid, Den Haag 1982
- Actieplan voorde *aanpak* van vel'lvorkomendecriminaliuit. Den Haag
(Staatsuitgeverij) 1987
- Akker, r.A.M. van den, 'Mannen, vrouwen en kinderen in versehuivend
perspectief', in: GAB. Frinkingen J.H.M. Ndissen (red.), *Het kind als
keuze. Demografische ontwikkelingen in Nederland*. Den Haag (Sdu)
1988, pp. 13-33
- AJrink, S., 'Sredelijke bevolkingspolitiek tussenlusten en lasten', *Marg"*
jrg. 6, nr. II, november 1982, pp. 333-339
- , *Huiun van illusies. Bordelen en prostitutie van middeleeuwen tot heden*.
Utrecht (Veen) 1983
- , 'Bordedverbod opgeheven. De staat als zedenmeesrer of pooier',
Nemesis, jrg. 8, fir. 4, 1992, pp. 16-20
- Amir, M., *PatternsirJ Forcible Rape*. Chicago (University of Chicago Press)
1971
- Amsberg, A., 'Feministen ten onrechte in de bres voor hoeren',
De Volkskrant, 15 oktober 1986
- Ankersmit, F., 'De grondslagenvijandige politieke filosone van Richard
Rony', in: R. Boomkens (red.), *De asceet, de talk en de verteller. Richard
Rorty en het denken van het Westen*. Krisis-onderzoek, Amsterdam 1992,
pp. 58-76
- Antilla, I., 'From crime policy wvictim policy', in: EA Fanah (cd.),
From Crjme Policy to Victim Policy. Reorimting the Justice System.
Houndsmills (Macmillan Press) 1986, pp. 237-246
- Aschaffenburg, G., *Das Verbrechen und seine Bekämpfung*. Heidelberg
(Carl Winters Universitatsbuchhandlung) 1923
- Avon, A.J.r.M. van der, 'Veranderende partnerrrdates en de
problematische gczinsvorming', in: G.A.B. Frinkingen J.H.M.
Nelissen (red.), *Het kindafsk keuze. Demografisch ontwikkelingen in
Nederland*. Den Haag (Sdu) 1988, pp. 39-49
- Baarrman, H., 'Reacties op mishandelingen seksued misbruikvan
kinderen', *VK-Magazjine, tijdschrift over kindermishandefing*, nr. 3, 1987,
pp. 6-8
- Baier, A., *Postures of the Mind. Essays on Mind and M(lral*. Londen
(Methuen) 1989
- Bainbridge, W.S., 'The religious ecology of deviance', *American
Sociol(lgical Review*, vol. 54, fir. 2, 1989, pp. 288-295

- Bal, P., *Dwangcommunicatie in de rechtszaal*, Dissertatie, Arnhem (Gouda Quint) 1988
- Barkhuis, N., 'SlachtofferhuJp, u heeft er rechr op', in: J. Soetenhorst-de Savornin Lohman (red.), *S/achtoffirs van misdrijven. Ontwikkelingen in hulpverlening, recht en beleid*. Arnhem (Gouda Quint) 1989, pp. 127-141
- Barry, K., *Female Sexual Slavery. From Prostitution to Marriagt*. Englewood Cliffs, N.J. (Prentice Hall) 1979
- Bedau, H.A., 'A philosopher's view: are there really "crimes without victims"?', in: E.M. Schuren H.A. Bedau, *Victimless Crimes. Two Sides of a Controversy*. Englewood Cliffs, N.J. (premise Hall) 1974, pp. 55-109
- Beets, G.C.N., 'Kerkelijke gezindte', *Maandstatistiek van dt btvolking*. jrg. 37, nr. 10, 1989, pp. 32-33
- Bekke, A.J.G.M., *Dt bttrouwbart democratie. Over veranderingen van bureaucratische organisatits en ontwikkelingen in htt maatschappelijk bestel*. Inaugurcle rede, Alphc:n aan den Rijn (Samsom Tjeenk Willink) 1990
- Bellah, R.N., 'Civil religion in America', *Deadalus*, nr. 96, 1967, pp. 1-21
- Bellah, R.N., R. Madsen e.a., *Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley (University of California Press) 1985
- Bdlah, R.N., R. Madsen e.a., *The Good Society*. New York (Alfred A. Knopf) 1991
- Berg, P.M.W. van den, J T.I. Schohes e.a., *Prostitutie in Ntdtrland Een inventarisatie in 176 Nederlandse gemetnten*. Mr. A. de Graaf-stichting, Amsterdam 1978
- Berger, P., *Sacrrd Canopy*. New York (Double Day) 1967
- Bergh, G.c.J.J. vandc:n, 'Sociale beheersing, rechten maatschappelijke ongelijkheid', *Beleid en maatschappij*, jrg. 14, nr. 6, 1987, pp. 245-253
- Bernstein, R.J." *Thr New Consul/ation. Tht Ethical-political Horizon of Modernity/Post Modernity*. Cambridge (Polity Press) 1991
- BJankenburg, E., en H.G. vande Bllnt, 'Ovc:rde maakbaarheid van "criminaliteit" tot beleidsprobJeem', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 28, nr. 5/6, 1986, pp. 215-218
- Boer, F. de, en J. C.J. BouteJlier, 'Gezinstherapie en moderne emorio-na.liteit', *Psychologie en maatschappij*, nr. 20, 1982, pp. 329-348
- Bonger, W.A., 'Gdoofen misdaad', *Tijtschrift voor strafrecht*, jrg. 14, ne. 3 en 4, 1913, pp. 195-232 en pp. 305-341
- Boomkens, R., 'Foucault in Amerika', *Krisis*, nr. 36, 1989, pp. 69-82
- Bots, M., 'Boeken over incest en seksuele kindermishandding', *Jeugd en Samenleving*, jrg. r6, nr. 2, 1986, pp. 85-93
- Bouchier, T., en H. de Jong, *Hoerenlopers. Mannen op zoek naar intimiteit*. Amsterdam (Mets) 1987

- Bourdieu, P., 'Legitimation and structured interests in Weber's sociology of religion', in: S. Lash en S. Whimster (ed.), *Max Weber, Rationality and Modernity*. Boston (Alien & Unwin) 1987
- Boutcllier, J.C.J., 'Met alleen nog de persoon als inzet. Het jongerenwerk en de moraal', *Welzijnsmaandblad*, jrg. 39, nr. 3, 1985, pp. 19-23
- , 'Enkdcijfc:rsover prostitutie', *Justitiële verkenningen*, jrg. 13, nr. 1, 1987a, pp. 36-45
- , 'Prostitutie en moraal', *Justitiële verkenningen*, jrg. 13, Ilr. 1, 1987b, pp. 7-36
- , 'Jongerenwerk tussen norm en werkdijkheid', *Justitiële verkenningen*, jrg. 14, nr. 5, 1988, pp. 9-33
- , 'Seksueel misbruik van kinderen, van pijnlijk geheim tot spektakelstuk', *Justitiële verkenningen*, jrg. 15, nr. 6, 1989, pp. 8-33
- , 'Overheid en pers in postmodern duet', *Reporter*, jrg. 5, nr. 26, 1990a, pp. 21-23
- , 'De secularisering van moraal. Een beschouwing over de relatie tussen godsdienst en criminaliteit', *Justitiële verkenningen*, jrg. 16, nr. 6, 1990b, pp. 10-44
- , 'Criminaliteit als moreel vraagstuk. Vijfjaar justitiepreventiebeleid', in: P.B. Cliteur, P.A. van Gennip e.a. (red.), *Burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit. Humanistische, katholieke en protestantse visies op de kwaliteit van de huidige samenleving*. Amersfoort/Leuven (De Horstink) 1991a, pp. 223-240
- , 'Stoomis en delict. Een gesprek over psychiatrie en recht met prof. dr. A.W.M. Mooij', *Justitiële verkenningen*, jrg. 17, nr. 2, 1991b, pp. 125-137
- , 'Richard Rorty en de sociaal-democratie', *Socialisme en democratie*, jrg. 49, nr. 4, 1992, pp. 169-173
- Boutcllier, J.C.J., en L. van der Linden, 'Criminaliteiten heropvoeding, een strijd om de verbeelding', *Psychologie en maatschappij*, nr. 13, 1980, pp. 514-527
- Boutcllier, J.C.J., en R. de Lange, 'Het subject terecht-gesteld. Een interview met Jan Broekman', *Psychologie en maatschappij*, nr. 26, 1984, pp. 5-16
- Braithwaite, J., *Crime, Shame and Reintegration*. Cambridge (Cambridge University Press) 1989
- , 'Poverty, power, white-collar crime and the paradoxes of criminological theory', *Australian and New Zealand Journal on Criminology*, vol. 24, nr. 1, 1991, pp. 40-58
- Braithwaite, J., en Ph. Perit, *Not Just Deserts. A Republican Theory of Justice*. Oxford (Oxford University Press) 1990
- Brants, C.H., 'Definiering van slachtofferschap. Een kritische verkenning van de grenzen der vicrimologie', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 24, nr. 5/6, 1982, pp. 325-340

- Braots, CH., en K.L.K. Brants, *De sociale constructie van fraude*. Dissenatie, Arnhem (Gouda Quint) 1991
- Braots, K., 'Criminaliteit, politiek en kleine criminaliteit. De Haagse receptie van een nieuwe heilsleer', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 28, m. 5/6, 1986, pp. 219-235
- Breeuwsma, G., 'Mcdea's wraak. Kindermishandeling en geschiedenis', *Psychologie en maatschappij*, or. 50, jrg. 14, 1990, pp. 49-62
- Brinkgreve, C., en A. de Regt, 'Het veld wijnen van de vanzelfsprekendheid. Over de gevolgen van individualisering voor kinderen', *Jeugd en samenleving*, jrg. 20, or. 5/6, 1990, pp. 324-333,
- Bruijn, J. de, en G. Timmerman, 'Ongewenste intimiteiten en verschuivende machtsverhoudingen', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 15, or. 2, 1988, pp. 291-309
- Bruinsma, G.J.N., 'Concurrerende bindingstheorieën in de criminologie', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 27, nr. 4, 1985, pp. 266-290
- , 'De schaduwzijde van de sociale controle theorie' in:
M.A. Zwanenburg en A.M.G. Smit (red.), *Kleine criminaliteit en overheidsbeleid*. Arnhem (Gouda Quint) 1990, pp. 17-28
- Brun, L., H. Grotenbreg e.a., *Frauderen. Achtergronden van uitkeringsfraudeurs en uitkeringsfraude*. Amsterdam (Het Spinhuis) 1993
- Buikhuisen, W., 'Criminaliteit: "klein" maar groot', *Delikt en delinquent*, jrg. 17, nr. 6, 1987, pp. 601-614
- Bulhof, F.M., *Postmodernisme als uitdaging*. Annalen van het Thijmgenootschap, Bilthoven (Ambo) 1990
- Bullens, R.A.R., 'Ambulante behandeling van seksuele delinquenten binnen een verplichtend justitieel kader', *Justitiële verkenningen*, jrg. 17, or. 2, 1991, pp. 90-106
- Burkett, S.R., en M. White, 'Hellfire and delinquency; another look', *Journal of the Scientific Study of Religion*, vol. 13, nr. 4, 1974, pp. 455-462
- Buuren, E. van, en J. Soetenhorst, 'De reguliere hulpverlening en de opvang van slachtoffers', in: J. Soetenhorst-de Savornin Lohman (red.), *Slachtoffers van misdrijven. Ontwikkelingen in hulpverlening, recht en beleid*. Arnhem (Gouda Quint) 1989, pp. 97-115
- Buuren, E.T. van, M. Westmanne a., *Sexueel geweld en anticipatie-strategieën*. WODC nr. 69, Den Haag (Sraatsuitgeverij) 1985
- Canepa, G., 'Preface', in: M. Novak (ed.), *Character and Crime. An Inquiry into the Causes of the Virtue of Nation*. Notre Dame, Indiana (The Brownson Institute) 1986
- Chasnoff, I.J., e.a., 'Maternal-neonatal incest', *American Journal of Orthopsychiatry*, vol. 56, or. 4, 1986, pp. 577-580
- Christie, N., 'Conflicts as property', *British Journal of Criminology*, vol. 17, m. 1, 1977, pp. 1-15

- , 'The ideal victim', in: E.A. Fanah (cd.), *From Crime Policy to Victim Policy. Reorienting the Justice System*. Houndsmills (Macmillan Press) 1986, pp. 17-31
- Cliteur, P.B., 'Burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit. De kansen voor een nieuw criminologisch klimaat', in: P.B. Cliteur, P.A. van Gennip e.a. (red.), *Burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit. Humanistische, katholieke en protestantse visies op de kwaliteit van de huidige samenleving*. Amersfoort/Leuven (De Horstink) 1991, pp. 328-350
- Cliteur, P.B., P.A. van Gennip e.a. (red.), *Burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit. Humanistische, katholieke en protestantse visies op de kwaliteit van de huidige samenleving*. Amersfoort/Leuven (De Horstink) 1991
- Cohen, L., en M. Felson, 'Social change in crime rate trends. A routine activity approach', *American Sociological Review*, vol. 44, nr. 4, 1979, pp. 588-608
- Cohen, S., *Folk Devils and Moral Panics* (1973). Londen (Paladin) 1980
- , 'Taking decentralization seriously. Values, visions and policies', in: J. Lowman, R.J. Menzies e.a. (ed.), *Tramcaration. Essays in the Sociology of Social Control*. Aldershot (Cower) 1987, pp. 358-379
- Connelly, M., *The Response to Prostitution in the Progressive Era*. Chapel Hill (University of North Carolina Press) 1980
- Cozijn, C., *Schadefonds geweldsmisdrijven*. Ministerie van Justitie, WODe, Den Haag 1984
- Cozijn, C., J.M. van Dijke e.a., *Drermt van delicten. Mening en meting*. Ministerie van Justitie, waDe, Den Haag 1976
- Crawford A., T. Jones e.a., *Second Islington Crime Survey*. Polytechnic Center for Criminology, Middlesex 1990
- Cunic, E., 'The politics of crime. The American experience' (1985), in: K. Stenson en D. Cowell (cd.), *The Politics of Crime Control*. Londen (Sage) 1991, pp. 33-61
- Cuyvers, G., *Slachtoffers van misdrijven*. Leuven/Amersfoort (Acca) 1988
- Daalen, R. van, 'Aantekeningen over kindermishandeling en incest. De medische definitie, de feministische definitie en hun anderling relatie', in: G. Hekma en B. van Stolk (red.), *Het verlies van de onschuld. Seksualiteit in Nederland*. Groningen (Wolters-Noordhoff) 1990, pp. 151-168
- Dahrendorf, R., *Law and order*. Londen (Stevens) 1985
- Davies, Chr., en E. T. rivizas, 'Tactics of legal reform. Learning from the recent past', *The Howard Journal*, vol. 25, nr. 1, 1986, pp. 25-32

- Davies, S., 'Towards the remoralization of society', in: M. Loney (ed.), *The State or the Market. Politics and Welfare in Contemporary Britain*. Londen (Sage) 1987
- Day, P., en R. Klein, *Accountability. Five Public Services*. New York (Tavistock Publications) 1987
- Dekker, P., en C. Maas-de Waal, 'Norm endeugd in hergeding. De publieke opinie en het debat over misdaden en moraal', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 34, nr. 4, 1992, pp. 306-328
- Delacoste, P., en P. Alexander (ed.), *Sex Work. Writings by Women in the Sex Industry*. San Francisco (Cleis Press) 1987
- Dhhaas, S., 'Het zaad van de man mag nooit verloren gaan. Incest komt ook in christelijke kring voor', *Opzij*, jrg. 13, nr. 3, 1985, pp. 30-32
- Dessaur, C.I., en C.J.C. Rmenfrans, *Mag de dokter doden? Argumenten en documenten tegen het euthanasiasme*. Amsterdam (Querido) 1986
- Dijk, J.J.M. van, 'Beleidsimplicaties van criminologische theorieën en implicaties van het beleid voor de theoretische criminologie', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 27, nr. 4, 1985, pp. 320-345
- , 'Het acrieplan als proeve van pragmatisch moralisme', *Justitiële verkenningen*, jrg. 13, nr. 6, 1987, pp. 13-19
- , 'Ideological trends within the victims movement. An international perspective', in: M. Maguire en J. Pointing (ed.), *Victims of Crime. A New Deal?* Milton Keynes (Open University Press) 1988a, pp. 115-126
- , *Penal sanctions and the process of civilisation*. Keynote lecture given at the 10th International Congress on Criminology, 4-8 sept. 1988, Hamburg 1988b
- , 'Strafrechtshervormingen ten behoeve van het slachtoffer in internationaal perspectief', *Justitiële verkenningen*, jrg. 14, nr. 9, 1988c, pp. 7-28
- , 'Eigen schuld, dikke bult', in: J. Soetenhorst-de Savornin Lohman (red.), *Slachtoffers van misdrijven. Ontwikkelingen in hulpverlening, rechten beleid* Arnhem (Gouda Quint) 1989, pp. II-25
- , 'Criminologie en criminaliteit in Nederland. Een replek op de recensies van de internationale slachtofferenquête', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 32, nr. 4, 1990, pp. 341-358
- , *Criminaliteit als keerzijde. Een theoretische en empirische verkenning van de relaties tussen welvaart en criminaliteit*. Inaugurale rede, Arnhem (Gouda Quint) 1991
- , 'Als de dag van gisteren. Over de betrouwbaarheid van het slachtofferverhaal', *Justitiële verkenningen*, jrg. 18, nr. 3, 1992, pp. 47-66
- , 'Civilisatie, sociale controle en strafrechtspleging', in: G. van Roermund (red.), *Symposium Strafrecht*. Arnhem (Gouda Quint) 1993

- Dijk, J.J.M. van, en P. Mayhew, *Criminal Victimisation in the Industrialized World. Key Findings of the 1989 and 1992 International Crime Surveys*. Directie Criminaliteitspreventie, Den Haag 1992
- Dijk, J.J.M. van, P. Mayhew e.a., *Experiences of Crime across the World; Key Findings of the 1989 International Crime Survey*. Deventer (Kluwer Law and Taxation Publishers) 1990
- Draijer, P.J., 'De omvang van seksueel misbruik van kinderen in het gezin', *MCV*; jrg. 49, nr. 6, 1985, pp. 587-608
- , 'Seksueel misbruik: één van de zoveel?' *MGV*, jrg. 43, nr. 11, 1988a, pp. 1296-1297
- , *Seksueel misbruik van meisjes door verwanten. Een landelijk onderzoek naar de omvang, de aard, de gezinsachtergronden, de emotionele betekenis en de psychische en psychosomatische gevolgen*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag 1988b
- , 'Seksueel misbruik bij jonge kinderen. Gegevens uit onderzoek', *MCV*, jrg. 44, nr. 4, 1989, pp. 397-404
- Draijer, P.J., en W. Langdand, 'Misdadingsbereidheid bij zedendelicten met kinderen. Gegevens uit retrospectief onderzoek over de periode 1959-1976', *Justitiële verkenningen*, jrg. 15, nr. 6, 1989, pp. 33-59
- Driem, G. van, 'Waarom slachtoffers van seksueel geweld het strafproces moeten rnijden', in: J. Soetenhorst-de Savornin Lohman (ed.), *Slachtoffers van misdrijven. Ontwikkelingen in hulpverlening, recht en beleid*. Arnhem (Gouda Quint) 1989, pp. 5-69
- Dungen, M.G.M. van den, 'Derelatie kind en volwassene als naatschappelijk verschijnsel. Over beoordeling van kindermishandeling', *Tijdschrift K&O*, jrg. 30, nr. 2, 1987, pp. 3-11
- Durkheim, E., *De la division du travail social* (1893). Parijs (pu F) 1978¹⁰
- , *Les règles de la méthode sociologique* (1895); Eng. vert. *The Rules of Sociological Method and Selected Texts on Sociology and its Methods*. Londen (MacMillan) 1982
- , 'Two laws of penal evolution' (oorspr. in het Frans, 1901), in: S. Lukes en A. Skull, *Durkheim and the Law*. Oxford (Martin Robenson) 1983
- , *Détermination du fait moral* (1906); Ned. vert. 'De bepaling van het morele feit', in: E. Durkheim, *Over moraliteit*. Meppel (Boom) 1977, pp. 61-96
- , *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (1915); Eng. vert. *The Elementary Forms of the Religious Life*. New York (The Free Press) 1965
- , *Introduction à la morale* (1917); Ned. vert. 'Inleiding tot de moraal', in: E. Durkheim, *Over moraliteit*. Meppel (Boom) 1977, pp. 119-137

- Edelhertz, H., en G. Geis, *Public Compensation to Victims of Crime*. New York (Praeger) 1975
- Elbers, E., en J.J.F. ter Laak, 'Kinderen als getuigen', *Justitiële verkenningen*, jrg. 15, nr. 6, 1989, pp. 93-113
- Elias, R., 'Community control, criminal justice and victim services', in: E.A. Fanah (ed.), *From Crime Policy to Victim Policy. Reorienting the Justice System*. Houndsmills (Macmillan Press) 1986, pp. 290-317
- , 'Which victim movement. The politics of victim policy', in: A.J. Lurigio, W.G. Skogan e.a. (ed.), *Victims of Crime. Problems, Policies and Programmes*. Newbury Park, Cal. (Sage) 1990, pp. 226-251
- Elifson, K.W., D.M. Peterson e.a., 'Religiosity and delinquency. A contextual analysis', *Criminology. An Interdisciplinary Journal* vol. 21, nr. 4, 1983, pp. 505-527
- Ellis, L., 'Religiosity and criminality. Evidence and explanations of complex relationships', *Sociological Perspectives*, vol. 28, nr. 4, 1985, pp. 501-520
- , 'Religiosity and criminology from the perspective of arousal theory', *Journal of Research in Crime and Delinquency*, vol. 24, nr. 3, 1987, pp. 215-232
- Empey, L.T., en M.L. Erickson, *The Provo Experiment. Evaluating Community Control of Delinquency*. Lexington (Heath) 1972
- Engbersen, G., en R. van der Veen, 'De onbedoelde effecten van sociaal beleid', *Beleid en maatschappij*, jrg. 19, nr. 5, 1992, pp. 214-226
- Essers, A.A.M., en P.H. van der Laan, *De deelnemers aan de cursus 'Slachtoffer in beeld'. Beschrijvingen eerste resultaten*. WO DC, Den Haag 1990
- Ester, P., L. Halm Olthoff, 'Tolerantie en moderniteit. Diffusie en kristallisatie van waardenoriëntaties onder de Nederlandse bevolking', *Sociale wetenschappen*, jrg. 33, nr. 3, 1990, pp. 164-185
- Eyken, A.W.M., *Criminaliteitsbeeld van Nederland. Criminaliteit, onveiligheid en preventie in de periode 1980-1991*. Directie Criminaliteitsprevenie, Den Haag 1992
- Fattah, E.A., 'On some visible and hidden dangers of victim movements', in: E.A. Fanah (ed.), *From Crime Policy to Victim Policy. Reorienting the Justice System*. Houndsmills (Macmillan Press) 1986, pp. 1-17
- Feber, G.H.A., *De criminaliteit der Katholieken in Nederland. Een uitgewerkte voordracht met discussie*. Roermond (Romen & zonen) 1933
- Feinberg, J., *The Moral Limits of the Criminal Law*. Vol. 1. *Harm to Others*. Oxford (Oxford University Press) 1984
- , *The Moral Limits of the Criminal Law*. Vol. 4. *Harmless Wrongdoing*. Oxford (Oxford University Press) 1988
- Felling, A., J. Peters e.a., 'Gebroken identiteit', in: *jaarboek Katholiek Documentatiecentrum*, nr. 1, 1981

- Fijnaut, C.J.c.P., *Verleden, heden en toekomst van de geïntegreerde strafrechtswetenschap*. Inaugurele rede, Arnheff (Gouda Quint) 1987
- , 'Van justitiedepolitiek naar criminelepolitiek', in: G.c.J.J. van den Bergh (red.), *Overheid en criminaliteit*. Katholieke Universiteit Nijmegen, 1988, pp. 46-52
 - , 'Ideologie en misdaad in de justitiële beleidsplannen', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 32, nr. 4, 1990, pp. 268-277
 - , 'Levensbeschouwing, justitie ideologie en misdaad (bestrijding)', in: P.B. Cliteur, P.A. van Gennip e.a. (red.), *Burgerschap, levensbeschouwingen en criminaliteit*. Humanistisch, katholieke en protestantse visies op de kwaliteit van de huidige samenleving. Amersfoort/Leuven (De Horstink) 1991, pp. 241-256
- Fijnaut, C.J.C.F., H. Moerland e.a., *Een winkelbouwleerdinprobleem. Samenleving en criminaliteit in twee Rotterdamse buurten*. Arnhem (Gouda Quint) 1991
- Finkelhor, D., 'What's wrong with sex between adults and children? Ethics and the problem of sexual abuse', *Journal of Orthopsychiatry*, vol. 49, nr. 4, 1979, pp. 692-697
- , 'Sexual abuse: a sociological perspective', *Child Abuse and Neglect*, vol. 6, nr. 1, 1982, pp. 95-102
- Fiseler, J.P. 5., 'Criminaliteit in Nederland als hedendaags sociaal probleem', Paper sociologedagen, 7/8 april 1988
- Falter, R.J. de, *Normaaf en abnormaal. Enkele beschouwingen over het probleem van de normafteit in het denken van Husserl, Schutz en Foucault*. Dissertatie, Groningen (Historische Uitgeverij) 1987
- Foque, R., en A.C. 't Hart, 'Naar een volwassen rechtspleging', *Beleid en maatschappij*, jrg. 14, nr. 6, 1987, pp. 218-225
- Foque, R., en A.C. 't Han, *Instrumentaliteit en rechtsbescherming*. Arnhem (Gouda Quint) 1990
- Foucault, M., *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Parijs (Gallimard) 1975; Ned. vert. *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*. Groningen (Historische Uitgeverij) 1989
- Franklin, B., *The Rights of Children*. Oxford (Basil Blackwell) 1986
- Fraser, N., 'Solidarity or singularity? Richard Rorty between romanticism and technocracy', *Praxis International*, nr. 8, 1988, pp. 267-280
- Frenken, J., 'Justitieel opgedegde behandeling van incestplegers', *Justitiële verkenningen*, jrg. 15, nr. 9, 1989, pp. 93-104
- Frenken, J., en J. Doomen (red.), *Strafbartseksualiteit. Opvattingen en aanpak van polititie, justitie en hulpverlening*. Deventer (Van Loghuff Slaterus) 1984
- Frenken, J., en B. van Stolk, 'Incestslachtoffers en hulpverleners', *MGV*, jrg. 42, nr. 11, 1987, pp. 1203-1221

- Freud, S., *Zur Ätiologie der Hysterie* (1896); Ned. vert. 'Over de etiologie van de hysterie', in: Sigmund Freud Nederlandse Editie: *Klinische Beschouwingen*. Amsterdam (Boom Meppel) 1986, pp. 13-45
- Friederichs, D.e., 'Vietimology; a consideration of the radical critique', *Crime and Delinquency*, vol. 29, nr. 4, 1983, pp. 283-294
- Fukuyama, F., *The End of History and the Last Men* (1992); Ned. vert. *Her einde van de geschiedenis en de laatste mens*. Amsterdam (Contact) 1992
- GaJaway, B., en J. Hudson (ed.), *Criminal Justice, Restitution and Reconciliation*. New York (Criminal Justice Press) 1990
- Galtung, J., *Throry and Mrthod of Social Research*. Londen (George Allen and Unwin) 1967
- Garland, D., *Punishment and Modern Society. A Study in Social Theory*. Chicago (University of Chicago Press) 1990
- Geis, G., 'Crime victims. Practices and prospects', in: A.J. Lurigio, W.G. Skogan en R.e. Davis (ed.), *Victims of Crime. Problems, Policies and Programmes*. Newbury Park, Cal. (Sage), 1990, pp. 251-269
- Gianotten, W.L., 'Jongens als slachtoffers van seksueel misbruik', *MGV*, jrg. 43, ne. 11, 1988, 1179-1197
- Giesen, R., en G. Schumann, *An der Front des Patriarchats. Bericht vom langen Marsch durch das Prostitutionsmilieu*. Bensheim (Päd. extra Buchverlag) 1980
- Gilligan, C., *In a Different Voice*. Cambridge, Mass. (Harvard University Press) 1982
- Gjllis, A.R., en J. Hagan, 'Delinquent Samaritans: network structure, social conflict and the willingness to intervene', *Journal of Research in Crime and Delinquency*, vol. 27, nr. 1, 1990, pp. 30-51
- Glaser, D., *Crime in Our Changing Society*. New York (Holt, Rinehart and Winston) 1978
- Gordon, L., *Herors of their Own Lives. The Politics and History of Family Violence: 80 to 1880-1960*. New York (Viking) 1988
- Gottfredson, M.R., en T. Hirschi, *A General Theory of Crime*. Stanford (Stanford University Press) 1990
- Grant-Stitt, B., 'Victimless crime. A definitional issue', *Journal of Crime and Justice*, vol. 16, nr. 2, 1989, pp. 87-102
- Greeley, A.M., *Religious Change in America*. Cambridge (Harvard University Press) 1989
- Griffith, J., 'Enkele onderscheidingen die aan alle zinvolle vraagstellingen aanzien van recht voorafgaan', *Ars Aequi*, jrg. 28, of. 11, 1979, pp. 839-851
- Groen, M., *Hoerrenboek. Tien vrouwen over het vak*. Amsterdam (Sata) 1987

- Groenhuijsen, M.S., *Schadevergoeding voor slachtoffers van delicten in het strafgeding*. Dissertatie, Nijmegen (ArsAequiLibri) 1985
- , 'Schuld en boete. Een beschouwing over strafrechtelijke verantwoordelijkheid', in: MAP. Bovens, C.J.M. Schuyt en W.J. Wineveen, *Verantwoordelijkheid, retoriek en realiteit. Publiek recht, politiek en maatschappij*. Zwolle (Tjencn Willink) 1989, pp. 43-60
- , 'Slachtofferhulp en strafrechtsbedeling in Nederland', in: S. Snacken en D. Martin (red.), *Slachtofferhulp en strafrechtsbedeling*. Antwerpen (Kluwer) 1991, pp. 15-37
- Groenhuijsen, M.S., en L. Penders, 'De positie van slachtoffers van delicten in het burgerlijk en in het strafrecht', in: J. Soetenhorst-de Savornin Lohman (red.), *Slachtoffers van misdrijven. Ontwikkelingen in hulpverlening, rechten beleid*. Arnhem (Gouda Quint) 1989, pp. 25-51
- Groothuysen, J.W., *Drarbeitsstructuur van de prostitutie*. Dissertatie, Deventer (Van Lochem Slaterus) 1970
- , *Het menselijke tekort van de poeier*. Amsterdam (Werkschappelijke Uitgeverij) 1973
- Groves, W.B., G. Newman e.a., 'Islam, modernization and crime. Ate Hof the religious ecology', *Journal of Criminal Justice*, vol. 15, nr. 6, 1987, pp. 495-503
- Guignon, C.B., en D.R. Hiley, 'Biting the bullet. Rorty on private and public morality', in: A. Malachowski (ed.), *Reading Rorty. Critical Responses to Philosophy and the Mirror of Nature (and Beyond)*. Cambridge, Mass. (Basil Blackwell) 1990, pp. 339-365
- Haan, R. de, *Prostitutie. Bijdrage aan de zomeruniversiteit Vrouwenstudies*. Mr. A. de Graafstichting, Amsterdam 1981
- Haan, W. de, 'Abolitionism and crime control. A contradiction in terms', in: K. Stenson en D. Cowe!! (ed.), *The Politics of Crime Control*. Londen (Sage) 1991, pp. 203-218
- Habermas, J., *Recht und Moral. Zwei Vorlesungen*. Salt Lake City (University of Utah Press) 1988
- Halman, L., P. Estere.a., *Traditie, secularisatie en individualisering. Een studie in een Europese context*. Tilburg (Tilburg University Press) 1987
- Hargrove, B., *The Sociology of Religion. Classical and Contemporary Approaches*. Arlington Heights, Ill. (Harlan Davidson Inc.) 1989
- Hart, A.C't, *HetschiU van Perseus*. Amwerpen (Kluwer rechts-wetenschappen) 1991
- Hansuiker, J.F., *De souteneur in het Nederlandse recht*. Dissertatie 1964; Den Haag (Bert Bakker) 1965
- Haveman, R., en M. Wijers, 'Vrouwenhandels politiekspel. Over on-beheersbare stromen prostituees', *Nemesis*, jrg. 8, nr. 5, 1992, pp. 30-35

- Hebberecht, P., 'Het nieuwe realisme in de Brirse kri[ische criminologic', *Panopticon*, jrg. 11, nr. 2, 1990, pp. 189-197
- Hecke, T. van, en J. Wemmets, *Schadebemiddelingsproject Middelburg*, waDe nr. u6, Arnhem (Gouda Quim) 1992
- Heelas, P., en P. Morris, *The Values of the Enterprise Culture. The Moral Debate*. Londen (Routledge) 1992
- Heetma van Voss, A.), 'Rcdactloneel', *MGV*, jrg. 42, nr. 11, 1987
- Hekma, G., *Homoseksualiteit, een medischereputatie. De uitdoktering van de homoseksueel in negentiende-eeuws Nederland*. Dissenatie, Amsterdam (SUA) 1985
- Henrig, H. von, 'Remarks on the interaction of perpetrator and victim', *Journal of Criminal Law and Criminology*, vol. 31, 1941, pp. 303-309
- Hes.), 'Dcweg van de meesreweerstand. Grenzen stellen en verleggen via het civide recht', *Justitiële verkenningen*, jrg. 14, or. 3, 1988, pp. 48-80
- Heuvd, G. van de, 'Btaithwaite in Weert', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 34, or. 4, 1992, pp. 329-340
- Higgins, P. c.), en G. L. Albrecht, 'Hellfire and delinquency revisited', *Social Forces*, vol. 55, nr. 4, 1977, pp. 952-958
- Hijmans, A., *Vrouw en man in de prostitutie. Een sociologisch-psychologische studie*. Dissertatie, Den Haag (Van Keulen) 1956
- Hilbert, R. A.), 'Durkbeim and Merton on anomie. An unexplored contrast and its derivates', *Social Problems*, vol. 36, nr. 3, 1989, pp. 242-250
- Hinde1ang, M. J.), M. R. Gottfredson en). Garofalo, *Victims of Personal Crime. An Ernpin'cal Foundation for a Theory of Personal Victimization*. Cambridge, Mass. (Ballinger) 1978
- Hindelang, M. J.), T. Hirschi e. a.), 'The measurement of delinquency by the self-teport method', *American Sociological Review*, vol. 44, or. 6, 1979, pp. 995-1014
- Hirsch Ballin, E. M. H.), *Inleiding op CDA-Grotr steden manifestatie*. Tilburg, 15 januati 1990a
- , 'Het maatschappdijk dtaagvlak van het strafrecht in de jaren negentig', *Justitiële verkenningen*, jtg. 16, or. 1, 1990b, pp. 16-33
 - , *Politieke besluitvorming en veranderende religiositeit. Inleiding voor de jaarvergadering van het Thijngenootschap*. Nijmegen, 24 november 1990c
 - , *De risico's van een vrome leer. Inleiding voor het Christelijk Sociaai Congres*. Doom, 14 november 1991
 - , 'Gène politici over mored appc:l misplaatst', *NRC-Handelsblad*, 14 september 1991
 - , 'Publiek memoraal en recht', *Justitiële verkenningen*, jtg. 19, nr. 2, 1993, pp. 9-28

- Hirschi, T., *Caustsofdeinqueney*. Berkdey (UniversiryofoCalifornia Press) 1969
- , 'On the compatibility of rational choice and social control theories of crime', in: D.B. Cornish en R.V. Clarke (ed.), *Thtreasoningcriminal. Rational choice perspectives on offinding*. New York (Springer Verlag) 1986, pp. 105-119
- Hirschi, T., en R. Stark, 'Hellfire and delinquency', *Social problems*, vol. 17, nr. 2, 1969, pp. 202-213
- Hoekema, D.A., 'Punishment, the criminal law, and christian social ethics', *Criminaljustict Ethics*, summerlfall 1986, pp. 31-54
- Hofstede, P., 'Toohot tohandJe', *Haagse post*, ne. 34, 1988, pp. 49-52
- Horkheimer, M., en Th.W. Adorno, *DiaLektik der Aufklärung. Philosophische Fragmenten* (1944); Ned. vert. *Dia/eetiek van de Vrlichting*. Nijmegen (SUN) 1987
- Hotton, A.L., en J.A. Williamson (ed.), *AbuseandReligion. When Praying isn't Enough*. Lexington Indianapolis 1988
- Hulsman, L., 'Slachtoffers van deJicrn', *Delikt en delinkwent*, jrg. 14, nr. 10, 1984, pp. 927-933
- Imbens, A., en I. Jonker, *Godsdiensten incest*. Amersfoort (De Horstinkl) 1985
- Israds, H., *HttgeoaI Freud*. Ded I. *ScheppingsotrhaLtn*. Amsterdam (Bett Bakker) 1993
- Jaget, C. (red.), *Unt vie de putain*. Eng vert. *Prostitutes; our life*. Bristol (Falling Wall Press) 1980
- Janssen, J., 'De jeugd, de toekomst en de rdigie. Een analyse op basis van recent onderzoek', *Jeugd en samenleving*, jrg. 18, nr. 7/8, 1988, pp. 407-417
- Jansz, D., *Denken over sekse in de eerste feministische golf*. Amsterdam (Sara) 1990
- Jenness, V., 'From sex as sin to sex as work. COYOTE and the reorganization of prostitution as a social problem', *Social Problems*, vol. 37, nr. 3, 1990, pp. 403-420
- Jongman, R.W., 'Verbotgen criminaliteitensocialeklasse', *Nederlands tijdschrift oor criminologie*, jrg. 13, nr. 3, 1971, pp. 141-153
- , 'Jeugdcriminaliteit als venet tegen de ongdijkheid', in: *Grenzen oan de jeugd*. Nijmegen (*Ars Aequi Libri*) f981, pp. 45-56
- , 'Criminaliteit als gevolg van de uitstoring uit het arbeidsproces', *Tijdschrift oorcriminoloGit*, jrg. 24, nr. 1, f982, pp. 3-20
- , 'Waarheid en gddigheid in de criminologie', *Nieuws voorcriminologcn*, jrg. 1, nr. 1, 1989, pp. 8-11

- , 'Over de geringe omvang van de criminaliteit', in: C.J.C.F. Fijnaut en P. Spietenburg (red.), *Scherp toezicht. Van boeventucht tot samenleving en criminaliteit*. Arnhem (Gouda Quint) 1990, pp. 31-45
- Jongman, R.W., en B. Henkes, 'Gecriminaliseerd verzet in de crisis-jaren '30' *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 23, nr. 2, 1981, pp. 71-86
- Jongman, R.W., en H. Timmerman, 'Criminaliseringsverzet. Motivatie en remmingen', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 27, nr. 4, 1985, pp. 303-319
- Jongman, R.W., F. Weerman e.a., 'Maatschappelijke tweedeling en criminaliteit', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 33, nr. 1, 1991, pp. 29-41
- Jonker, I., *Incest, een stem en een aanklacht*. Alphen aan den Rijn, (Uitgeverij Incest) 1987
- Joursen, M., *The Role of the Victim of Crime in European Criminal Justice Systems. A Crossnational Study of the Role of the Victim*. Helsinki (HEUNI) 1987
- , 'Changing victim policy, international dimensions', in: G. Kaiser, H. Kuryen H.-J. Albrecht (ed.), *Victims and Criminal Justice. Particular Groups of Victims*. Part 2. Freiburg (Eigenverlag Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht) 1991, pp. 765-797
- , 'Legitimation and the limits of judicial intervention', *European Journal on Criminal Policy and Research*, vol. 1, nr. 1, 1992, pp. 9-27
- Junger, M., en T. van Hecke, *Schadevergoeding binnen het strafrecht. Daden en slachtoffers van misdrijven*. WODC nr. 82, Den Haag (SDU) 1988
- Jlilger, M., en W. Polder, 'Godsdienst en delinquentie. Een empirisch onderzoek onder etnische groepen', *Justitiële verkenningen*, jrg. 16, nr. 6, 1990, pp. 44-66
- Junger-Tas, J., 'Normvervaging of normverschuiving', *Justitiële verkenningen*, jrg. 16, nr. 1, 1990, pp. 16-33
- Junger-Tas, J., en G.J. Terlouw, 'Her Nederlandse publieken het criminaliteitsprobleem (I en II)', *Delikt en delinquent*, jrg. 21, 1991, nr. 3, pp. 256-268, en nr. 4, pp. 345-363
- Kaiser, G., 'Viktologie an der Schwelle der 80-er Jahre. Ein kritische Resümee', in: G. Kirchhoffen K. Sessar (red.), *Das Verbrechenopfer*. Bochum (Brahmeijer) 1979, pp. 481-493
- Kant, E., *Grundlegung der Metaphysik der Sitten* (1785); Ncd. vert. *Grondslagen van de ethiek. Grondslag voor de metafysica van de zeden*. Meppel/Amsterdam (Boom) 1978
- Kapteyn, P., *Taboe, macht en moraal in Nederland*. Amsterdam (Arbeiderspers, Synopsis) 1980
- , *In de speeltuin Nederland*. Amsterdam (Arbeiderspers) 1985

- , 'Het nieuwe gdijs? Over het oordel van de Commissie Kleine Criminaliteit', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 28, nr. 5/6, 1986, pp. 247-255
- , 'De prijs van het goeidevertrouwen. Gcwetensvormingen de groei en krimp van het maatschappelijk netwcrk', in: P. Fortuyn en S. Stuurman (red.), *Socialisten in no nrJrtrsns(-tijd*. Nijmegen (s UN) 1987, pp. 137-151
- , *Winkeldiefstal in Europees perspectief. Een vergelijkmd onderzoek in Amsterdam, Zürich en München*. waDe nr. 91, Arnhem (Gouda Quint) 1989
- Katz, J., *Seductions of Crime. Moral and Sensual Attractions o/Doing Evil*. New York (Basic Books) 1988
- Kdk, C., 'De implicaties van "Samenlcvingen Criminaliteit" voor de verhouding IJssen sraat en burgers (de marginalileiI van de verbetering)', in: C.I.C.F. Fijnaut en P. Spiercnburg (red.), *Schrrp toezicht. Van boeventucht tot samenleving en criminaliteit*. Arnhem (Gouda Quint) 1990, pp. 47-76
- Kelly, L., 'Whar's ina name. Definingchildsexual abuse', *Feminist Review*, vol. 28, spring 1988, pp. 65-73
- Kempe, G.Th., *Criminaliteit en kerkgenootschap*. Uuecht/Nijmcgen (Dekker & Van de Vegt) 1938
- Kempe, H.C., F.N. Silverman e.a., 'The battered child syndrome', *Journal of the American Medical Association*, vol. 181, fir. I, 1962, pp. 17-24
- Kempe, R.S., en H.C. Kempe, *Child Abuse*. Londen (Fontana) 1978
- Kiedrowski, j.S., (en).).M. van Dijk, *Pornography and Prostitution in Denmark, France, Wrst Germany, The Netherlands and Swrden*. Working papers on pornography and prostitution, report I, Policy, Programs and Research Branch, Department of Justice Ottawa 1984
- King, M" 'The political construction of crime prevention. A contrast between the French and British experience' (1989), in: K. Stenson en D. Cowell (ed.), *The Politics of Crime Control*. Lmden (Sage) 1991, pp. 87-109
- Klepp, L.S., 'Richard Rorty; philosopher of paradox', *Dialogue*, nr. 4, 1991, pp. 44-49
- Kloeze, J.W. te, 'Betaalde liefde. Beroep: prostituee', *Inurmediair*. jrg. 14, nr. 43, 1978
- Komter, A., *De macht van de vanzelfsprekendheid*. Den Haag (VUGA) 1985
- Konker, C., 'Rethinking child sexual abuse. An anthropological perspective', *Amrrican Jounl of Orthopsychiatry*, val. 62, nr. 1, 1992, pp. 147-153
- Kornhauser, R.R., *Social Sources of Delinquency. An Appraisal of Analytic Models*. Chicago (Universiry of Chicago Press) 1978
- Kosto, A., *Normen in verval of normen in btwtging?*Inleiding op symposium 'Normvervaging, de zin en onzin van een maatschappelijke discussie', Utrecht, 11 oktober 1991

- Laan, P.H. van der, *Experimenteren met alternatieve sancties voor jeugdigen*. Arnhem (Gouda Quint) 1991
- Lasch, Che., *Haven in a Heartless World. The Family Besieged*. New York (Basic Books) 1977
- Lash, S., en S. Whimster (ed.), *Max Weber. Rationality and Modernity*. BostOn (Allen & Unwin) 1987
- Lazerges, Ch., 'Criminaliteitspreventie in Frankrijk', *Justitiële verkenningen*, jrg. 16, nr. 9, 1990, pp. 38-59
- Lea, J., en J. Young, *What is to be Done about Law and Order*. Harmondsworth (Penguin) 1984
- Leeuw, F.L., H. vander Hoeven e.a., *Sociale bindingen van jongeren, kleine criminaliteit en beleid. Een stand-van-zaken-onderzoek in tien sociaal-wetenschappelijke vakgebieden*. Arnhem (Gouda Quint) 1987
- Lehning, P., 'Rawls' rechtvaardigheidstheorie', *Krisis*, nr. 36, 1989, pp. 58-69
- Leijten, J.C.M., 'Je geld of je vrijheid', *Justitiële verkenningen*, jrg. 16, nr. 1, 1990, pp. 33-44
- Lerner, M., *The Belief in a Just World*. New York (Plenum Press) 1980
- Levine, S., en J. Koenig (ed.), *Why Men Rape. Interviews with Convicted Rapists*. Londen (W.H. Allen) 1982
- Lieshout, P. van, en D. de Riddet (red.), *Symptomen van de tijd. De dossiers van het Amsterdamse Instituut voor Medische Psychotherapie (IMP)*. 1968-1977 Nijmegen (su N) 1990
- Lissenberg, E., 'Moraal in beweging', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 32, nr. 4, 1990¹, pp. 260-268
- , 'Het marelkapitaal', *Justitiële verkenningen*, jrg. 16, nr. 1, 1990b, pp. 93-99
- , 'Vrouwen, mannen en moraal', *Justitiële verkenningen*, jrg. 19, nr. 2, 1993, pp. 103-120
- Luckmann, Th., *The Invisible Religion. The Problem of Religion in Modern Society*. New York (MacMillan) 1967
- Lukes, S., en A. Skull, *Durkheim and the Law*. Oxford (Martin Robertson) 1983
- Lyotard, J.-F., *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir* (1979); Ned. Yen. *Het postmodern (weten)*. Kampen (Kok Agora) 1987
- Maatschappelijke verwildering van de jeugd*. Ministerie van O.K.W., Den Haag 1953
- MacIntyre, A., *After Virtue. A Study in Moral Theory* (1981). Notre Dame, Ind. (University of Notre Dame Press) 1983²
- MacLeod, M., en E. Saraga, 'Against orthodoxy', *New Statesman & Society*, juli 1988, pp. 15-20

- MacMillan, J., 'Rape and prostitution', *Victimology, an International Journal*, vol. I, nr. 3, 1976, pp. 414-420
- Maguire, M., en V. Corben, *The Effects of Crime and the Work of Victim Support Schemes*. Aldershot (Gower) 1987
- Maguire, M., en J. Pointing (ed.), *Victims of Crime. A New Deal?* Milton Keynes (Open University Press) 1988
- Maguire, M., en J. Shapland, 'The "victims movement" in Europe', in: A.J. Lurigio, W.G. Skogan en R.e. Davis (ed.), *Victims of Crime. Problems, Policies and Programmes*. Newsbury Park, Ca. (Sage) 1990, pp. 205-226
- Maris, C.W., 'Romantisch recht. Over strafrecht en literatuur' *Nederlands Juristenblad*, jrg. 66, nr. 22, 1991, pp. 887-898
- , 'Vreemde theorieën. Over de verhouding van recht en moraal', *Justitiële verkenningen*, jrg. 19, nr. 2, 1993, pp. 43-73
- Masson, J.M., *The Assault on Truth. Freud's Suppression of the Seduction Theory* (1984); Ned. vert. *Traumatische ervaringen. Jantassir. Freuds rampzalige herziening van de verleidingstherapie*. Amsterdam (Van Genneep) 1984
- Matza, D., *Delinquency and Drift*. New York Oohn Wiley and Sons) 1964
- McCanhy, L.M., 'Mother-child incest: characteristics of the offender', *Child Welfare*, vol. 65, nr. 5, 1986, pp. 447-458
- McIntosh, M., 'Who needs prostitutes? The ideology of male sexual needs', in: C. Smarten B. Swan, *Women, Sexuality and Social Control*. London (Routledge and Kegan Paul) 1978, pp. 53-64
- Melai, A.L. (voorz.), *Tweede interimrapport van de Adviescommissie Zedelijkheidswetgeving: prostitutie*. Den Haag (Staatsuitgeverij) 1973
- , *Derde interimrapport van de Adviescommissie Zedelijkheidswetgeving: prostitutie*. Den Haag (Staatsuitgeverij) 1977
- , *Eindrapport van de Adviescommissie Zedelijkheidswetgeving*. Den Haag (Staatsuitgeverij) 1980
- Mens, L. van, 'De seks-consumenten', in: G. Hekma, B. van Srolk e.a. (red.), *Het verlies van de onschuld. Seksualiteit in Nederland*. Groningen (Wolters-Noordhoff) *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 1990, pp. 193-207
- , *Prostitutie in bedrijf Organisatie, management en arbeidsverhoudingen in seksclubs en privéhuizen*. Delft (Eburon) 1992
- Messerschmidt, J., 'Feminism, criminology and the rise of the female sex "delinquent", 1880-1930', *Contemporary Crisis*, vol. 11, nr. 3, 1987, pp. 243-263

- Messmer, H., en H.-W. Ou, 'Restorative justice: stepson the way toward a good idea', in: H. Messmer en H.-W. Ou (ed.), *Restorative Justice on Trial. Pitfalls and Potentials of Victim-offender Mediation – International Research Perspectives*. Deventer (Kluwer Academic Publishers) 1992, pp. 1-12
- Meulenholt, A., 'Imimiteit tegen uurtarid', *De Tijd*, nr. 9, 4 maart 1988, pp. 38-43
- Miers, D., 'Positivist victimology: a critique', *International Review of Victimology*, vol. 1, nr. 1, 1989, pp. 3-22
- , 'Critical victimology', *International Review of Victimology*, vol. 2, nr. 3, 1990, pp. 219-230
- Mill, J.S., 'On Liberty' (1859), in: *Collected Works*. Ed. J.M. Rohison, vol. XVIII, Toronto 1977
- Miller, K., *Sexual Politics*. New York (Ballantine Books) 1969; Ned. vert. *Sekse en macht*. Amsterdam (Meulenholt) 1975.
- , *The Prostitution Papers* (1970); Ned. vert. *Feiten over prostitutie*. Amsterdam (Meulenhoff) 1975
- Mooyen, J., 'Prostitutie en de artikelen 250 bis en 432 in het Wetboek van Strafrecht', *Trema*, jrg. 5, nr. 8, okt. 1982, pp. 199-204
- Morgan, J., 'Children as Victims', in: M. Maguire (ed.), *Victims of Crime. A New Deal?* Milton Keynes (Open University Press) 1988, pp. 74-82
- Morris, N., en G. Hawkins, *The Honest Politician's Guide to Crime Control*. Chicago (University of Chicago Press) 1970
- Mouffe, Ch., 'Radical democracy. Modern or postmodern?', in: A. Ross (ed.), *Universal Abandon. The Politics of Postmodernism*. Minneapolis (University of Minnesota Press) 1988, pp. 31-45
- Nagd, W.H., *Decriminaliteit van 1955*. Dissertatie, Den Haag (Daamen's Uitgeversmaatschappij) 1949
- , 'Victimologie', *Tijdschrift voor Strafrecht*, jrg. 68, 1959, pp. 1-26
- , 'Criminality and religion', *Tijdschrift voor Strafrecht*, jrg. 69, 1960, pp. 263-291
- , 'The notion of victimology in criminology', in: I. Drapkin en E. Viano (ed.), *Victimology*. Lexington (Lexington Books) 1963, pp. 13-16
- , 'Structural victimization', *International Journal on Criminology and Penology*, vol. 2, 1974, pp. 99-132
- Ness, D.W., 'Restorative justice', in: B. Galawayen]. Hudson, *Criminal justice, Retribution and Reconciliation*. New York (Criminal Justice Press) 1990, pp. 7-15
- Novak, M., *Character and Crime. An Inquiry into the Causes of the Virtue of Nations*. Notre Dame, Ind. (The Brownson Institute) 1986

- Nuyten-Eddbroek, E.G.M., en J.L.P. Spickenheuer, 'Politie en de beheersing van kleine criminaliteit', *Justitiële verkenningen*, jrg. 8, nr. 8, 1982, pp. 5-47
- Oudhof, J., 'Kerkelijke gezindten in 1988', *Sociaal culturele berichten*, m.11, 1988
- Overman, L., *Prostitutie in woonwijken*. Mr. A. de Graafstichting, Amsterdam 1982
- Oving, B., 'Prostituees kunnen mannen leren respect te hebben voor vrouwen', *De Volkskrant*, 28 oktober 1986
- Packer, H., *The Limits of the Criminal Sanction*. Stanford (Stanford University Press) 1968
- Paemd, M. van, 'Het oudste beroep ter wereld is dringend aan reorganisatie toe', *Opzij*, juli/aug. 1979, pp. 41-43
- Pearson, G., 'Drugs and pharmacology. The uses or misuses of cultural relativism in drug policy analysis', *European Journal on Criminal Policy and Research*, Vol. 1, nr. 2, 1993, pp. 9-29
- Perers, A.A.G., 'Main currents in criminal law theory', in: J.J.M. van Dijk, Ch. Hafmans e.a. (ed.), *Criminal Law in Action. An Overview of Current Issues in Western Society*. Arnhem (Gouda Quint) 1986, pp. 19-36
- Pheterson, G., *Vrouweneer en mannenadel. Over het stigma hoer*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag 1986
- , (ed.), *A Vindication of the Rights of Whom*. Seattle, Wash. (Seal Press) 1989
- Pleck, E., 'Criminal approaches to family violence, 1640-1980', in: L. Ohlin en M. Toury (ed.), *Family Violence*. Chicago (University of Chicago Press) 1989, pp. 19-57
- Polder, W., en F.J.C. van Vlaardingen, *Preventiestrategieën in de praktijk. Een meta-evaluatie van criminaliteitspreventie-projecten*. WO DC nr. 111, Arnhem (Gouda Quint) 1992
- Pompe, W.P.J., 'De seksuele criminaliteit in het strafrecht', in: *Sexuele criminaliteit*. Criminologische studiën deel VIII, Assen pp. 1-18
- Pover, P., *Terugblik op een voltooide maatschappij en haar criminaliteit. Onderzoek naar de revolutie van de criminaliteit als sociaal verschijnsel in het steenkoolbekken van Zuid-Limburg*. Dissertatie, Kampen 1970
- Poyner, B., *What Works in Crime Prevention. An Overview of Evaluations*. Batry Poyner Research Consultancy, Henfordshire 1991
- Prins, B., *Ethiek als tekstuele praktijk. Over vrouwen, moraal en uitsluiting*. Krisis-publikaties nr. 2, Amsterdam 1990

Projeetgroep vrouwenarbeid, *Ongewenste intimiteiten op het werk. Onderzoek naar ongewenste omgangsvormen tussen de seksen in arbeidssituaties*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag 1986

Prostitutie en maatschappelijk werk. Rapport van de commissie 'maatschappelijk werk en prostitutie', uitgebracht in opdracht van het Nationaal Comité van Instellingen voor Zedelijke Volksgezondheid. Nationaal Comité van Instellingen voor Zedelijke Volksgezondheid, Amsterdam 1964

Rapport van een door de Politiecommissie van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten ingestelde werkgroep. V.N.G., Gwene reeks 22, Den Haag 1976

Rawls, J., *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass. (Harvard University Press) 1971

—, 'Justice as fairness, political not metaphysical', *Philosophy and Public Affairs*, vol. 14, 1985, pp. 223-251

Recht in beweging. Een beleidsplan voor justitie in de komende jaren.

Ministerie van Justitie, Den Haag 1990

Ree, F. van, 'Instrumentaliteit of rechtsbescherming?', *Recht der werkelijkheid* jrg. 13, nr. 1, 1992, pp. 162-175

Reiss, A.J., 'Policy implications of crime victims surveys', in: E.A. Fattah (ed.), *From Crime Policy to Victim Policy. Reorienting the justice system*. Houndmills (Macmillan Press) 1986, pp. 246-261

Rommelink, J., *Luther en het strafrecht*. Zwolle (Tjeenk Willink) 1989

Rhodes, A.L., en A.). Reiss, 'The "religious factor" and delinquent behavior', *Journal of Research in Crime and Delinquency*, vol. 7, 1970, pp. 83-98

Rieff, Ph., *Freud: The mind of the Moralist*. New York (Harper & Row) 1961

Rijnaarts, J., 'Was Noreen Winchester een uitzondering? Vaders die hun dochters verkrachten', *Socialistische-feministische teksten*, nr. 3, 1979, pp. 73-97

Rock, P., 'Society's attitude to the victim', in: E.A. Fattah (ed.), *From Crime Policy to Victim Policy. Reorienting the justice system*. Houndmills (Macmillan Press) 1986a, pp. 31-53

—, *A view from the Shadows. The Ministry of the Solicitor General of Canada and the Justice for Victims of Crime Initiative*. Oxford (Clarendon Press) 1986b

Roethof, H. (voorz.), *Interimrapport van de Commissie Kleine Criminaliteit*. Den Haag (Staatsuitgeverij) 1984

—, *Eindrapport van de Commissie Kleine Criminaliteit*. Den Haag (Staatsuitgeverij) 1986

Rombouts, B., 'Vermijdt, besrijdt de kleine criminaliteit. Bedenkingen bij een rapport', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 27, nr. 4, 1985, pp. 189-207

- Rood-Pijpers, E., *Mensen over misdaad en straf*. Dissertatie, Arnhem (Gouda Quint) 1988
- Rook, A., en W. Leeuwenburg (red.), *Eindrapport Stuurgroep Bestuurlijke preventie van criminaliteit. Een verslag over de periode 1985-1990*. Ministeries van Binnenlandse Zaken en van Justitie, Den Haag 1991
- Rorty, R.M., 'Freud, morality and hermeneutics', *New Literary History*, vot. 12, 1980a, pp. 177-185
- , *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton (Princeton University Press) 1980b
- , 'Method, social science, and social hope', in: R.M. Rorty, *Consequences of pragmatism. Essays 1972-1980*. New York (Harvester Wheatsheaf) 1982a, pp. 191-211
- , 'Pragmatism, relativism, and irrationalism', in: R.M. Rorty, *Consequences of pragmatism. Essays 1972-1980*. New York (Harvester Wheatsheaf) 1982b, pp. 160-176
- , 'Habermas and Lyotard on postmodernity', in: R.J. Bernstein (ed.), *Habermas and Modernity*. Cambridge (Basil Blackwell Polity Press) 1985a, pp. 161-176
- , 'Postmodern bourgeois liberalism', in: R. Hollinger (ed.), *Hermeneutics and Praxis*. Notre Dame (University of Notre Dame Press) 1985b
- , 'Freud and moral reflection', in: J.H. Smith en W. Kerrigan (ed.), *Pragmatism's Freud. The Moral Disposition of Psychoanalysis*. Baltimore (John Hopkins University Press) 1986, pp. 1-20
- , *Solidarität oder Objektivität? Drei Philosophische Essays* (Duitse vert.), Stuttgart (Reclam) 1988; Ned. vert. *Solidariteit of objectiviteit?* Meppel (Boom) 1990
- , *Contingency, Irony and Solidarity*. Cambridge (Cambridge University Press) 1989
- , 'The priority of democracy to philosophy', in: A. Malachowski (ed.), *Reading Rorty. Critical responses to 'Philosophy and the mirror of Nature' (and beyond)*. Oxford (Basil Blackwell) 1990, pp. 279-302
- Ross, J., *Social Control. A Survey of the Foundation of Order*. New York (MacMillan) 1901
- Rossen, B., *Zedenangst. Het verhaal van Oude Pekela*. Amsterdam (Swets & Zeitinger) 1989
- Ruimschot, D., *Criminele gedragingen, overheid en samenleving. Een drieleuk*. WRR, Den Haag 1988
- Rurenfrans, C.), *Criminaliteit en sexe. Een verklaring voor de verschillen in het criminele gedrag van vrouwen en mannen*. Arnhem (Gouda Quint) 1989
- , '"Mysjerklichaam": debat tussen iken zelf', *De Revisor*, 1991, nr. 1/2, pp. 51-56

—, 'Slachtofferloze dichten', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 34, nr. 2, 1992, pp. 36-40

Sadurski, W., *Moral Pluralism and Legal Neutrality*. Dordrecht (Kluwer Academic Publishers) 1991

Samenleving en criminaliteit. Een beleidsplan voor de komende jaren. Den Haag (Staatsuitgeverij) 1985

Samenleving en criminaliteit. Voortgangsrapportages 1987 en 1988. Den Haag (Staatsuitgeverij) 1987 en 1988

Sandfort, Th., *Het belang van de ervaring. Over seksuele contacten in de vroege jeugdjaren en seksueel gedrag en beleven op latere leeftijd*. Utrecht (Homostudies) 1989

Schaffmeister, D., 'Afhonderlijk straf- en strafprocesrecht voor veel voorkomende criminaliteit', *justitie!e verkenningen*, jrg. 16, nr. 4, 1990, pp. 8-29

Scheltens, D.F., *Open en gesloten seculariteit. Afscheidsrede*, KUN, Nijmegen 1989

Schnabel, P., 'Het verlies van de seksuele onschuld', in: G. Hekma, B. van Swik (red.), *Het verlies van de onschuld. Seksualiteit in Nederland*. Groningen (Wolters-Noordhoff) Amsterdam Sociologisch Tijdschrift) 1990, pp. 11-50

Schneider, H.), 'Crime in the mass media', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 30, nr. 1, 1988, pp. 32-61

Schols, M., en D. Bronkhorst, 'Een huishoudelijke aanpak. Omgaan met seksueel misbruik in de jaren vijftig', *Jeugd en samenleving*, jrg. 21, nr. 6/7, 1991, pp. 447-453

Scholtes, T.I., *Prostitutie, gegevens en ideeën*. Mr. A. de Graafstichting, Amsterdam 1980

—, 'De staat als zedenmeester: artikel 150 van het Wetboek van Strafrecht en de Rotterdamse sekschepen', *Intermediair*, jrg. 17, nr. 22, 29 mei 1981, pp. 1-9

Schreiner, A.T.M., *Roem van hurecht*. Amsterdam (Duitend & Een) 1991

Schuijer, J., 'De lijdensweg van de zedelijkheidswetgeving', *Proces*, jrg. 68, nr. 10, 1989, pp. 261-271

Schur, E.M., *Criminals without Victims. Deviant Behavior and Public Policy: Abortion, Homosexuality, Drug Addiction*. Englewood Cliffs (Prentice Hall) 1965

—, 'A sociologists view. The case for abolition', in: E.M. Schuren HA Bedau, *Victimless Criminals. Two Sides of a Controversy*. Englewood Cliffs (Prentice Hall) 1974, pp. 3-55

Schuyt, C).M., *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid*. Dissertatie 1972; Rotterdam (Universiteit van Rotterdam) 1976³

- , *Ongeregeld heden. Naar een theorie van wetgeving in de verzorgingsstaat*. Inaugurele rede, Alphen aan den Rijn (Samsom) 1982
- , 'Recht en orde in de verzorgingsstaat. Krijgt de samenleving de criminaliteit die zij verdient?', *Delikt en delinkwent*, jrg. 19, nr. 4, 1989, pp. 293-303
- , *Ongehoorzame burgers*. Lezing op congres van het Coördinerend Politic Beraad, Tilburg, 19 december 1990 (niet gepubliceerd)
- , *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*. Leiden (Stenfert Kroesel) 1991
- , 'Deomweg van de onverschilligheid', in: J.A. Nijboere a. (red.), *Criminaliteit als politiek probleem*. Arnhem (Gouda Quint) 1993, pp. 29-34
- Seelman, K., 'Dogmatik und Politik der Widerentdeckung des Opfers', in: *Rechtsdogmatik und Rechtspolitik*. Hamburger Rechtssrudien nr. 78, Berlin 1990, pp. 5ge.v.
- Sessar, K., 'Tertiary victimization. A case of the politically abused crime victim', in: B. Galaway en J. Hudson (cd.), *Criminal Justice, Restitution and Reconciliation*. New York (Criminal Justice Press) 1990, pp. 37-47
- Sevenhuijsen, S., 'Vrouwelijkheid als bron van politieke wijsheid. Amerikaanse politieke filosofen over het moederschap', *Amsterdams sociologisch tijdschrift*, jrg. 15, nr. 2, 1988, pp. 208-234
- Shklar, J., *Ordinary Vices*. Cambridge (Belknap Press) 1984
- Shorter, E., *The Making of the Modern Family*. Glasgow (William Collins Sons & Co.) 1977
- Sluis, A., *Geregistreerde criminaliteit in Nederland 1965-1989*. Ministerie van Justitie, s.l. a., Den Haag 1990
- Sijmons, D., *De prostitutie quaestie*. Doctoraalscriptie, RU Utrecht, 1976
- , 'Een noodzakelijk kwaad, maar voor wie? Prostitutie in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw', in: J. Blok e.a. (red.), *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. Nijmegen (SON) 1980, pp. 65-110
- Sloane, D.M., en R.H. Porvin, 'Religion and delinquency. Cutting through the maze', *Social Forces*, vol. 65, nr. 1, 1986, pp. 87-105
- Snacken, S., en D. Martin (red.), *Slachtofferhulp en strafrechtsbedeling*. Antwerpen (Kluwer) 1991
- Soetenhorst, J., en F.W. Winkel, 'Een kijkje over de grenzen. Internationale aspecten van de "slachtofferbeweging"', in: J. Soetenhorst-de Savornin Lohman (red.), *Slachtoffers van misdrijven. Ontwikkelingen in hulpverlening, recht en beleid*. Arnhem (Gouda Quint) 1989, pp. 195-212
- Spaink, K., 'Hoeren worden tot stoottroepen van feminisme gebombardeerd', *De Volkskrant*, 4 november 1986

- Sparks, R., *Research on Victims of Crime. Accomplishments, Issues and New Directions*. US Department of Health and Human Services, Rockville 1982
- Spierenburg, P., 'Verkering, huwdijk en gezin in hiswtisch perspecrief, *Jeugd en sammleving*, jtg. 19, nr. 10 In, 1989, pp. 614-627
- Sramhuis, E. F., *Protestantse bijdragen aan het Nederlandse strafrechtsdenken sinds 1880*. Dissertatie, Amsterdam (vu-uitgeverij) 1988
- Standpunt van de Ministers van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en van Justitie over het onderzoeksrapport 'Seksueel misbruik van meisjes door verwanten' van mevr IJuwdrs. N. Draijer. Den Haag 1989
- Stark, R., W.S. Bainbridge a., 'Crime and ddinquency in the roaring twenties', *Journal of Research in Crime and Dltinutncy*, vol. 20, ne. 1, 1983, pp. 4-23
- Stark, R., D.l'. Doylee a., 'Rediscovering moral communities. Church membership and crime', in: T. Hitschi en M. Gottfredson (ed.) *Undmtanding Crim!!*. Beverly Hills (Sage) 1980, pp. 43-52
- Stark, R., H. Kent en D.P. Doyle, 'Religion and delinquency. The ecology of a "lost" relationship', *Journal of Research in Crime and Delinquency*, vol. 19, nr. 1, 1982, pp. 2-24
- Srcenhuis, D.W., 'Strafrecht: al gauw te duur', *Justitiële verkenningen*, jrg. 16, ne. 1, 1990, pp. 56-76
- Steinmetz, CH.D., 'Een aamer tot een victimologische risico-analyse. Een denkmodd bij her voorkomen van kleine criminaliteit', *Justitiële verkenningen*, jrg. 6, nr. 2, 1980, pp. 5-36
- , *Hulp aan slaechofsm van ernstige misdnyen. Efficten vansiachtoffirhulp en primaire opvang*. Dissertatie, wo 0 c nr. 98, Arnhem (Gouda Quint) 1990
- , 'In contact met gewdddadig publiek. Slachtofferschap en bedrijfsleven', *justitide verkenningen*, jrg. 18, ne. 1, 1992, pp. 9-26
- Steinmetz, CH.D., E.T. van Buuren en H.G. van Andd, 'Deslachtoffer-circulaires. Enkele suggesties voor nicuw bdeid op basis van onderzoek voorde invoering van circulairs', *Ddiktmdelinkwent*, jrg. 17, ne. 9, 1987, pp. 952-971
- Stemvers, P.A., 'Prostitutie, prostituées en geneeskunde in Nderland 1850-1900', *Spiegel historiaal*, jrg. 18, nr. 6, 1983, pp. 322 e.v.
- , *Meisjes van pfezillr. Degeschiedenis van de prostitutie in Nederland*. Wcesp (Fibula-Van Dishoeck) 1985
- Stenson, K., 'Making sense of crime control', in: K. Srenson en D. Cowell (ed.), *The PoLities of Crime Control*. Londen (Sage) 1991, pp. 1-33
- Sroffels (voorz.), *Prostitutie en strafrecht. Rapport van de commissi!! ingesteld bij besluit van de Minister van justitie van 21 maart 1962*. Stafafdding Wetgeving nr. 88/662, Den Haag 1962

- Stokkom, B. van, 'Modern burgerschap. Vormend en eroderende krachten', in: P.B. Cliteur, P.A. van Gennip e.a., *Burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit. Humanistische, katholieke en protestantse visies op de kwaliteit van de huidige samenleving*, Amersfoort/Leuven (De Horstink) 1991, pp. 146-159
- , 'Een volk van engelen? Een eigemijds visie op burgerdeugden', in: J.B.D. Simonisen A.C. Hemerijck (red.), *Beschouwingen over heden-daag5 burgmchap*. Meppe1 (Boom) 1992
- , 'Democratie zonder demos. Rorty's frivole bourgeois-filosofie', *Socialisme en democratie*, jrg. 50, nr. 2, 1993, pp. 68-77
- Strikwerda, J., H. Timmerman c.a., 'Werkloosheid en opgelegde gevangenisstraffen', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 25, nr. 4, 1983, pp. 201-208
- Stuurman, S., *Moderniteit en politieke theorie*. Inaugurale rede, Nijmegen (SUN) 1986
- Swaan, A. de, 'Van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding', *De Gids*, jrg. 143, nr. 2, 1980
- , 'Handen ruis. Over geweldpleging in het huwelijk', *Sociologisch tijdschrift*, jrg. 11, nr. 1, 1984, pp. 3-14
- , *20 jaren de Staat. Wilt u, onderwij5 en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam (Ben Bakker) 1989
- Swaaningen, R. van, 'Links realisme. Een nieuwe "nieuwecriminologie"', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 30, nr. 2, 1988, pp. 122-132
- Sykes, G.M., en D. Matza, 'Techniques of neutralization. A theory of delinquency', *American Sociological Review*, vol. 22, 1957, pp. 664-670
- Tame, C.R., 'Freedom, responsibility and justice. The criminology of the "New Right"', in: K. Stenson en D. Cowell (cd.), *The Political Society of Crime Control*. Londen (Sage) 1991, pp. 127-145
- Taylor, I., *Law and Order; Arguments for Socialism*. Londen (Macmillan) 1981
- Thema-nummer over incest, *Sekstant*, jrg. 63, nr. 3, 1983
- Thema-nummer 'Literatuur en criminologie', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 31, nr. 2, 1989
- Thema-nummer 'Recht in beweging', *Tijdschrift voor criminologie*, jrg. 32, nr. 4, 1990
- Thema-nummer 'Rechtshandhaving in de schaduw van Justitie', *Justitiële verkenningen*, jrg. 16, nr. 4, 1990
- Tittle, C.R., en M.R. Welch, 'Religiosity and deviance. Toward a contingency theory of constraining effects', *Social Forces*, vol. 61, nr. 3, 1983, pp. 651-682

Ussd, J. van, *Aflichting van de seksualiteit*, Meppel (Boom) 1971

- Vanwesenbeeck, L, 'De subjectiviteit van het objekt. Prostituees en autonoom', *Tijdschrift voor vrouwstudies*, jrg. 7, nr. 3, 1986a, pp. 366-378
- , *Wiem lijfeigenlijk. Een onderzoek naar dwang en geweld in de prostitutie*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag 1986b
- , "'Wat hebben ze nou aan een verdrietige hoer?'" Een onderzoek naar zelfredzaamheid bij prostituees', *MCV*, jrg. 45, nr. 3, 1990, pp. 235-249
- Vanwesenbeeck, L., S. Altink e.a., *Hoe (ex-)prostituees zichzelf redden. Een onderzoek naar (de afwezigheid van) hulpvragen*. Mr. A. de Graaf Stichting, Amsterdam/Den Haag 1989
- Vega, J., 'Prostitutie. Ideologie en repressie rond vrouwelijkheid', *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, jrg. 3, nr. 3, 1982, pp. 381-392
- , 'Dwang en instemming. Klassiek-liberale concepten in teksten over seksueel geweld', *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, jrg. 7, nr. 2, 1986, pp. 179-196
- , 'De filosofen van het dagelijks kwaad', *Krisis*, nr. 47, 1992, pp. 51-72
- Verbij, A., 'Het einde van het postmodernisme', *De Groene Amsterdammer*, 17-2-1993, pp. 18-19
- Vereniging LOS, *Beleidsnotitie. Inhoud, methoden en organisatie van slachtofferhulp*. Utrecht 1990
- Verrips, J., 'Slachtoffers van het gdoof. Drie gevallen van doodslag in calvinistische kring', *Sociologisch tijdschrift*, jrg. 14, nr. 3, 1987, pp. 357-406
- , 'Moord en doodslag op godsdienstige gronden. Een tentatieve typologie en enige reflecties', *Justitiële verkenningen*, jrg. 17, nr. 1, 1991, pp. 59-87
- Vervaeke, J., Boekbespreking van: R. Foqueen A.C. 't Hart, 'Instrumentaliteit en rechtbescherming', *Panopticon*, jrg. 11, nr. 4, 1990a, pp. 455-457
- , *Rechtsstaat en recht tot straf*. Van klassiek rechtsindividualisme naar sociaal rechtsdenken. Een strafrechtsvergelijkend onderzoek. Amwerpen (Kluwer) 1990b
- Visser, A., 'Conferentieverslag prostitutie en gemeentelijk beleid', *Binnenlands bestuur*, 24 augustus 1984
- Volmuller, H.W.J., *Het oudste beroep. Geschiedenis van de prostitutie in Nederland*. Utrecht (Oosthoek) 1966
- Vries, G. de, *Nederland verandert. Sociale problemen in de jaren tachtig en negentig*. Amsterdam (Het Spinhuis) 1992
- Vuysje, H., *Lofderdwang*. Baarn (Amhos) 1989

- Walklate, S., 'Researching victims of crime. Critical victimology', *Social Justice*, vol. 17, nr. 3, 1990, pp. 25-42
- , 'Appreciating the victim. Conventional, realist or critical victimology?', in: R. Matthews en J. Young, *Issues in Realist Criminology*. Londen (Sage) 1992, pp. 102-119
- Walkowitz, J. R., 'The politics of prostitution', *Signs: A Journal of Women in Culture and Society*, vol. 6, nr. 1, 1980a, pp. 123-135
- , *Prostitution and Victorian Society. Women, Class and the State*. Cambridge (Cambridge University Press) 1980b
- Walters, G.D., *The Criminal Lifestyle. Patterns of Serious Criminal Conduct*. Londen (Sage) 1990
- Wattenberg, E., 'In a different light. A feminist perspective on the role of mothers in father-daughter incest', *Child Welfare*, vol. 64, nr. 3, 1985, pp. 203-211
- Weeda, C., 'Opvattingen, kennis en gedrag omtrent huwelijk en seksualiteit', in: *Sex in Nederland. Het meest recente onderzoek naar houding en gedrag van de Nederlandse bevolking*. Utrecht (Spectrum) 1983, pp. 72-114
- Wegelin, M., 'Hulp aan slachtoffers van seksueel geweld', in: J. Soetenhom-de Savornin Lohman (red.), *Slachtoffers van misdrijven. Ontwikkelingen in hulpverlening, rechten beleid*. Arnhem (Gouda Quint) 1989, pp. 115-127
- Weissrub, D., 'On the rights of victims', in: E.A. Fattah (ed.), *From Crime Policy to Victim Policy. Reorienting the Justice System*. Houndmills (Macmillan Press) 1986, pp. 317-323
- Weitekamp, E., 'Reparative justice. Towards a victim oriented system', *European Journal of Criminal Policy and Research*, vol. 1, nr. 1, 1992, pp. 70-94
- Weizer, R., 'Prostitutes' rights in the United States. The failure of a movement', *The Sociological Quarterly*, vol. 32, nr. 1, 1991, pp. 23-41
- Wemmers, J.M., en T. van Hecke, *Strafrechtelijke dading*. Ministerie van Justitie, WODC nr. K13, Den Haag 1991
- Werff, C. van der, en A.A. van der Zee-Nefkens, *De commerciële sex-bedrijven in Nederland. Een inventarisatie van verschijnselen en nevenverschijnselen*. Ministerie van Justitie, WODC, Rijswijk 1977
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Rechtshandhaving*. Rapporten aan de regering, nr. 35, Den Haag (Sdu) 1988
- Wilson, J.Q., 'The rediscovery of barbarism', *The Public Interest*, nr. 8, 1985
- , 'The American experience' (1985), in: K. Stenson en D. Cowell (ed.), *The Politics of Crime Control*. Londen (Sage) 1991, pp. 33-61

- Winrer, M. dc, en l. van der Vegte, 'Tussen Ome Harryen Medisch Centrum West. Seksueel misbruik van kinderen in veranderingsperspectief', *jrugden samenlrvng*, jrg. 21, nr. 617, 1991, pp. 364-373
- Wolfe, A., *Whose Keeper? Social Science and Moral Obligation*. Berkeley (University of California Press) 1989
- Wolfgang, M.E., *Patterns in criminal homocidr*. Philadelphia (University of Pennsylvania Press) 1958
- Wolters, W.H.G. (red.), *Seksueel misbruik van kinderen en jonge adolescenten*. Nijkerk (Intra) 1982
- Wong Lun Hing, F.J.H., *Prostitutie. Een fenomenologische studie uit een huisartsenpraktijk*. Dissertatie, Utrecht 1961
- Wouters, C., 'Gewenste en ongewenste imimiteiten', *Intermediair*, jrg. 22, nr. 47, 1986, pp. 17-25
- , *Van minnen en sterven*. Dissertatie, Amsterdam (Bett Bakker) 1990
- Wouters, C., en B. van Stolk, 'Vrouwen mishandeling in partnerrelaties', in: E. Damen en N. van Oosren (red.), *Mannelijkheid en seksueel geweld*. Deventer (Van Loghum Slarerus) (1988], pp. 38-46
- Wulff, E., 'Delinkwemie en moraal. Processen en dwarsverbindingen', *Psychologie en maatschappij*, jrg. 9, nr. 3, 1985, pp. 313-332
- Young, J., 'The tasks facing a realist criminology', *Contemporary Crises*, vol' H. m. 4, 1987, pp. 337-356
- , 'Recent developments in criminology', in: M. Haralambos (ed.), *Developments in sociology*. Z.p. (Causeway Press) 1988, pp. 137-167
- , 'Left realism and the priorities of crime control', in: K. Stenson en D. Cowell (ed.), *The Politics of Crime Control*. Londen (Sage) 1991, pp. 146-161
- Young, J., en R. Matthews, 'Questioning left realism', in: R. Matthews en J. Young (ed.), *Issues in Realist Criminology*. Londen (Sage) 1992a, pp. 1-19
- Young, J., en R. Matthews, 'Reflections on realism', in: R. Matthews en J. Young (ed.), *Rethinking Criminology*. Londen (Sage) 1992b, pp. 1-24
- Zeilstra, M.I., en H.G. van Andd, *Evaluatie van het schadebemiddelingsproject bij de Ltime politie*. wo DC nr. K3, Ministerie van Justitie, Den Haag 1989
- Ziegenhagen, E., *Victims, Crime and Social Control*. New York (Praeger) 1978
- Zijderd, A.C., *De culturele factor*. Den Haag (Vuga) 1983a
- , 'Transformatie van de verzorgingsstaat', in: Ph.A. Idenburg (red.), *De nadagen van de verzorgingsstaat. Kansen en perspectieven voor morgen*. Amsterdam (Meulnchhof) 1983b, pp. 195-223

- , 'Macht, gezagen recht. Een theoretische notitie', *Recht der werkelijkheid*, jrg. 7, ms. 1/2, 1986, pp. 44-54
- , *Van deugden naar kansen. Overfraude en eerlijkheid in een gemoderniseerde moraal!*. Lezing op studiebijeenkomst 'Sociale zekerheidsfraude mede gezien in het licht van belastingfraude', Rotterdam, 8 juni 1990
- , 'Het culturele palimpsest. Over de bronnen van onze waarden en normen', *Justitiële verkenningen*, jrg. 19, nr. 2, 1993, pp. 73-85

TITELS VERSCHENEN BINNEN DE AAA-SERIE

- Andriessen, L. and Schönberger, E. *The Apollonian Clockwork*, 2006 (ISBN 90 5356 856 5)
- Appel, R. and Muysken, P. *Language Contact and Bilingualism*, 2006 (ISBN 90 5356 857 3)
- Bal, M. *Reading Rembrandt*, 2005 (ISBN 90 5356 858 1)
- Belinfante, A.D. *In plaats van bijltjesdag*, 2006 (ISBN 90 5356 890 5)
- Bennis, H. *Gaps and Dummies*, 2005 (ISBN 90 5356 859 x)
- Blom, H. *De muiterij op De Zeven Provinciën*, 2005 (ISBN 90 5356 844 1)
- Boutellier, H. *Solidariteit en slachtofferschap*, 2008 (ISBN 978 90 5356 409 7)
- Bruggen, C. van *Hedendaags fetisjisme*, 2006 (ISBN 90 5356 891 3)
- Crombag, H.F.M. *Een manier van overleven*, 2006 (ISBN 90 5356 940 5)
- Dehue, T. *De regels van het vak*, 2005 (ISBN 90 5356 845 x)
- Dijksterhuis, E.J. *De mechanisering van het wereldbeeld*, 2006 (ISBN 90 5356 892 1)
- Engbersen, G. *Publieke bijstandsgeheimen*, 2006 (ISBN 90 5356 852 2)
- Engbersen, G.; Schuyt, K.; Timmer, J. and Waarden, F. van *Cultures of Unemployment*, 2006 (ISBN 90 5356 846 8)
- Geyl, P.C.A. *Napoleon*, 2006 (ISBN 90 5356 893 x)
- Goedegebuure, J. *De schrift herschreven*, 2005 (ISBN 90 5356 847 6)
- Goedegebuure, J. *De veelervige rok*, 2005 (ISBN 90 5356 848 4)
- Hugenholtz, B. *Auteursrecht op informatie*, 2005 (ISBN 90 5356 849 2)
- Idema, H. and Haft, L. *Chinese letterkunde*, 2005 (ISBN 90 5356 842 5)
- Janssens, J. *De middeleeuwen zijn anders*, 2005 (ISBN 90 5356 850 6)
- Kohnstamm, D. *Ik ben ik*, 2006 (ISBN 90 5356 853 0)
- Komter, A. *Omstreden gelijkheid*, 2006 (ISBN 90 5356 854 9)
- Meijer, M. *In tekst gevat*, 2006 (ISBN 90 5356 855 7)
- Oostindie, G. *Ethnicity in the Caribbean*, 2005 (ISBN 90 5356 851 4)
- Pinkster, H. *On Latin Adverbs*, 2005 (ISBN 90 5356 843 3)
- Righart, H. *De eindeloze jaren zestig*, 2006 (ISBN 90 5356 941 3)
- Schöffner, I. *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*, 2006 (ISBN 90 5356 895 6)
- Schulte Nordholt, H. *Het beeld der Renaissance*, 2006 (ISBN 90 5356 939 1)
- Tilburg, M. van and Vingerhoets, A. *Psychological Aspects of Geographical Moves*, 2006 (ISBN 90 5356 860 3)
- Vries, J. *de Barges and Capitalism*, 2006 (ISBN 90 5356 897 2)

